

**УНИВЕРЗИТЕТ „Св. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“
ВО СКОПЈЕ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ „БЛАЖЕ КОНЕСКИ“**

Милица Глигор Денковска

**ПРЕТСТАВАТА ЗА МАКЕДОНИЈА ВО ГЕРМАНСКОЈАЗИЧНИТЕ
ПАТОПИСИ**

Докторски труд

Скопје, 2023

Докторанд:

МИЛИЦА ГЛИГОР ДЕНКОВСКА

Тема:

МАКЕДОНИЈА ВО ГЕРМАНСКОЈАЗИЧНИТЕ ПАТОПИСИ

Ментор:

Проф. д-р ЗОРИЦА НИКОЛОВСКА,

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Филолошки факултет „Блаже Конески“

Комисија за одбрана:

Проф. д-р РАНКА ГРЧЕВА, претседател

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Филолошки факултет „Блаже Конески“

Проф. д-р ЗОРИЦА НИКОЛОВСКА, член

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Филолошки факултет „Блаже Конески“

Проф. д-р ПЕТЕР РАУ, член

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Филолошки факултет „Блаже Конески“

Проф. д-р МАРИЈА ЃОРЃИЕВА-ДИМОВА, член

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Филолошки факултет „Блаже Конески“

Проф. д-р ВЛАДИМИР МАРТИНОВСКИ, член

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Филолошки факултет „Блаже Конески“

Научна област:

НАУКА ЗА КНИЖЕВНОСТ / ГЕРМАНСКА КНИЖЕВНОСТ

Датум на одбрана:

23.5.2023 година

ПРЕТСТАВАТА ЗА МАКЕДОНИЈА ВО ГЕРМАНСКОЈАЗИЧНИТЕ ПАТОПИСИ

– А п с т р а к т –

Во германскојазичните патописи терминот Македонија претежно се користи речиси исклучиво како географска определба. Причините за тоа лежат во перцепцијата на авторот, која е во основа обременета со сопствената мисија, културолошка заднина и веќе (суптилно) наметнатите стереотипи изградени врз основа на претходните сознанија (информации кои се исто така оформени според овие фактори).

Мисиите на патописците биле најразлични: економски, политички, природно-научни, религиозни, социолошко-етнолошки, во некои случаи книжевно-научни. Поради тоа е и тешко патиписниот жанр да се идентификува во една од востановените книжевни рамки. Она што за овој жанр со апсолутна сигурност може да се потврди е неговиот мултидисциплинарен пристап, и токму од оваа перспектива ќе биде истражуван.

Во оваа докторска дисертација ќе бидат разгледани сите клучни фактори кои влијаат врз перцепцијата на патописецот при неговото творење, притоа анализирајќи ја самата природа на жанрот патопис, неговиот развој и цели. Целта е да се прикаже претставата за Македонија во германскојазичните патописи од сите аспекти, централно фокусирајќи се на патописецот и опфаќајќи ги сите фактори на влијание врз неговото творештво додека ја прикажува Македонија во своите дела.

Клучни зборови: патопис, туѓост, перцепција, претстава, Балкан, Македонија

THE REPRESENTATION OF MACEDONIA IN GERMAN-LANGUAGE TRAVELOUGES

– A b s t r a c t –

In the German-language travelogues, the term Macedonia is mostly used almost exclusively as a geographical designation. The reasons for this lie in the author's perception, which is basically burdened by his own mission, cultural background and already (subtly) imposed stereotypes built on the basis of previous knowledge (information that is also shaped according to these factors).

The missions are different: economic, political, natural-scientific, religious, sociological-ethnological, in some cases literary-scientific. That is why it is difficult to identify the literary genre in one of the established literary frameworks. What can be confirmed about this genre with absolute certainty is its multidisciplinary approach, and it will be investigated from this perspective.

In this doctoral dissertation, all the factors that influence the perception of the travel writer during his creation will be considered, while analyzing the very nature of the travel-writing genre, its development and goals. The aim is to present the representation of Macedonia in German-language travelogues from all aspects, focusing centrally on the travel writer and covering all the factors influencing his work as he presents Macedonia in his works.

Key words: travelogue, otherness, perception, representation, Balkans, Macedonia

На моите родители

Изјавувам дека електронската верзија на докторскиот труд е идентична со отпечатениот докторски труд.

Потпис на авторот, с.р

Содржина

Вовед.....	8
1. Дефиниции и појмовно расветлување на патописот и жанрот.....	13
1.1. „Патувачкиот извешај“ наспрема „патописниот роман“.....	17
1.2. Историски преглед на патописниот жанр.....	23
1.3. Германскојазичниот патопис: историски преглед и жанровска определба.....	27
1.4. Фактори кои влијаат врз перцепцијата на туѓоста во патописната книжевност.....	34
2. Патописот и имагологијата.....	42
2.1. Улогата на туѓинецот во индивидуалното и културното самоосознавање.....	43
2.1.1. Културна флексибилност наспроти културна ограниченост.....	44
2.1.2. <i>Туѓото</i> во <i>својата</i> културна заедница.....	45
2.1.3. Интеркултурноста и судирот на идентитетите.....	47
2.1.4. Индивидуален и колективен идентитет.....	50
2.1.5. Како да се прифати туѓинецот?.....	51
2.2. Книжевно инсценирање на туѓоста.....	55
2.2.1. Туѓоста како непознатото однадвор.....	57
2.2.2. Туѓоста како продор на непознатото.....	59
2.2.3. Туѓоста како процес на естетизирање.....	60
2.3. Објективноста во приказот на <i>туѓоста</i>	62
2.3.1. Објективноста на перцепцијата.....	63
2.3.2. Конструкција на туѓоста.....	64
3. Улогата на емоционалниот дискурс во книжевноста и во патописите.....	67
4. Откривањето на Источна Европа и Балканот.....	69
4.1. Западноевропските патописци за Македонија и Балканот.....	70
5. Германскојазичните патописи и претставата за Македонија.....	76
5.1. Македонија во германскојазичните патописи до средината на деветнаесеттиот век.....	76
5.2. Македонија во германскојазичните патописи од втората половина на деветнаесеттиот век.....	83
5.2.1. Јохан Георг фон Хан.....	86

5.2.2.	Хајнрих Барт	102
5.2.3.	Економско-политички патопис	112
5.3.	Македонија во германскојазичните патописи од почетокот на дваесеттиот век	116
5.3.1.	Патописите на Хуго Гроте	123
5.3.2.	Патописите на Лудвиг Лесен	130
5.4.	Монографии, прирачници, студии напишани пред и за време на Првата светска војна ..	136
5.4.1.	Патописите на Франц Дофлајн и Леонард Шулце Јена	140
5.5.	Македонија во делата на Херман Вендел	144
5.5.1.	Кус историјат на Балканот низ очите на патописецот Вендел	145
5.5.2.	Македонија во патописите на Вендел	157
6.	Македонија во поновите современи патописи	165
6.1.	Петер Хандке за Балканот и Македонија	165
6.2.	Волф Ошлис и воениот дневник од една мирна земја	170
6.3.	Туристичкиот водич како своевидна современа форма на патопис	175
6.3.1.	Жанровска определба на туристичкиот водич	175
6.3.2.	Модерниот туристички водич	177
6.3.3.	Функцијата на туристичките водичи	178
6.3.4.	Туристичките водичи на Филин фон Опелн за Македонија	181
	Заклучок	185
	Користена литература	192
	Биографија	201

Вовед

Во книжевната наука постојат многу различни дефиниции за поимот „патописна книжевност“, но всушност најнапред би требало да се нагласи дека станува збор за генерички термин за еден вид книжевен жанр во кој се прикажани вистински или измислени патувања. Од една страна, патописот ги вклучува практично ориентираните прирачници за патување, кои обезбедуваат корисни информации за патниците како што се туристичките водичи, како и научните описи на патувањата (истражувачко патување) во форма на патописни дневници или скици. Од друга страна пак, во патописната книжевност спаѓаат и книжевниот патопис, патописниот расказ и патописниот роман, во кои книжевно се креираат реалните или измислените искуства од патувањето. Значи, во прв план станува збор за жанр кој ги интегрира како реалните, фактографските, така и фикционалните аспекти и во овој контекст би се согласиле со стојалиштето дека „сериозната анализа на овој дифузен, би рекле, во многу аспекти хибриден и за жал долго време запоставуван книжевен жанр, всушност, изискува секако еден мултидисциплинарен пристап.“ (Николовска 2018: 392)

Самата патописна граѓа вткаена во творештвото на патописецот е израз на субјективните аспекти – перцепцијата, претставата и целите на авторот и на поширокиот објективен културно-историски контекст. Овие аспекти не се однесуваат само на германскојазичните патописи за Македонија, кои се предмет на нашето истражување, туку исто така се значајни и за истражувањето на патописот воопшто, при што можат да дадат вредни претпоставки за условите и контекстот на настанувањето на еден патопис и за неговата книжевно-естетска интерпретација. Кон прашањата за перцепцијата, претставата и целите при сфаќањето на особеностите на патописниот текст, исто така историскиот развој на жанрот може да биде од помош.

Патописот секогаш претставува документ кој е збир на перцепциите на субјектот кој патува. Патникот запишува како ја воспримал и доживеал средбата со еден (повеќе или помалку туѓ) простор и светоглед, како го разбира, реципира и потоа како натаму книжевно го процесуира при запишувањето на впечатоците. Оттаму произлегува дека кога се испитуваат „перцепциите“ претставени во патописот, треба

подеднакво да се разгледа како и самиот субјект, така и „перцепираниот“ свет на објекти. И субјектот и објектот подлежат на внатрешни и надворешни влијанија, а како резултат на нивната меѓусебна „средба“, можни се различни облици на повеќе или помалку реални, објективни или вистинити патописни впечатоци.

Предмет на оваа докторска дисертација е да се анализираат имаголошките претстави и перцепции за една „туѓа“ земја – во случајот тоа е територијата на денешна Р.С. Македонија од страна на „странецот“-патописец во германскојазичните патописи од деветнаесеттиот и дваесеттиот век. Причината што акцентот го ставаме токму на овој период е условена од историскиот контекст, имено, западноевропските патници ги откриваат Балканот и Македонија, кои дотогаш се сметале за *terra incognita*, воглавно почнувајќи од втората половина на деветнаесеттиот век. Всушност, и самиот поим „патописна книжевност“ концепциски поврзан со науката за книжевноста во германскојазичната книжевност за прв пат се појавува од средината на деветнаесеттиот век. Во германскиот јазик се прави и прецизна термилошка дистинкција на поимите поврзани со овој жанр. Во прилог на оваа наша констатација говори околноста што поимот „патописна книжевност“ („*Reiseliteratur*“) не постои во речникот на браќата Грим, туку само поимот „патувачки извештај“ или „извештај од патување“ („*Reisebericht*“). На ова укажува и Роберт Пруц, еден од првите книжевни научници и публицисти кој пишува „За патувањето и патописната книжевност на Германците“ (*Über Reisen und Reiseliteratur der Deutschen*) во првиот том од својата монографија „Мали записи: за политиката и книжевноста“ (*Kleine Schriften: Zur Politik und Literatur, Erster Band*) од 1847 година.

Сепак, заради разбирање на континуитетот во истражувањето на оваа материја, потребно е германскојазичниот патопис да се расветли во контекст на неговиот историски развој и да се расветлат интересите на патописците за истражуваниот регион, па затоа во овој научен труд ќе бидат вклучени и неколку германскојазични патописи објавени пред деветнаесеттиот век.

Најнапред ќе се обидеме типолошки да го дефинираме патописот како книжевен жанр: ќе се анализира поимот и поделбата на жанрот, неговиот развој и неговата мултидисциплинарна природа. Во овој контекст ќе го прикажеме историскиот развој на патописот, како во светската, така и во германскојазичната книжевност, а ќе биде ставен акцент и на автентичноста на самата содржина и причините за недовербата кон рецепцијата и репродукцијата на самата патописна граѓа од страна на авторот во неговиот патопис (глава 1). Причините за овие сомнежи се бројни, тие произлегуваат од фундаменталната и речиси непремостлива спротивставеност на „своето“ и „туѓото“, која има свој, културолошко-историски гледано, мошне долг временски континуитет, од антиката до средниот век. Со други зборови секако станува збор за една мошне ригидна и крута социјална, културолошка и религиозна спротивставеност. Натаму релевантни се и личните диспозиции на патописецот, кои се кристализирани во образованието, предзнаењата, интересите како и неговите општи перцептивни способности, па сè до причините и конкретните цели (книжевни, филозофски и воопшто хуманистички, социолошки, политички, воени, природно-научни, географски, етнологски, антрополошки) за создавање на едно патописно дело.

Во вториот дел од оваа докторска дисертација ќе ги расветлиме теоретските основи во врска со перцепцијата и претставувањето на т.н. „туѓа“ реалност. Притоа се истражува средбата со туѓоста и туѓинецот и влијанието кое таа го има врз видиците и перспективите на патникот, како и степенот на неговата културолошка флексибилност при средбата со другиот и придобивките од отвореноста наспроти ограниченоста при процесот на индивидуалното и културното самоосознавање. Предмет на критичка анализа се и модалитетите на книжевното инсценирање на туѓоста, кои се сфаќаат како семантичко определување, како непознатото однадвор, како продор на непознатото, но и како процес за своевидно естетизирање на тие феномени. Особен акцент во овој труд се става на степенот на објективност во книжевниот приказ на туѓоста, анализирајќи ги надворешните механизми, како и индивидуалните предиспозиции кои влијаат врз авторот при неговото книжевно инсценирање на туѓата култура,

вклучувајќи ја и улогата на емоционалниот дискурс во патописната книжевност (глава 2 и 3).

По расветлувањето на основните појмовни и теориски стојалишта поврзани со жанрот на патописот, фокусот на ова истражување е анализата на корпусот германскојазични патописи во именуваниот период. Методолошки трудот е конципиран така што врз база на теоретските основи ќе ги изведе критериумите за анализа на корпусот, притоа истражувајќи ја рефлексивната на нивните автори поврзана со сите прашања за нивната перцепција и претстава на туѓата култура и земја. Во тој контекст најпрво ќе дадеме општ преглед за перцепцијата на западноевропските патописци за Балканот и Македонија (глава 4) и ќе преминеме на јадрото на истражувањето, односно ќе ги претставиме и анализираме германскојазичните патописи за Македонија (глава 5).

Во корпусот анализирани патописи спаѓаат: патописот на Јохан Георг фон Хан и неговото патување од Белград за Солун во 1858 година кое ќе го пренесе во својот патопис „Патување од Белград за Солун“ (*Reise von Belgrad nach Salonik. Nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, 1868) спроведено по налог на Австриската академија на науките, а со цел испитување на можноста за изградба на железничка пруга од Белград до Солун, како и неговиот патопис „Патување по долината на Дрим и Вардар во 1863, Виена 1867“ (*Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im Auftrage der K.K. Akademie der Wissenschaften unternommen im Jahre 1863*), кое произлегува од патувањето спроведено со финансиска помош од Виенската академија на науките, со цел да се открие дали двете големи македонски реки Црн Дрим и Вардар можат да се приспособат по нив да пловат парни бродови.

Други патописи кои ќе бидат предмет на поопстојна анализа се: патописот насловен како „Патување низ внатрешноста на европска Турција“ (*Reise durch das Innere der europäischen Türkei. Von Rustchük über Philippopol, Rilo /Monastir/, Bitolia und den thessalischen Olymp nach Saloniki im Herbst 1862 von Heinrich Barth. Mit 2 Karten, 4 lithographirten Ansichten und 8 Holzschnitten*) од 1864 година на Хајнрих Барт, патописите на Хуго Гроте „Низ Албанија и Црна Гора“ (*Durch Albanien und Montenegro*) од 1913 година и „На турска земја“ (*Auf türkischer Erde: Reisebilder und*

Studien) од 1903 година, патописот на Лудвиг Лесен „Вдолж и попреку низ Балканот“ (Kreuz und Quer durch den Balkan. Reisebilder) од 1914 година, делата на Херман Вендел „Југоисточноевропски прашања“ (Südosteuropäische Fragen) од 1918 година и „Јужнословенско патување“ (Von Marburg bis Monastir. Eine südslawische Reise) од 1920 година, како и современите патописи на Петер Хандке „Патувајќи вчера“ (Gestern unterwegs, Aufzeichnungen November 1987-Juli 1990, 2005), „Зимско патување по реките Дунав, Сава, Морава и Дрина“ (Eine winterliche Reise zu den Flüssen Donau, Save, Morawa und Drina oder Gerechtigkeit für Serbien, 1996) и „Уште еднаш за Тукидид“ (Noch einmal für Thukydides, 1995), потоа делото „Македонија 2001-2004 година. Воен дневник од една мирна земја“ (Makedonien 2001-2004. Kriegstagebuch aus einem friedlichen Land, 2004) на Волф Ошлис и туристичкиот водич „Северна Македонија. Со Скопје, Охридското Езеро и сите национални паркови“ (Nordmazedonien. Mit Skopje, Ohridsee und allen Nationalparks, 2020) на Филин фон Опелн.

За целите на истражувањето, авторката на оваа докторска дисертација посети повеќе библиотеки во Сојузна Република Германија. Најголемиот дел од истражувањето го спроведе во Универзитетската библиотека „Хајнрих Хајне“ во Диселдорф, како и во Институтот за германистика на Универзитетот во Хамбург и на Факултетот за хуманистички науки при Универзитетот Дуизбург-Есен. Дел од истражувањето спроведе и во Библиотеката и архивот на Македонската академија на науките и уметностите, а некои од анализираните патописи пронајде и во Интернет-Архивата (<https://archive.org/>), како и во приватни библиотеки.

1. Дефиниции и појмовно расветлување на патописот и жанрот

Жанрот „патописна книжевност“ не постои, смета Херман Шлесер во неговата книга „Формите на патување во пишаниот збор“ (Reiseformen des Geschriebenen, 1987). Обидите за структурирање на овој феномен обично завршувале со типизирани претстави, што е многу корисно за ориентација, но неговата граница брзо се достигнува. (Schlösser 1987: 9). Затоа дефиницијата на терминот патопис е тежок потфат, бидејќи патувањето и литературата поврзана со него отсекогаш биле детерминирани од една страна од актуелната патувачка култура како и од нејзината традиција, а од друга страна од соодветните современи тенденции во книжевноста. Освен тоа, патописите во која било форма, и покрај сите евентуални заеднички карактеристики, секогаш ги одразуваат индивидуалните специфики на авторот, а во многу случаи и очекувањата на читателската публика. Патописната книжевност, исто така, секогаш се движи во широкиот дијапазон помеѓу објективноста и субјективноста, фактите и фикцијата, како и автентичноста и инвентивноста, а дифузноста на границите помеѓу овие феномени ја прави речиси невозможна јасната поделба на прецизно дефинираните патописни категории и претстави. Дури и основната разлика помеѓу фиктивната и реалистичната патописна книжевност се покажала како проблематична, бидејќи и помеѓу овие две области има голем број меѓуформи. Оттаму би можеле да констатираме дека за жанрот „патописна книжевност“ во науката нема развиена некоја заедничка база од единствена типологија. За сè што припаѓа под патописната литература владее одредена доза на несигурност која е поврзана со дифузноста на самиот поим од една страна, и со плуралитетот на неговите различни значења, од друга страна.

И покрај тешкотиите во јасното дефинирање на жанрот „патопис“, науката за книжевност постојано прави напори да изврши класификација на патописната книжевност, со цел да се подреди сета разновидност во рамките на жанрот. Првиот обид за жанровско разграничување на патописот во германистичката книжевна наука бил направен во 1963 година од страна на германскиот автор Манфред Линк во неговата дисертација „Патописот како книжевна уметничка форма од Гете до Хајне“

(Der Reisebericht als literarische Kunstform von Goethe bis Heine). Во неа, тој ја дели патописната книжевност во четири категории, чии суштински карактеристики, според неговата дефиниција, се зголемен степен на фиктивност и сè помал степен на фактичност, објективност и актуелност (Link 1963: 9). Првата група патописи според авторот вклучува туристички водичи и прирачници за патување (Reiseführer und Reisehandbücher), т.е. извештаи за патувања кои главно се користат за подготовка и спроведување на патување во одредена земја. Во втората група, тој ги опфаќа научните и научно-популарните патописи како што се извештаите за откритија и истражувања (Entdeckungs- und Forschungsberichte), кои обезбедуваат информации, на пример, за географските, културните, ботаничките, геолошките, етнолошките или зоолошките карактеристики на областите во кои се патува. Третата група патописи вклучува патописни дневници, патописни извештаи, описи и раскази за патувањата (на герм. јаз.: Reisetagebücher, Reiseberichte, Reisebeschreibungen, Reiseschilderungen und Reiserzählungen), додека четвртата и последна група конечно вклучува патописни раскази и романи (Reisenovellen und Reiseromane), кои можат да се базираат врз некое реално или имагинарно патување (Link 1963: 7).

Во својата студија „Рефлексии на другоста – Македонија во германскојазичната патописна литература“ (Николовска 2018), авторката Николовска оваа типолошка определба за патописот изнесена од Линк ја толкува во прв план низ призмата на перцепцијата на самиот контакт меѓу културите прикажан во патописот и заклучува дека:

„Границите меѓу овие четири типови патопис се испреплетуваат и затоа постои еден толку широк дијапазон меѓу автентичноста и фикционалноста, поради што патописот како сведоштво на патникот за неговото патешествие може да прерасне дури и во своевиден сознајнотеоретски проблем за контактот меѓу културите при пресретнувањето со *Другиот*. Патописецот колку и да е благороден и добронамерен патник секогаш е свртен кон нештата што се типични за средината што ја истражува, а кои отсутствуваат или се поинакви во неговиот културен хабитус. Притоа, неговата објективност паѓа во искушение, тогаш кога треба да се распознаат лицето и наличјето на појавите, а особено

кога авторот треба да се дистанцира од стереотипите и предрасудите. Од друга страна пак, набљудувајќи токму „отстрана“, патописецот открива и некои вистини кои му се речиси достапни на домашниот сведетел. Можеби токму оваа амбивалентна спрега од субјективност и неутралност, рационалност и емпатичност, дистанцираност и доближување односно постојано променливата перспектива на перцепција на авторот-патописец која нужно произлегува од допирот со туѓата култура, ја сочинува и магијата со која овој книжевен жанр ја привлекува љубопитноста кај читателите, без оглед дали тие се мотивирани од книжевни, научни, политички или други побуди.“ (Николовска 2018: 393)

За разлика од Линк, авторот Бренер смета дека, за да се означи жанрот, терминот „патописен извештај“ (Reisebericht) е најверодостоен меѓу многуте конкурентни термини. Во неговата книга „Патописен извештај. Развојот на еден жанр во германската книжевност“ (Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur, 1989), авторот пледира на неутралноста при дефинирањето на овој книжевен жанр и на постоењето екстремни противречности меѓу автентичноста и фикционалноста како негова суштинска определба (Brenner, 1989: 9). Освен тоа, битна карактеристика на патописот се различните степени на книжевната фикционалност, така што од крајот на осумнаесеттиот век жанрот постојано се движел во спрегата помеѓу пренесувањето информации и/или уметност или забава, при што во описот на туѓото секогаш ќе излезе на виделина „сопственото“.

Поширока дефиниција и класификација на жанрот може да се најде во лексикографското издание: „Лексикон за науката за книжевност. Основни поими во германистиката“ (Literaturwissenschaftliches Lexikon. Grundbegriffe der Germanistik, 2006). Овде поимот „патописна книжевност“ се дефинира како генерички термин за прикажување на вистински или измислени патувања. Од една страна, тој ги вклучува повеќе практично ориентираните прирачници за патување, кои обезбедуваат корисни информации за патниците (водичи за ацилак, туристички водичи) како и научните описи на патувањата (истражувачко патување) во форма на патописни дневници или скици, а чии претходници биле географските записи уште од периодот на антиката. Од друга страна, во патописната книжевност спаѓаат и книжевниот патопис (literarische

Reisebeschreibung, literarischer Reisebericht), патописниот расказ и патописниот роман, во кои книжевно се обликуваат реалните или измислените искуства од патувањето. Патописните раскази и романи многу често се појавуваат како мешани, хибридни форми, т.е. поврзани со други книжевни, особено епски форми, како што се авантуристичкиот роман, развојниот роман, автобиографијата, но покажуваат и премини кон научната нефикционална проза. За разлика од практичната информативна реторика што ги карактеризира функционалните патописни форми, кај книжевните патописи може да се забележи тенденцијата за преобликување на книжевната граѓа. Ова особено е карактеристично за модерната патописна книжевност, која повеќе ги претставува причините и околностите отколку целта на книжевната рефлексija (Holdenried 2006: 336).

Нешто поинаква дефиниција за жанрот нуди германскиот лексикон на книжевни изрази на Мецлер (Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen, 2007). Овде, патописната книжевност е поделена во две поголеми категории, имено на „патувачки извештај“ (Reisebericht) од една страна и чисто фиктивниот „патописен роман“ (или „патописен расказ“) од друга страна, на кои во продолжение подетално ќе се осврнеме. Исто така понатамошна подгрупа претставуваат туристичките водичи или прирачниците за патување (Schuster 2007: 640).

1.1. „Патувачкиот извештај“ наспрема „патописниот роман“

Не е можно да се прикаже некаква формална дефиниција на „патувачкиот извештај“ (Reisebericht) бидејќи тој може да се сретне во многу различни форми, на пример како дел од автобиографијата, како дневник, писмо итн. Би нагласиле дека вториот збор од синтагмата „патописен *извештај*“ е типична за германскиот јазик и со неа во прв план се нагласуваат аспектите: неутралност, објективност, автентичност и веродостојност, така што би можело дури да се каже дека поважно е самиот патувачки извештај да е веродостоен, отколку да претставува книжевно-естетско дело од некое навистина доживено патување.

За авторот Бренер поимот „патувачки извештај“ (Reisebericht) е најверодостоен поим помеѓу многуте конкурентни термини, бидејќи тој со понудената неутралност ја демонстрира суштината на прикажаното, имено станува збор за јазично прикажување на автентични патувања. Прагматичното фундирање е поткрепено со фактот дека основата на „патописниот извештај“ е патување кое навистина било реализирано. Притоа Бренер овој поим го сфаќа малку пошироко потенцирајќи дека сепак во овој жанр не се прават рестрикции во однос на естетските квалитети или амбиции, не се прејудиира на „содржината на вистинитоста“ на патувачкиот извештај. На авторите им останува, според Бренер, слободен избор помеѓу автентичност и фикција, кое може да се исполни со индивидуални, како и со содржини специфични за епохата (Brenner 1989: 9).

„Патувачкиот извештај“ во германскојазичното писмо вклучува извештаи за научни експедиции, откритија и освојувања, за научни патувања од шеснаесеттиот до осумнаесеттиот век, описи на патувањата во Италија особено од втората половина на осумнаесеттиот век од страна на германскојазичните автори (овде би потсетиле на „копнежот по јужните земји“ за кој говори Гете) како и водичите за религиозните патувања. Би можело да се потенцира дека токму од крајот на осумнаесеттиот век доаѓа до зголемена субјектификација и литераризација на патописите (нагласени се субјективното искуство, перцепцијата и посматрањето) во германскојазичното писмо,

а како резултат на тоа жанрот се поделил на етнографски, географски и научни списи од една страна, патни прирачници од друга и, како трета група, се патописите како уметничка проза. Во германското говорно подрачје натаму овој жанр понагласено се јавува во книжевниот период наречен „Млада Германија“ и „Предмартовска книжевност“ (од 1830-1848 година) кога патописот често служел за заобиколување на цензурата, за што најизвонреден пример претставуваат сатирично-сентименталните патописи на Хајнрих Хајне, кој од францускиот егзил патувал во својата татковина Германија, а во периодот на Вајмарската Република (1918-1933 година) во Германија во патописот биле инкорпорирани и новинарско-фељтонистички елементи, како и општествено-критичката патописна репортажа. Патописот во дваесеттиот век во германското говорно подрачје, кој иако преку масовниот туризам морал да прифати одредена загуба на книжевната фикција, сепак успеал да се избори против другите медиуми (како што е на пример телевизијата) како субјективно-книжевна, есеистичка или експериментална форма (Schuster 2007: 640).

Вториот поим, „патописниот роман“, пак, пред сè е детерминиран преку движењето во просторот на нараторот, кое како лајтмотив ги поврзува наративните настани. Во книжевноста, „патописниот роман“ често се поврзува со другите видови и подвидови на романи како што се авантуристичкиот роман (претставен преку автори како Карл Мај), витешкиот роман, фантастичниот роман (на пример, авантурите на Баронот Минхаузен или делата на Жил Верн), пикарескиот роман (на пр. „Симплицисимус“), утопискиот роман, робинзонадата (како „Робинзон Крусо“ на Даниел Дефо), научно-фантастичниот роман, сентименталниот роман и уметничкиот роман (Neuber, 2007: 641).

Во „Речникот на книжевни термини“ (Rečnik književnih termina) на Институтот за книжевност и уметност во Белград од 1984 година, дефиницијата за патописна книжевност во целост одговара на терминот „патописен роман“:

„PUTOPISNA KNJIŽEVNOST – Pomeni i opisi putovanja nalaze se već u prvim epovima koji su nam sačuvani, a nem. pesnik Hajne smatra da je putopis najprirodniji i najizvorniji oblik romana. Umnogome s pravom, jer prvi opisi putovanja ujedno

sadrže i elemente koji će biti sastavni delovi → avanturističkog romana i → egzotične književnosti. P. k. značajna je kako sa literarnog tako i sa kulturnoistorijskog stanovišta; ona deluje didaktičko-pedagoški time što prenosi geografska znanja, što uči kako se posmatraju ljudi, pa i nevezanim nizanjem humorističkih i satiričkih zapazanja. Dajući prednost izlaganju u prvom licu ili u obliku pisama, p. k. otvara put subjektivnom viđenju sveta. Po kompoziciji dela p. k. je većinom labave strukture, što s jedne strane može nepovoljno uticati na njenu umetničku vrednost.“ (Konstantinović 1984: 634)

И на крај, би ја споменале и дефиницијата на патописот според „Речникот на стручни изрази во германската книжевност“ (Das Sachwörterbuch zur deutschen Literatur, 1999). Во него патописот не е врзан за некоја специфична книжевна форма и се користи како генерички поим за целиот жанр на патописна литература вклучувајќи ги сите книжевни претстави на патувањата кои се засноваат на вистински искуства, како и туристичките водичи, прирачниците за патување итн., додека патописниот роман и другите фикционални текстови се исклучени, бидејќи патувањето таму би функционирало само како мотив или структурен елемент (Meid 1999: 431).

Разгледувањето на двата поима „патувачки извештај“ и „патописен роман“ покажуваат дека развојниот пат на патописот во германскојазичната книжевност не покажува некои суштински разлики во однос на историјатот на светскиот патопис. Најпрво, во шеснаесеттиот и седумнаесеттиот век се патувало од практични и други причини, а не заради создавање книжевно дело. Потоа следуваат пред сè „енциклопедиските патувања“, а во однос на книжевно-научната анализа на патописната литература, осумнаесеттиот век припаѓа во најистражуваните. Деветнаесеттиот и дваесеттиот век заостануваат зад него. Мишел Бутор (Butor 1974) иницира создавање нова научна гранка, која исклучиво би се посветила на истражувањето на патувањето и која ја нарекува итерологија. Во тој контекст тој вели:

“I propose, therefore, a new science (they are springing up like mushrooms these days; they can be gathered in the shade of all Sorbonnes; some among the crop will

even end by bearing fruit), strictly tied to literature, concerned with human travel; I amuse myself by naming this science "Iterology" (Butor, 1974: 5).

Расветлувањето на двата подвидови патописи, „патувачкиот извештај“ и патпосиниот роман“ не доведоа до заклучокот дека истражувањето на патописната книжевност воопшто не е едноставна задача. Според Буркин, за да се опише што е напишано во врска со патувањето, најпрво мора да се анализираат причините за патувањето. Патописната литература може да произлегува од сосема различни интереси и побуди, и може да биде мотивирана од сосема различни аспирации. Патувањето може да се реализира со интенција да го опише патувањето во своите дијакхрониски трансформации и во тој случај би било полесно да се зборува за „историја на патувањето“. Никулецот на она што ќе прерасне во „теорија на патувањето“ или пак „филозофија на патувањето“ ќе изникне од размислувањето и теоретизирањето за значењето на самото тоа патување. Со други зборови, за да го дефинираме поимот „патопис“, најпрво треба да го расветлиме значењето на феноменот „патување“. Буркин смета дека оној кој патувањето го разгледува во неговите социјално релевантни димензии, пишува „социологија на патувањето“, а заинтересираниот за објаснување на емоционалните потреби и когнитивни предуслови, состојби и последици на патешествието од гледна точка на човечката физиологија, се занимава со „психологија на патувањето“ (Bourquin 2006: 16). Во овој контекст може да говориме за „историја, филозофија, психологија и социологија на патувањето“.

Помеѓу патувањето и раскажувањето за тоа патување односно патописот постои еден специфичен, би рекле дури и особено личен однос. Според Линк зборот „патување“ се користи како детерминативум кога зборува за германските поими: „Reisebericht“, „Reisebeschreibung“, „Reisetagebuch“, „Reiseschilderung“, „Reisemärchen“, „Reisenovelle“, „Reiseschatten“, „Reisebilder“, „Reiseskizzen“ и „Reiseroman“, додека како детерминатум го користи авторот Блајхер кога станува збор за германските поими: „Kolonialreisen, Künstlerreisen, Bäderfahrten“ итн. Блајхер правилно ќе заклучи, дека ваквата класификација не го решава проблемот на жанрот,

туку всушност го востановува, токму бидејќи различните видови патувања водат кон различни книжевни форми: кон жанрови како што се дневникот, писмата, прирачникот, новелата и романот.

Во овој контекст е јасно дека извештаите од истражувачките експедиции не се читаат само поради стручните податоци, туку и заради инспирација, па дури и како фикција; од друга страна може и фикционалниот патопис да се сфати како фактички извештај. Оттаму, фикционалноста не претставува интенционално отклонување од фактичкото на дадената реалност, туку многу повеќе од она што на одредено општество во одреден момент од историјата му делува веродостојно (Neuber 1989: 52). Критериумите „фиктивно“ наспроти „реалистично“ како книжевно-научни аналитички категории за поетиката на патописот со тоа стануваат излишни.

Од прикажаното можеме да заклучиме дека жанровската поетика на патописот се наоѓа во взаемна спрега со повеќе области: со соодветниот избор на неговите составни елементи, имплицитната и експлицитната оправданост на овој избор, аргументираната веродостојност на составните елементи, набљудувањата и искуствата како и со стилските средства, кои се користат за создавањето на оваа веродостојност. Основната идентификација на патописот на новото време произлегува од потребата за негово читање како емпириски документ. Пост-средновековниот патопис отсекогаш бил можно четиво за сите читатели и истовремено извор за сите видови емпириски науки. За прв пат во деветнаесеттиот век тој стапува во службата на една одделна област (како етнографијата, минералогиската, ботаниката и сл.) и со тоа започнува да го губи својот интерес да биде специјалистички интегрирано или стручно неповрзано четиво. Неговиот модус на вистинитост во овој случај е исклучен од текстот, а контролната инстанца е стручната област со своите правила на дискурсот.

Како пример за еден ваков патопис би го споменале кусиот патопис на Вилхелм Лајен под наслов „Патувањето на Вилхелм Лајен во југоисточна Европа“ (Wilhelm Lajan's Streifzüge in Sudosteuroopa) објавен во 1874 година во германското илустрирано списание за земји и етнологија „Глобус“ том 25, број 17 („Globus“, illustrierte Zeitschrift für Länder und Völkerkunde, Band XXV, Nr. 17, 1874), во кој авторот го опишува патот низ Македонија, од Кустендил преку Скопје, Прилеп, Битола, Кичево и Тетово. За него

како етнограф особено интересен град ќе биде градот Битола, каде што ќе најде на голем број народи и племиња на Балканскиот полуостров. Самиот град ќе го опише како голем и богат град кој сè повеќе се модернизира, а со својата поволна местоположба ќе има развиена трговија меѓу Македонија и северна Албанија и трговците на пазарот кој брои околу две илјади продажни бараки одржуваат директни врски со Виена, Трст, Константинопол и Солун. Што се однесува до населението (кај кое патникот ќе најде на срдечен прием), најбројни се Бугарите, потоа мохамеданските Албанци, а исто така присутни се и многу влашки Цинцари (Матковски, 2000: 327). Карактеристично за оваа статија е дека авторот се интересира и за верските влијанија врз овдешното население, тој пишува за настојувањата на „Римската курија да ги придобие Бугарите за папската црква“, за грчкото православно свештенство кое „не сакаше да биде одведена ниедна овца од нивното стадо“ и за турските службеници кои биле крајно немилосрдни кон римско-папските и грчко-православните „неверни кучиња“ кога црковните спорови ќе доведат до криви пресметки.

Би констатирале дека хибридноста на жанрот на патописот постои и до денешен ден, без разлика дали станува збор за политичка моделираност, како што се појавува од седумдесеттите години на осумнаесеттиот век, или пак за етнографски, културно-научен или авантуристички патопис или како репортажа, која како куса форма на патописот настанува во деветнаесеттиот век.

1.2. Историски преглед на патописниот жанр

Општествените ставови за тоа што претставува патувањето отсекогаш биле амбивалентни. Патувањето ги проширува видиците, а познавањето на далечните места и луѓе често го подобрува општествениот статус, но патниците понекогаш се враќаат како поинакви личности или воопшто не се враќаат. Взаемноста помеѓу патувањето и раскажувањето е одамна констатирана, а оваа поврзаност со вековите засилено се манифестира во патописот. Ако ја погледнеме патописната книжевност од аспект на студијата на авторите Хулме и Јангс кои тврдат дека „патувачката приказна е илјада години постара од самата *Одисеја*“ (Hulme and Youngs 2002: 2), јасно е дека може да ѝ се припише епитетот на еден од најстарите литературни жанрови, но не и дека некогаш била поставена на пиедесталот на најпопуларните во историјата на книжевноста. Иако е длабоко вкоренет во традицијата, на патописот не му е даден голем простор во некои фундаментални теоретски размислувања и може да се каже дека и денес во науката за книжевноста се доживува како своедвиден подвид, гранка или појава на која книжевната критика ѝ отстапува место само како на придружник кон други книжевни жанрови или пак, го придружува со хрониките, дневниците, писмата и мемоарите, што спаѓа во жанрот автобиографија (Lange 2013: 179).

Една од најстарите приказни зачувани до денес, напишана во Египет за време на Дванаесеттата династија, илјада години пред „Одисеја“, раскажува за бродоломец на чудесен остров (Allen 2014: 9-54). Библиските и класичните традиции се богати со примери за патописи, буквални и симболични на пр. егзодусот, казнувањето на Каин, Аргонаутите, „Енеида“ на Вергилиј, што обезбедува широк спектар на референци и интертекст за модерните писатели. Особено „Одисејата“ на Хомер на светската книжевност ѝ го дава името со кое сè уште опишуваме епски патувања, а неговите епизодни авантури нудат примери за љубовни доживувања, заобиколни патишта, заканите и опасностите при патувањата како и за радоста (и опасноста) од враќањето дома. Повеќеслојната личност на Одисеј – авантуристичка, моќна, непостојана – може да се смета како архетип за патникот, а во поширока смисла и за патописецот.

Во рамките на христијанската традиција, самиот живот често бил симболизиран како патување кон Бога. Во многу аспекти, ациите биле предци на модерните туристи: угостителството се развивало за да се погрижи за нив, а тие следеле однапред одредени планови на патување и местата кои ги посетувале биле подготвени за нивните потреби. Иако денешните патописци се најчесто во потрага по автентичното, едноставното, неизменетото или ненарушеното, кое се наоѓа надвор од веќе востановените патеки, ацијакот и текстовите поврзани со него продолжуваат да бидат влијателни, делумно бидејќи нивните наративи насочени кон изворот добро се вклопуваат во мноштвото книжевни правци.

Многу од темите и проблемите поврзани со модерниот патопис можат да се најдат во два средновековни текста кои сè уште предизвикуваат фасцинираност и контроверзност. Извештаите на Марко Поло и Џон Мандевил ги одбележуваат почетоките на еден нов импулс во доцниот среден век, кој ќе ги трансформира традиционалните парадигми за ацијакот и крстоносните походи во нови форми – со акцент врз набљудуваното искуство и љубопитноста за туѓиот начин на живот (Hulme and Youngs 2002: 3). Марко Поло патувал во Кина во втората половина од тринаесеттиот век, а по враќањето во Венеција, неговата приказна била запишана од страна на романсиерот Рустичело. За споредба, ништо не е познато во врска со Мандевил, дури ни неговата националност – но неговите „Патувања“ (The Travels of Sir John Mandeville, 1356-57) биле читани во наредните неколку века. Иако првото патување на Кристофер Колумбо во Америка во 1492 година најчесто се смета како нов почеток за патописот, тој како писател бил под длабоко влијание од текстовите на Мандевил и Марко Поло: одгласи од нивните зборови лебдеат низ раните описи на Карипските острови на Колумбо (Hulme and Youngs 2002: 3).

За време на шеснаесеттиот век, пишувањето станало суштински дел од патувањето, а документирањето неделив аспект од патешетвието. Политичките или комерцијалните спонзори сакале извештаи или мапи, кои често се држеле во тајна, но јавниот интерес побуден од приказните за далечните места бил важен начин да се привлечат инвестиции и – откако започнала колонизацијата – и доселеници.

Ривалството помеѓу европските национални држави значело дека публикацијата на списите од патувања било предуслов за создавање на империјалните истории. Едно од највлијателните дела од шеснаесеттиот век е „Утопија“ на Томас Мор, во кое измислениот патник патува со Америго Веспучи во Новиот Свет и кое, како и голем број подоцнежни текстови, станува основа за идните патописи, влијаејќи врз формата и содржината на патописот.

За Франсис Бекон, патниците на ренесансата откриле „нов континент“ на вистината, кој се базирал врз искуството и посматрањето, а не врз авторитетот на претходниците и токму патописите се тие кои обезбедиле продор на новите информации како основа за научните и филозофските револуционерни дострели на седумнаесеттиот век. Џон Лок, како репрезентативна личност во оваа епоха, поседувал обемна колекција патописи кои често ги користел во неговите филозофски текстови. Во исто време, Жан-Жак Русо – уште еден воодушевен читател на патописи – во својот „Дискурс за потеклото на нееднаквоста“ од 1755 година ги повикува Монтескју, Буфон и Дидеро да патуваат во далечните краеве на светот за да го збогатат нашето знаење за човековите општества. И покрај овој ентузијазам, ниту Лок ниту Русо не патувале многу далеку, што значи дека морале да се потпрат врз информации обезбедени од страна на други личности, најчесто помалку образовани од нив самите.

Како резултат на тоа, сите видови на заинтересирани страни – вклучувајќи научници, филозофи и спонзори – издавале упатства за патниците како да ги запишуваат нивните опсервации, а историјата на таквите упатства непрекинато продолжува до раниот дваесетти век што се поклопува со периодот на настанувањето на антропологијата. Според Хулме и Јангс, токму патувањата на Александар фон Хумболт во Америка на почетокот на деветнаесеттиот век означиле пресвртница во патописите, поставувајќи пример кој ќе биде следен од страна на научници како Чарлс Дарвин и Алфред Расел Валас, чии патувања биле фундаментални за нивното истражување (Hulme and Youngs 2002: 5).

Дваесеттиот век започнува со трката кој прв ќе стаса до половите на земјината топка и последователните патувања преку Арктикот и, особено, Антарктикот кои ја обземале имагинацијата на јавноста со своите приказни за опасноста и издржливоста, за херојствата и трагедиите. Но наспроти научниците кои ѝ дале предност на содржината пред формата, односно за нив било значајно да се претстават резултатите од истражувањето без да се придаде значење на литерарноста на приказот, книжевниците пак исто така почнале да патуваат и да пишуваат за своите патувања (Гете уште во осумнаесеттиот век, Дикенс, Стендал и Флобер на почетокот на деветнаесеттиот век). Патописите постепено станувале *книжевен* правец на кој почнало да се гледа со нов, сериозен пристап.

Во контекст на кажаното би нагласиле натаму дека делото „Ориентализам“ (Orientalism, 1978) на Едвард Саид е првото дело кое го сфаќа патописот како автентичен жанровски корпус, гледајќи на него како на медиум што нуди особено длабок поглед во делувањето на колонијалните дискурси. Научниците кои ги проучувале зачетоците на *Ориентализмот* почнале внимателно да ги испитуваат односите помеѓу *културата и моќта* откриени во прикажаните места, во средбите и претставите во патописите. Освен книжевните студии, трите дисциплини кои најмногу се занимавале со патописите се антропологијата, историјата и географијата, додека социолозите ги прошириле своите интереси кон истражување на туризмот и кон други патувачки практики и метафори. Преведувачките студии натаму вовеле нова димензија во патувањето, истражувајќи го не само преводот помеѓу јазиците, туку и преводот помеѓу културите.

На крајот на ова кусо воведно дијахрониско расветлување на патописот како жанр би заклучиле дека како што начините и средствата за патување константно се развиваат, така и патописот ќе продолжи да се менува: приказните кои произлегуваат од вселенските патувања, виртуелните патувања, како и од страдањата на бегалците и мигрантите од целиот свет, несомнено ќе продолжат да го прошируваат овој жанр во годините кои доаѓаат. Резимирајќи ги размислувањата поврзани со жанровската

определба на патописот, на крајот би се согласиле со ставот на Николовска дека нему во прв ред му е примерен односот помеѓу *Јас* со *Другиот* (термини на Јулија Кристева). Интересно е што тој однос Николовска го доведува во релација со стојалиштето на германскиот филозоф Плеснер, според кого тој произлегува од две особини на човекот, едната е неговата „отвореност кон светот“ (*Weltoffenheit*), со која тој воопшто и се конституира како човек, а втората е „немањето корени“ (*Wurzellosigkeit*), односно „способноста на човекот да се оддели од својата околина и секогаш одново да создава нова татковина, *одново да се вкорени*, што претставува особина која го разликува од животните“ (Plessner 1983: 64). Оттаму Николовска го изведува заклучокот дека суштинската парадигматска одредница во патописот се состои токму во „можноста за отворање кон другите култури и туѓите, непознати простори и (привременото) вдомување (на субјектот-авторот) во некој друг простор“. (Николовска 2018: 392)

1.3. Германскојазичниот патопис: историски преглед и жанровска определба

Уште во почетокот на дефинирањето и вреднувањето на историјата на жанрот може да ја воочиме проблематиката на поимовната класификација и локализација на патописниот жанр. Терминолошките дебати се помалку плодни и на незасегнатите лица им се чинат дури и прилично здодевни. Очигледно е дека патописите – како и воопшто книжевните свидетелства од патешествијата – од германскојазичниот културен простор не мора да бидат исклучиво германскојазични. Имено во средниот век и раната модерна епоха, тие како и во останатата книжевност во голем дел биле пишувани на латински јазик, но исто така и длабоко во осумнаесеттиот век па дури и во деветнаесеттиот век се наоѓаат – што е својствено за овој жанр – важни текстови, кои биле пишувани на модерните странски јазици во тоа време, како што се францускиот и италијанскиот јазик, без притоа да се оспорува припадноста кон „германската книжевност“. Меѓу најпроминентните примери за оваа тенденција припаѓаат делата „Патување низ Италија“ (*Viaggio per l'Italia*) од 1740 година на Јохан

Каспар Гете и „Историскиот извештај“ (Relation historique, 1814/1825) на Александер фон Хумболт.

Историските фази во развојот на германскојазичниот патопис не се разликуваат суштински од оние во светската книжевност. Темелно истражување за историјата на жанрот ќе направи Бренер и ќе ги објави во неговата книга „Патописот во германската книжевност“ (Der Reisebericht in der deutschen Literatur: ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte, 1990). Во средниот век, првите континуирани религиски патувања веќе можат да се докажат во периодот од седмиот до деветтиот век, ацилакот станал „масовно движење“ околу почетокот на десеттиот век, а овој тренд продолжил во единаесеттиот и дванаесеттиот век. Во текот на развојот на овие патувања, а како последица на нивната секуларизацијата, доаѓа и до промена во социјалниот состав на патниците: додека во десеттиот и единаесеттиот век преовладувале високи благородници, во понатамошниот тек на развојот патниците сè почесто доаѓале од другите општествени слоеви, а во доцниот среден век биле пред сè граѓани и витези, како и студенти. Очигледно обемената патувачка активност во доцниот среден век само делумно се манифестирала во книжевни свидетелства, кои биле ограничени само на одредени области, кои првично биле пишувани главно на латински јазик. Почетоците на т.н. литература за ацилак (Pilgerliteratur) на германски јазик се од средината на четиринаесеттиот век. На почетокот, овие извештаи од религиските патувања биле само водичи за ациите, но тие подоцна биле дополнувани со понатамошни материјали, во кои веќе поочигледен станал субјективниот момент во перцепциите и прикажувањето. Во ерата на истражувачките патувања, патописните извештаи веќе стануваат покритички и ја губат својата религиозна форма, а во епохата на реформацијата темата е повторно религијата, но сега сепак голем простор му се дава и на описот на пејзажите.

Преминот помеѓу доцниот среден век кон модерната ера останал неистражено подрачје за германистиката долго време. Само во последните неколку години низа студии покажале дека овој период продуцирал независна и од многу аспекти исклучително интересна литература и во германскојазичното културно подрачје.

Општите литературни и културно-историски случувања од овој период на пресврти може да се прочитаат и од патописите што настанале во овој период; тие својот посебен шарм го црпат од тензијата помеѓу традицијата и иновативноста, карактеристична за овој период.

Во шеснаесеттиот век, патниците од германското говорно подрачје ги посетиле речиси сите европски земји и многу германски градови, така што нивните извештаи содржат детални географски и културно-историски информации. Како цел на своето патување тие ја претпочитале Италија, која поради нејзините класично-антички локалитети, особено во периодот помеѓу 1535 и 1573 година, станала дестинација за едукативни и студентски патувања. Во извештаите од овие патувања, деталната критика е поврзана со моменталната состојба на земјата и нејзините жители и е во постојана споредба со германските услови, што по правило било претставувано како нешто во што Германците биле во предност. Во овој период се патувало и надвор од Европа, од деловни, религиозни, авантуристички, професионални, дипломатски, политички, научни, образовни и туристички причини, но во своите патописи авторите известуваат без големи стилски, па дури и литературни амбиции и тоа за искуствата и деталните набљудувања, кои можат да бидат насочени кон странските обичаи, јазици и знаменитости: генерално, авторите нудат перцепција и опис што остава малку простор за индивидуален израз. Со реформацијата, во германското говорно подрачје се зголемува интересот за патување во Англија, и тоа како од страна на хуманистите, така и од страна на теолозите. По крајот на триесетгодишната војна (1618-1648), како центар на модерните, емпириски научни истражувања, Англија ќе стане привлечна цел за германските научници. Другите европски цели на патувањата во шеснаесеттиот и седумнаесеттиот век биле само спорадично истражувани (се сретнуваат Унгарија, Русија и Холандија).

Во ерата на големите откритија, уделот на Германците е повеќе од теоретска природа зашто германскојазичната културна област била центар на географијата и картографијата. Покрај Америка, во раната модерна ера и епохата на барокот, за европските патници предизвик станува и Ориентот, но додека Америка претставувала еден нов свет кој допрва требало да се истражи, со Ориентот веќе постоеле контакти и

патничка инфраструктура. Интересот, како и воопшто промената на европската перцепција за Ориентот во германскојазиниот простор се рефлектира на различни начини во релевантните патописи. Сепак, во овој период не може да се утврди некаков поголем развој на патописот. За повеќето автори, маршрутата со нејзината фактичност и објективност била во преден план и тие генерално се воздржувале од зборување за секојдневието во текот на патувањата или пак за личните искуства.

Просветителството несомнено бил периодот на процут на европските патописи. Квантитативното зголемување на патописните дела било придружено со промена на свеста за самиот жанр. Може да се каже дека во осумнаесеттиот век бил поставен камен-темелникот за развојот на жанрот на патописот, кој од обичен медиум на информации станува засебен жанр кој свесно ги усвоил книжевните техники на претставување на доживеаното, како и стандардите за квалитет. Во деветнаесеттиот век се појавува тенденцијата за поетизирање на патописот: повеќе од кога било жанрот го користат оние автори, чија позиција во книжевната историја не е дефинирана со тоа што тие претежно или исклучиво пишуваат патописи. Одлучувачки пресврт за истражувањето на жанрот во германскојазичната книжевност означува „Патувањето во Италија“ на Гете. Но германскиот класицизам, со исклучок на ова дело, нема значително да придонесе за историскиот развој на патописниот жанр. Дотолку поголем е се чини теоретскиот интерес за патувањето, што романтизмот успеал потоа да го поттикне. Сепак, неговиот придонес за историјата и развојот на жанрот е минорен. Овде ќе станува збор само за споредни дела како што се „Патувањето во Париз“ (Reise nach Paris) на Клајст, „Патописните слики“ (Reisebilder) на Брентано, „Патувањето по Харц“ (Harzreise) на Ајхендорф или „Боденското езеро“ (Der Bodensee) на Мерице. Доминантна улога во овој контекст ќе играат патописите на Хајнрих Хајне, кои служеле како модел според формата и содржината во периодот помеѓу 1820 и 1848 година и јасно влијаеле врз понатамошната историја на жанрот.

Можеме да заклучиме дека деветнаесеттиот век ќе произведе голем број важни германски истражувачи кои можеле да се надоврзат на достигнувањата на Хумболт и неговите претходници од осумнаесеттиот век. Оваа традиција ќе резултира со високиот научен стандард на експедициите, кои, барем до последната четвртина од

векот, речиси воопшто не биле водени од политички интереси. Тие обично се изведувале во тесна врска со германската географска наука, претставена од Хумболт и Карл Ритер во првата половина на осумнаесеттиот век. Покрај овие патници во регионите на Азија, Африка и Америка, имало и други изолирани германски учесници во експедиции во други региони во деветнаесеттиот и почетокот на дваесеттиот век. Истражувачките патувања во деветнаесеттиот век се фокусирале на неевропските континенти. Меѓутоа, со својот преглед на бројните германски истражувачки патувања и патувачки извештаи посветени на Србија и Црна Гора во деветнаесеттиот век, Константиновиќ докажува дека и периферните европски области можеле да го привлечат вниманието на истражувачите, што ќе биде случај и во текот на Првата светска војна. „Егзотизмот“ и повторната посветеност на Ориентот во експерименталните патописни форми од периодот на Вајмарската република ќе бидат задушени за време на „Третиот Рајх“. Развојот на германскојазичниот патопис по Втората светска војна се движел во различни насоки кои тешко може да се сведат на заеднички именител, особено што социјалната состојба во двете германски држави предизвикала дополнителни диференцијации. Патописот во овој период не добил важни нови и издржани импулси, ниту во источниот, ниту во западниот дел од Германија. Во суштина, авторите посегнале по старите тенденции, кои главно датираат од почетокот на дваесеттиот век или од предвоениот период (Brenner 1990).

Што се однесува до жанровската определба, во германистичката книжевна наука сè до денес контроверзно се дискутира прашањето кои барања треба да ги исполни патописот за да биде прифатен во закрилата на жанровиот канон. Во тој контекст може да се констатира дека историјата на патописниот жанр во германскојазичната книжевност останува ненапишана до денес. Ова не значи, дека е целосно запоставена во истражувањата. Пред сè повеќе културолошки насочената филологија на крајот на деветнаесеттиот и почетокот на дваесеттиот век преземала одредени чекори за позитивистичко приклучување кон историјата на овој жанр. Исто така и поновите истражувања му се посветуваат на патописот, но тие се селективни. До почетокот на седумдесеттите години на дваесеттиот век, германскојазичната

книжевна наука се занимава речиси исклучиво со патувачките дела на оние автори, чија припадност кон германската „книжевност“ била неоспорувана. Оттогаш, истражувањето на патописната книжевност во германистиката било великодушно субвенционирано од страна на научните институции, но оваа тендеција се карактеризирала со необични ограничувања. Интересот пред сè бил концентриран на осумнаесеттиот век, чија патописна книжевност во меѓувреме станала мошне достапна. Меѓутоа, ова се случувало по цена на запоставувањето на големи делови на другите традиции на жанрот кои се конституирале уште од средниот век, а кои до тогаш биле тематизирани спорадично и во изолирани истражувања, без да се развие систематска научно втемелена взаемност. Силната концентрација на патописни дела се јавува во осумнаесеттиот век кога овој жанр фактички квалитативно и квантитативно го доживува својот врв.

Притоа јасно излегуваат на виделина тешкотиите на едно филолошко истражување на патописот. Оттаму, повеќе од кој било друг книжевен жанр, на патописот му е потребен мултидисциплинарен пристап. Исклучиво филолошкото или поетолошки ориентираното испитување може да доведе до одредени резултати, кои едвај би ги опфатиле вистинските особености на жанрот. Потребно е да се земат предвид интеракцијата со книжевниот, филозофскиот и воопшто хуманистичкиот, социолошкиот, политичкиот, природно-научниот, географскиот, етнологскиот, антрополошкиот и сродните дискурси во европски контекст.

За именувањето на жанрот, како што беше и претходно објаснето, во германистичката наука е востановен поимот „Reisebericht“ (извештај од патување) помеѓу многуте конкурентни категории – како што се „Reisebeschreibung“, „Reiseliteratur“ или исто така и „Reiseroman“ – како најплаузибилен, без да предизвика догматични дискусии. Поимот ги означува околностите, за кои станува збор: јазичното претставување на автентични патувања. За естетските квалитети и амбиции со тоа не е ништо утврдено. Дефинирањето на овој жанр во германскојазичниот културен круг во голема мера зависел од целите на патувањето кое си ги поставува неговиот автор. Миграцискиот бран во времето на индустријализацијата во деветнаесеттиот век

развија жанровски форми, кои се ориентираат кон новите прагматични потреби, а епохата на модерната книжевност на почетокот на дваесеттиот век најнакрај се здобива со смисла за сопствените теми, кои провоцираат развој на поинакви форми на восприемање, а тука спаѓаат „егзотизмот“, чија традиција допира далеку во минатото, или големиот град (метрополата), која дури сега влегува во видното поле на германските автори.

1.4. Фактори кои влијаат врз перцепцијата на туѓоста во патописната книжевност

Бренер укажува на неоспорниот факт дека патниците отсекогаш уживале лоша репутација. Се сметало дека не само што патниците лажат, туку нивниот однос кон реалноста е особено сомнителен (Brenner 1989). Патникот како лажго и патописот како жанр, чија вистинитост заслужува малку доверба, се парадигмите кои патописната книжевност ја придружуваат уште од нејзините антички почетоци. Оваа предрасуда се задржала со векови, а историјата на жанрот постојано нудела доволно докази за оправдување на оваа недоверба

Неверодостојноста и афинитетот кон лагата, кои на патописот често му биле припишувани, се условени од најразлични фактори. Според Бренер, тие можеле да потекнуваат од реномето на авторите или едноставно од комерцијалните потреби и интересите на публиката, може да се потпираат на празни измислици или на фалсификувана рецепција и репродукција на автентични извештаи од други (автори), но може да се објаснат и со искусствената недораснатост на патникот во однос на целите кои си ги поставил (Brenner 1989: 14). Блискоста на патописот со фикција во овој случај станува проблем на теоријата на спознанието. Таа го поставува суштинското прашање, на кои условни можности воопшто подлежи искуството на туѓоста и со кои средства може да се совлада.

Конфронтацијата со туѓото, која е иманентна за патописната литература, за авторот-патник поставува исполнување на битни стандарди и барања. Од него бара постоење на развиени стратегии за себеспознавање во природното и социјалното опкружување, како и развиени начини на однесување при контактот со туѓата култура, како предуслови за општењето со други култури и општества. Тие зависат од начинот на кој патописецот ја восприема туѓоста, како тој општи со оној кој нему му е туѓинец, што пак ја одредува можноста и границите на неговото искуство со туѓоста и кај него

доведува до премерување и саморефлектирање во однос на сопствениот културен идентитет.

Во контекст горекажаното за патописот упатно е да ги прецизираме поимите „туѓо“ и „своє“. Имено при контактот на двете култури не сè што е непознато мора во културно-теоретски релевантна смисла, да се појави и доживее како „туѓо“. Едноставното отстапување од парадигмата на познатото не е доволно, за нешто да биде претставено како културолошки туѓо. Би се согласиле со ставот на Бренер кој, повикувајќи се на Харбсмајер (Harbsmeier 1982), во овој контекст го нагласува следното:

„Die Andersartigkeit wird erst konstruiert durch Komplettierungen, durch die sich das eigentlich nur fragmentarisch Andere zu einem geschlossenen System fügt: Reiseberichte „unterstehen einem besonderen Zwang zur Vervollständigung der in anderen Medien oft nur fragmentarischen Bilder und Vorstellungen“, gerade weil sie den „ewigen Beschuldigungen der Lüge“ nur entgehen können, indem sie ein besonderes konsistentes Bild von der anderen Wirklichkeit entwerfen müssen.“¹
(Brenner 1989: 15)

Како последица на притисокот на очекувањата, на кој се изложени патописите од страна на нивните реципиенти во изворната култура, патописецот ќе мора да понуди слика за туѓоста која ќе биде компатибилна со нештата кои веќе се познати во неговата културна средина. Сликата за туѓото, која патописот ја создава во своето прикажување, подлежи така на претходно востановени замисли, кои потекнуваат од неговата сопствена култура.

¹ „Поинаквоста станува најпрво конституирана преку комплетирања, преку кои всушност само фрагментарно другиот се присоединува кон еден затворен систем: патописите „подлежат на една особена присилба кон комплетирање на често фрагментарните слики и претстави во другите медиуми“, токму бидејќи „вечните обвинувања за лагата“ можат да ги избегнат само со тоа што ќе мораат да скицираат една особено конзистентна слика за другата реалност.“ (Преводот од германски на македонски јазик на овој и на сите останати цитати е од авторката на оваа докторска дисертација).

Истражувањето на патописната книжевност во поново време го наметнува прашањето за веродостојноста на изворите, кои би требале да бидат читани како информации за објективниот свет виден од страна на патописецот. Како што вели Хук, несомнено е дека во перцептивните услови на патникот спаѓаат и „идеолошките пранги“ (Huck 1978: 32). Односот помеѓу сопственото и туѓото така на двоен начин навлегува во патописот, подеднакво влијае врз восприемањето на патникот како и врз претставата, за која ова восприемање го формира.

Бренер смета дека постојните теории не можат едноставно да ги објаснат предусловите на ова влијание еднострано гледајќи на соодносот туѓо – свое, тие не можат да бидат расветлени ниту од теоријата на познанието, којашто она што веќе се случило и е веќе претставено го смета за точно. Според него, вистинското прашање е како воопшто настанува „туѓоста“ како предмет на интеркултурната перцепција и како оваа конституција на туѓоста се прикажува под влијанието на сопствените културолошки предуслови (Brenner 1989: 16). Ова проблематизирање, кое всушност би требало да игра централна улога во секоја теорија на културата, едвај да било систематски обработувано од различните стручни дисциплини. Но во малкуте филозофски и социолошки истражувања владее единствен став дека туѓоста се одредува како релационен поим, дека границата помеѓу сопственото и туѓото не се одредува еднаш засекогаш, туку се менува и развива во текот на историскиот развој. Притоа се поставува и прашањето за условите кои би ја обезбедиле можноста за едно ново искуство на туѓоста.

Би можело да се констатира дека фундаменталната спротивност на „своето“ и „туѓото“ се реализирала во текот на мошне долг временски период, од антиката до средниот век, како една ригидна социјална, културолошка, а пред сè и религиозна спротивставеност.

Во овој контекст интересен е примерот на баварецот Јохан Шилтбергер (Johann Schiltberger, 1380-1440), кој како шеснаесетгодишен благородник учествувал во битката против Турците кај Никопол на 25 септември 1396 година, по која 30 години тој останал во турско заробеништво и своите искуства ги преточил во книгата под

наслов „Ропството и патувањата на Јохан Шилтбергер, роден во Баварија, во Европа, Азија и Африка, 1396-1427“ (The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427). Специфично за овој патопис, согласно епохата во која авторот твори, како и неговото потекло, е величањето на христијанството во однос на муслиманството (муслиманите авторот ги насловува како неверници). Така Шилтбергер го пренесува своето искуство по загубената битка преку пожртвуваноста и вербата на лордот Хансен Грајф, кој во пресрет на своето погубување им се обраќа на своите соборци со следните зборови:

“Then I saw the lord Hanuson Greiff, who was a noble of Payern, and four others, bound with the same cord. When he saw the great revenge that was taking place, he cried with a loud voice and consoled the horse- and foot-soldiers who were standing there to die. “Stand firm”, he said, “when our blood this day is spilt for the Christian faith, and we by God's help shall become the children of heaven“. When he said this he knelt, and was beheaded together with his companions.” (Schiltberger 1829: 5).

Суштински ново вреднување на односот меѓу „Јас“ и „Другиот“ се појавува дури на почетокот на модерната епоха, каде што настануваат нови концепциски форми за сфаќање на оваа релација, во кои се отповикува дихотомијата. Со тоа се поставуваат темелите за пресврт во окциденталниот концепт кон „Другиот“ и реалниот однос кон него, кои ќе бидат длабоко втемелени во процесот на формирање на модерното доба. Оваа парадигматска промена се манифестира во проминентните книжевни свидетелства на вековите на научните откритија. Рецепцијата на извештаите од експедиции била одлучувачки импулс за новото одредување на (само)разбирањето на сопствената култура, како и за новата концептуализација на туѓото. Бренер во оваа смисла се повикува на филозофските дела на Ханс Блуменберг, заклучувајќи дека теоретското или практичното преминување на границите во непознатото станува метафора, во која се артикулира еден нов однос кон светот, а со тоа и ново себаразбирање на окциденталниот човек. Претставата за отворениот универзум дозволува и бара редефинирање на туѓинецот: тој повеќе не се сфаќа како нешто

сосема различно, нешто што треба да се разграничи, исклучи или асимилира. Сепак, традиционалните концепциски форми останале и натаму втиснати во реалната практика на колонизаторите во процесот на европеизација на Земјата, а модерното доба развило исто така сопствени стратегии за легитимација на таквите исклучувачки начини на согледување.

Ако се согласиме со ставот на Макс Вебер, тогаш би значело дека туѓинецот е резултат на економските и културните промени кои може да ги претстави во културното опкружување. Особено капитализмот на овој начин го ополномоштува туѓинецот – имигрант да го развива „капиталистичкиот дух“. Овие историски процеси можат да се гледаат како паралелен развој кон рецепцијата на туѓинецот преку колонијалистичката и империјалистичката експанзија, во својата интерконекција, двата процеси придонесуваат кон историската стандардизација на светот преку европеизацијата.

Прикажаните процеси влијаат врз начиниот на кој еден патопис го опишува туѓото. Патописните форми на перцепција и претставување зависат од мноштво индивидуални и општествени фактори, кои подлежат на историскиот развој. Одредени се преку социјалниот статус на патописците и нивната инволвираност во менталитетот на општествените групи, суштински зависат и од техничкиот и организацискиот стандард и конечно тие се под влијание и на личните диспозиции на патописецот, кои се кристализираат во неговото образование, предзнаења, интереси како и неговите општи перцептивни способности. Од една страна, формата на искуството со туѓото може да се толкува индивидуално (низ конкретен случај), но од друга страна е впрегната во далекусежни историски процеси од чии рамки не може да излезе. Не е случајност, што мотивот на патувањето кај Бекон и Декарт преку Русо, Кант и Хегел до Ернст Блох има улога на централна метафора и филозофски проблем. Метафоричкото значење, кое патувањето го има во раната модерна епоха, го паметиме во „Божествената комедија“: измислениот Одисеј на Данте се стреми кон преминување на границите на познатиот свет означени со столбовите на Херкул. Тој го бара „сетилното искуство на ненаселениот свет некаде по сонцето“ и бара и од своите

сопатници да се вклучат во предизвикот да бараат спознание и искуство. Потпирањето на сопствените сетила при средбата со непознатото и стекнувањето нови знаења е иманентно за топосот на новото доба. Тука е документирано себеспознанието за новата слика за светот, која сака да раскрсти со старата традиција. Продорот на емпирискиот принцип, во науката како и во животната пракса, затоа се смета и во ренесансата за една од нејзините најголеми достигнувања. Но фактички повикувањето на искуството е повеќе акт на научна реторика отколку на научна практика. Дека обидот за оправданоста (поткрепеноста) на чисто емпириско-сетилна наука била осудена на пропаст, докажала веќе втората генерација на ренесансни научници. Полемичкиот дуализам на „разум“ и „сетилност“ се отфрла и на негово место настапил однос на взаемно надополнување на двата извори на спознание: природните науки на модерната епоха која ја надминала празнината на случајните сетилни впечатоци, редуцирајќи ја на неемпириски закони. Бренер во овој контекст се повикува и на Блуменберг, кога заклучува дека ослободувањето од аристотелскиот научен концепт не настанало како последица на експанзијата на емпириското восприемање, туку преку неговата друга теоретска оправданост, а тоа е „искуство применето врз одредени премиси, избрано и уредено според нив, поставено под дефинирани услови, значи *експериментално* искуство“ (Brenner 1989: 29).

Овој аспект е од исклучително значење за развојот на модерниот патопис. За истражувањето на патописната книжевност веќе стана практика, напредокот на жанрот да се одмери според неговото стекнување способност за емпириско искуство.

Тенденциите за квантификација на восприемањето на реалноста во патописот навлегуваат од средината на осумнаесеттиот век во облик на бројки и табели. Долг период бројките и табелите играле голема улога во научниот патопис, а како медиум на востановување и регистрирање на реалноста тие во патописот сè уште се присутни. Особено се карактеристични за патописите во деветнаесеттиот и во дваесеттиот век, но најчесто исполнуваат сосема поинаква функција отколку кај патописите на просветителството.

Како пример би го навеле патописот објавен во три тома од 1878 година под наслов „Денешна Турција“ (Die Heutige Türkei) издаден од Фридрих Фон Хелвалд и Лоренц Бек. Првиот том ги опишува нивните патувања низ европска Турција, меѓу другото и низ областите од Балканскиот Полуостров. Десеттото поглавје е со наслов Тесалија и Македонија (стр. 367-390) и во него е опишана владејачката структура на Османлиското царство на оваа територија од почетокот на деветнаесеттиот век, географската положба (со Македонија е означена „онаа издолжена планинска земја која, на север, е ограничена со Шар и Карадаг, Дованица Планина и Рило-Даг, на исток со Карасу или реката Места, на југ со Егејското Море, Олимп, Шапка Планина и Амарбес Планини, и на запад е органичена со планината Грамос и Шар Планина.“ Hellwald und Beck 1878: 382), геолошкиот состав, морфолошките карактеристики на релјефот, растителниот свет и т.н. Што се однесува до населението, авторите наведуваат дека се состои главно од Бугари. За односот на големината меѓу одделните народносни групи им недостасуваат статистички податоци, па следниот преглед (според нив задоволителен) се темели на верувањето. Сè додека Македонија ги опфаќа санџаците во наведените граници, авторите сметаат дека следните бројки можат да гарантираат преглед за големината и за населението на македонската област (слика 1):

Sandſchat:	Flächeninhalt in qm.:	Gesamtzahl in Tausenden:	Mohammedaner	Mohammedaner in Prozent:
Saloniki	14,322	167	70	42
Seres	12,431	220	86	39
Drama	6,785	112	94	84
Bitolia	18,440	379	126	34
Ueskub	10,670	231	110	47
Σa.	58,648	1,190	486	44

Wir bemerken hierzu, daß die Sandſchate Seres und Drama, obwohl nur theilweise zu Makedonien gehörig, hier in ihrem Gesamtumfange in Rechnung gestellt sind, um die makedonischen Gebietsantheile anderer, hier nicht berücksichtigter Sandſchate annähernd zu ersetzen. Für Thessalien, welches als Sandſchat Tirrhala zum Vilajet Janina gehört, gelten folgende Zahlen: 14,866 □km. Flächeninhalt, 173,000 Einwohner, davon 23,000 oder 13 Prozent Mohammedaner.

Слика 1: Статистички преглед на население во „Денешната Турција, Тесалија и Македонија“ (Hellwald und Beck 1878: 390)

Меѓутоа, ваквите нумерички прикази ќе бидат само една епизода во историјата на патописниот жанр на германски јазик. Сепак оваа епизода имала исклучително значење за развојот на формите на восприемање. Квантификациониот поглед ќе биде потиснат – и тоа не само во патописот – од еден друг принцип: естетскиот поглед. Изминало долго додека да се пробие мислата дека природната реалност може да биде „убава“, а филозофијата на осумнаесеттиот век е таа што прва сериозно го тематизира овој проблем. Со ова се пробива еден поинаков концепт за природата, кој се докажал како доминантен до денес. Природата се појавува не повеќе како објект на научно истражување, туку истовремено и како предмет на естетско набљудување. Ова гледиште навлегува во патописот од осумнаесеттиот век и останува до денес една од неговите водечки форми на восприемање. Тоа речиси би значело еден чекор назад за патописот: патникот го бара и опишува повторно сингуларниот феномен, кој сега нему му се појавува како „убаво“, слично како што во средниот век се барало „живописното“, а во раната модерна епоха „необичното“ и „невообичаеното“. Со овој развој на перцепцијата во патописот на осумнаесеттиот век повторно се нагласува реиндивидуализацијата на восприемањето. Како последица на овој развој се јавува туристичкото патување како нов патувачки тип во осумнаесеттиот век. Тој има сопствени, жанровски форми како и форми на перцепција кои најчесто произлегуваат од новинарските потреби. Патувањето сега треба да стане уживање, а туѓинецот при перцепцијата и опишувањето се редуцира на неговата функција на привлечна егзотичност. Сега патувањето го губи својот исклучителен статус како медиум за откривање на светот и е редуциран на функцијата на задоволување на потребата да биде возбудлив текст.

2. Патописот и имагологијата

Од досега прикажаното можеме да заклучиме дека јадрото на патописната книжевност ја сочинува конфронтацијата со туѓото, со другоста, а задачата на патописецот е исполнета со многу предизвици: создавање на дело во кое ќе успее да ја прикаже туѓата култура, притоа отфрлајќи го од себе бремето на предрасудите и стереотипите кои му ги наметнува неговиот сопствен културен идентитет. Оттука произлегува и неминовната взаемност помеѓу патописот и имагологијата.

Според Мол: „Под поимот имагологија (...) се подразбира проучувањето на сликите, на предрасудите, на клишеата, на стереотипите и воопшто на мислењата за другите народи и култури кои литературата ги пренесува, поаѓајќи од убедувањето дека овие *images*, како што обично се дефинираат, имаат значење кое го надминува чистиот литературен факт, како и проучувањето на идеите и уметничката имагинација на авторот“ (Мол 2006: 224). Авторот укажува на тоа дека при опишувањето на странската земја и нејзините жители, неминовно ќе дојде до израз свеста што патописецот ја има за сопствената култура и начинот на којшто се поврзува со неа, бидејќи да се пишува за „другиот“ секогаш значи да се открие и нешто за себе. Имаголошките слики во патописните текстови можат да се идеализираат слика за туѓата средина (таков пример е перцепцијата на Америка во творештвото на Хумболт), но можат да овозможат и негативни мислења и збркани претстави за „другиот“, често отсликувајќи ја туѓата култура како инфериорна.

Оттука произлегуваат и повеќе различни аспекти кои мора да ги имаме на ум толкувајќи едно патописно книжевно дело и кои сакаме во продолжение на овој труд да ги расветлиме, обидувајќи се да навлеземе во суштината на претставата на патописецот за „другиот“.

2.1. Улогата на туѓинецот во индивидуалното и културното самоосознавање

Средбата со туѓото е важен елемент како за индивидуалниот развој на секој човек, така и за општествено дефинираните форми на однесување. Во двата случаи може да се тргне од фактот дека туѓинецот е најпрвин „другото“, „новото“, „невообичаеното“, од што може да се заклучи дека треба да постои и тоа што е блиско, свое и познато, кое најчесто останува недефинирано и се објаснува во одреден степен „самото по себе“, односно најчесто не е разгледувано како нешто за што е неопходно објаснување. *Своето* е „нормалното“, а *другото* има својства кои ги опишуваме во споредба и во однос со *своето*.

Обидите за дефинирање на „другиот“ секогаш остануваат во доменот на субјективното, зашто секогаш постои несигурност во однос на непознатото, туѓото. Тие се во состојба да направат познатите, блиски акции и реакции да делуваат бескорисно, што може во голема мера да ја поткопа сигурноста на социјалните односи на субјектот. Со други зборови, дискурсот за „другиот“ не само што е крајно субјективен, туку е и израз на недоразбирањата односно дефицитите при комуникацијата со другоста. Во тој контекст, неразбрани или погрешно разбрани можат да бидат не само туѓите јазици, туку и културите, менталитетите, гестовите, очекувањата и формите на однесување кои одеднаш можат да имаат поинакви последици од очекуваните.

До средби со туѓото може да дојде на многу различни нивоа: на патување во други земји, при дијалог со носители на други култури, но исто така и во блиската средина: социјална и географска. Тоа значи, дека во непосредниот животен простор постојат најразлични видови на „туѓост“, и тоа не само преку емиграцијата на населението која во сопствената земја вовела луѓе од други култури, туку и преку различните социјални слоеви одредени според возраста, полот, образованието, материјалната состојба итн. Во секој случај, станува збор за средба, во која „туѓото“ игра голема улога, а притоа се застапени како индивидуалните, така и општествените нивоа.

2.1.1. Културна флексибилност наспроти културна ограниченост

Дискусијата за универзалноста на човековите права главно се врти околу проблемот на различноста. Културите меѓусебно се разликуваат и си противречат во одредени елементи. Сопствениите вредности, претстави и сопствениот стил на живеење наидуваат на туѓото, на туѓи вредности. Судирот на културите донесува судир со туѓото, односно со туѓите вредносни системи, со туѓиот модел на размислување и делување. Со самото тоа, туѓото го „нарушува“ сопственото културно самоосознавање, не се вклопува во вообичаените очекувања, ја протресува наивната однапред предвидена сигурност, во која уживаат сопствените културни традиции (Sölter 1997: 30). Непобитноста на прифатената интеркултурна универзалност слабеа и се става под сомнение. Така, честопати туѓото се проценува како полошо и се отфрла. На овој начин, преку потценување на другото и туѓото, сопствениот културен идентитет останува постабилен. Преку одбивањето да се соочиме со другото се избегнува и рефлексивното занимавање со сопствените традиции и начини на однесување. Желбата за едноставна и лесна формула за живеење го поттикнува човекот да делува во рамките на своите вообичаени ориентации на кои е навикнат и во кои има доверба, и цврсто да се држи до непредизвикувачките идентитети и веќе усвоени диспозиции. Со овој пристап, потенцијалниот хоризонт на светот и свеста се затвора за сметка на едно сигурно и јасно структурирање и силно чувство на припадност кон заедницата во границите на едно општество (Czelecz 2002: 45).

Талгери потенцира дека средбата со туѓото навестува подвижност на свеста за нашиот идентитет. Битието на една култура може да остане живо само преку обновување, мобилност и реакција на обновувањето. Стагнацијата и „замрзнувањето“ на културата ги попречуваат развојот и животната движечка сила. Обновите можат да израснат од самото културно општество или да бидат донесени однадвор, преку туѓото (Talgeri 1991: 103). Оттаму можеме да го изведеме заклучокот дека поимите „идентитет“ и „стабилност“ секогаш треба да се поврзуваат со поимот „променливост“

или „флексибилност“, за да ја задржат позитивната конотација. Стабилниот културен идентитет не треба да значи само културна сигурност, туку може да доведе и до ригидност, со што истиот станува ограничен. (Sölter 1997: 27) Културната ограниченост, одбивањето дијалог со новото, другото и туѓото не доведува само до ограничен хоризонт, туку со самото тоа се негираат и одредени елементи од сопствениот идентитет. Од психоаналитичка гледна точка, во свеста се развива поделба на сопственото *Јас*. Човековиот идентитет не е едноставен ентитет и не може да се перципира како една целост. *Јас* секогаш треба истовремено да се согледува и како *другиот*. (Schütze 2000: 69)

Значи, различноста е веќе присутна во своето, како различност на сопственото *јас*. Идентитетот на *Јас* е проткаен со непознати елементи, а процесот на индивидуализација не завршува никогаш. На тој начин, прашањето на самоосознавањето се врти околу прашањето колку човекот си е туѓ самиот на себе, а тука лежи и можноста за доближување кон туѓото кое е дел од надворешниот свет. Затоа, секако е потребна отвореност кон аналитичкиот дијалог. Во средбата со туѓото е присутна и можноста за сосема спротивни искуства од аспект на различноста.

2.1.2. Туѓото во својата културна заедница

Туѓинецот, колку и да е различен од нас, сепак тој нам никогаш не ни е сосема туѓ, туку сличен и познат во општите човечки особини. Средбата со туѓото се одвива во рамките на нашите искуствени системи, при што се обидуваме да ја вградиме во структурите на веќе познатото, вообичаеното мислење и однесување. Но не смееме да ја занемариме различноста, имено на вредностите не може да им се припише апсолутен квалитет. Доколку сакаме да го разбереме туѓото, неопходно е да ги напуштиме познатите искуствени правила и да ѝ дозволиме пристап на несигурноста во новото доживување. Тука треба да се истакне дека туѓото и поинаквото мора да се набљудуваат сосема диференцирано. Доколку се најде на нешто поинакво, кое не одговара на сопственото, тоа е веднаш нешто туѓо. Ова „туѓо“ може едноставно да

стане „друго“ преку интеракцијата, дискурсот и волјата за разбирање. (Schäffter 1991: 22)

„Другиот“ исто така се наоѓа во секоја индивидуа и во секоја културна заедница. Притоа, туѓинецот којшто станува „другиот“ припаѓа кон сопственото искуство и искуството на сопствената група и не дозволува едноставно да биде дисквалификуван како елемент којшто пречи и го нарушува нашиот востановен поредок. Со погледот на туѓинецот, односно другиот, настанува заемното самоосознавање. Спознанието за себеси е суштинско за спознанието на другиот, а пак од друга страна, преку средбата со туѓото се изострува спознанието за себеси. Со други зборови кажано, да се препознае туѓинецот потребна е саморефлексија, потребно е препознавање на сопствениот систем на вредности, на сопствените културни достигнувања за да можеме да го разбереме „поинаквото“ и за да му дозволиме да биде легитимно. Со поглед на туѓото, покритично ја набљудуваме и анализираме и сопствената култура. При конфронтација со другиот стануваме посвесни за себеси, при што последицата може да биде потврда или желба за корекција на сопствениот идентитет зашто „другиот“ секогаш ни нуди и одредени алтернативи за сопствената „јас - состојба“. Накусо, туѓинецот може да придонесе за создавање на нашиот отворен, нов идентитет.

Кога сопственото е познато и позитивно оценето, немаме потреба да се плашине од другиот и да го отфрламе. Да го земеме јазикот како пример: кој го сака својот мајчин јазик, би морал подеднакво да ги сака и сите други јазици, бидејќи само во споредба со другите јазици во целост може да блесне убавината на секој јазик. Кога културните начини на однесување и облици на живеење не се само несвесно преземани традиции, туку рефлектирани, избрани и посакувани вредности, тогаш човекот може подеднакво да им се отвори на туѓите вредности и рефлектирачки да ги пресретне.

Само доколку патникот тргне од премисата на реципроцитет, ќе може да ги отвори очите и без предрасуди да ѝ погледне во очи на непознатата култура. Токму „другиот“ ќе му помогне да се ослободи од имагинарните пречки кои стојат помеѓу него и спознанието. На ова мошне илустративно укажува Мартин Бубер кој вели:

„Die Beziehung zum Du ist unmittelbar. Zwischen Ich und Du steht keine Begrifflichkeit, kein Vorwissen und keine Phantasie; und das Gedächtnis selber verwandelt sich, da es aus der Einzelung in die Ganzheit stürzt. Zwischen Ich und Du steht kein Zweck, keine Gier und keine Vorwegnahme; und die Sehnsucht selber verwandelt sich, da sie aus dem Traum in die Erscheinung stürzt. Alles Mittel ist Hindernis. Nur wo alles Mittel zerfallen ist, geschieht die Begegnung.“² (Buber 1995: 12)

2.1.3. Интеркултурноста и судирот на идентитетите

Како последица на отвореноста кон туѓите култури и рефлексивната на сопствената и туѓата култура настанува еден нов културен идентитет, еден *интеркултурен идентитет*. За Талгери, тој се идентификува „als eine Identitätsrelation zwischen zwei Gliedern (...), wenn das Verhältnis Subjekt - Kollektiv die Form annimmt, dass „SichIdentifizieren“ eine Übereinstimmung von Sozialem und Individuellem erstrebt“³ (Talgeri 1991: 105). Оваа „нова“ култура отвора нови перспективи и искуства и ја трансцендира како изворната, така и туѓата култура. Интеркултурен идентитет се воспоставува од зајакнатата самосвест за релативноста на вредностите, а сепак имплицира и еден универзален аспект на човечко постоење, на човечка култура. Оваа хибридна форма на култура не го слабеа човечкиот идентитет, туку го збогатува и стабилизира, бидејќи не станува збор за едноставно преземена култура, туку за култура којшто настанала од рефлексивна и познавање на различни култури и животни можности.

² „Односот кон Ти е непосреден. Помеѓу Јас и Ти не стои никаква сватливост, никакво предзнаење и никаква фантазија; а самата меморија се преиначува додека нурнува од индивидуалност во целина. Помеѓу Јас и Ти не постои цел, нема алчност и нема исчекување; а самиот копнеж се преобразува, како што се стрмоглавува од сонот во појава. Секое средство е пречка. Само таму каде што сите средства пропаднале, средбата се случува.“

³ „како идентитетска релација помеѓу два члена (...) кога односот помеѓу субјектот и колективот ја зазема таквата форма, во која „самоидентификацијата“ се стреми кон сообразност (усогласеност) на општественото со индивидуалното.“

Идентитетот на човекот не се формира од општи „природни“ елементи, туку човекот ги развива своите различни културни идентитети во различни културни заедници. Културниот идентитет е суштински за самоосознавањето на еден човек. Неговите вредности и претстави за животот се обликуваат преку културната заедница кон која тој припаѓа. Што е тоа човек, како тој си замислува полезен и значаен живот, во голем дел ќе биде под влијание на културното опкружување. Со самото тоа, културата не смее да биде предадена на еден процес на универзализирање. (Schmitt-Egner 2001: 24)

Авторката Трибсвасер смета дека, на индивидуален план, може да се тргне од премисата дека средбите со туѓото секогаш истовремено содржат аспекти на закана и шанса. Која од овие можности ќе излезе во преден план, во голема мера зависи од стекнатите и развиените психички структури уште од самото детство. Во врска со тоа, општествено дефинираните форми на однесување со туѓото претставуваат историски развиени правила на соживот кои во себе ги содржат аспектите на моќ, маргинализација, апропријација, репресија итн.

Во овој контекст се поставува прашањето што всушност се случува при таквата средба на психичко ниво и колкава улога игра културата? Трибсвасер во нејзиниот есеј „Сопственото и туѓото. Психоаналитички опсервации за односот кон туѓоста“ (Das Eigene und das Fremde. Psychoanalytische Betrachtungen zum Umgang mit dem Fremden. 2010) ги дефинира централните поими за кои овде се работи, а кои гласат: индивидуа – култура – идентитет.

Индивидуа се дефинира како единствено човечко битие, дел од општеството, а сепак многу повеќе од тоа, кое ги носи суштинските аспекти на културата во која живее и во која израснал, а сепак секој човек ја претставува оваа култура на сопствен, незаменлив начин – индивидуално (кои аспекти од неа ќе ги прифати, кои одбие, како ќе ги процени ...). Општеството е збир на индивидуи, а сепак многу повеќе од тоа бидејќи следи некои свои сопствени правила, кои го надминуваат индивидуалното и кои во својата целокупност можат да бидат означени како култура.

Културата, пак, претставува збир од вредности и норми кои општествата ги развиваат во временски периоди на повеќе генерации, и содржат правила на игра

според кои луѓето живеат во заедница. Тие културолошки правила на децата и адолесцентите им се пренесуваат на свесно и несвесно ниво преку припадниците на општеството и неговите институции: преку лица (родители) во општествено дефинирани функции (самохран родител, мало семејство, големо семејство итн.) и преку институции (градинка, училиште, образовна установа). На општеството му се потребни индивидуални способности за да може да се одржува и развива.

Идентитетот, како што е општо познато, претставува еден висококомплексен елемент од индивидуални основни структури. Се развива во креативна спrega во кое двата пола се индивидуата и културата кои заемно се условуваат. Притоа се работи за една нераскинлива спротивност што овој пар го држи заедно: индивидуата и културата си се потребни еден на друг и заемно се условуваат. Едното на другото му е истовремено непријател и основа за егзистенција. Дијалогот со културно неопходните ограничувања и граници ѝ овозможува на индивидуата да учи, да се развива и да стекне соодветни адекватни психички форми на културата за прилагодување и одбрана. (Trübswasser 2010)

Ова заемно условување е мошне контрадикторно и тоа јасно делува врз психата на човекот. Идентитетот ни е потребен одвнатре за да можеме сигурно да се справиме со туѓото однадвор. Од друга страна, можеме да ја развиеме оваа сигурност на сопственото јас, само тогаш кога ќе го запознаеме и другиот. Суштинска основа за индивидуалниот развој е завладување и проширување на познатиот, а со тоа и безбедниот простор. Во индивидуалната развојна историја на луѓето, ова се случува од моментот на раѓање, па последователно, чекор по чекор, кон надвор: мајка, татко, луѓе во непосредното опкружување, училиште, пријатели, работно опкружување, партнери итн. Да се направи близок овој сè попроширен простор, значи да се научи како „внатре“ функционира. На пример, да се открие какви реакции ќе предизвика моето однесување. А секоја средба со туѓото ја затресува веќе освојената област на познатото/блиското.

2.1.4. Индивидуален и колективен идентитет

Внатрешниот свет на човекот, неговиот дух, не се изградува самиот од себе, туку и меѓу светот на симболите. Претставите, идеите и толкувањата на реалноста се обликуваат под влијание на културата и во сетилниот процес на восприемање на неа се дадени само како одредени селектирани појави. Потпирајќи се на нашите културни слики, претстави и искуства тие добиваат ред и поврзаност. Сетилно восприеманото на тој начин се востановува и менува преку нашите симболи, тоа се издигнува на друго ниво и се трансформира. Нашите перцепции на надворешните идентитети содржат значења и квалитативно се покажуваат како нешто поинакво од сетилното. Тие се исполнуваат со културни слики и толкувања. Овие слики и претстави се поврзуваат со индивидуални симболи, кои се креираат од една културна заедница преку поврзаноста со секоја индивидуа, но тие не ја поништуваат индивидуалноста на човечката егзистенција. Но, токму културните форми ги одредуваат рамковните услови за развојот на индивидуалноста. Во тој контекст можеме да констатираме дека индивидуалните согледувања и претстави не се создаваат од ништо, туку се креација среде културните симболи и креација која произлегува од овие културни симболи – и тогаш, кога овие симболи внесуваат нешто ново, кога ги преобликуваат и интегрираат во нови композиции.

Културниот идентитет на луѓето не претставува апсолутен квалитет, туку останува отворен и променлив. Уште на ниво на индивидуата се поврзуваат најразлични вредности и норми. Оваа мултикултурна егзистенција на субјектот треба да разјасни дека плуралитетот и универзалноста не мора автоматски да си противречат и дека комуникацијата помеѓу културните идентитети е можна. Различни културни идентитети, односно елементи, се наоѓаат на ниво на различни народи, но и во рамките на една нација, како и во рамките на една култура на ниво на индивидуата. Притоа се укажува на можноста за комуникација и единство, на пример, на христијанско, хуманистичко и демократско согледување на светот, при што предусловот е дали овие елементи се поврзуваат во еден субјект или во една културна заедница. Со оваа теза е

прикажана можност, како може да се размислува за поврзувањето на различноста и единството, односно плуралитетот и универзалноста.

2.1.5. Како да се прифати туѓинецот?

Не треба да се негира околноста дека туѓинецот во новата земја, оттрнат од неговите вообичаени ориентација и контекст, е конфрнтиран исто како и не-туѓинецот преку контактот со туѓото, со несигурностите на новата култура. Често и тој ќе се најде во една непријатна положба. Во некои ситуации туѓинецот се соочува со одбивање од страна на мештаните, на тоа се надоврзува несигурноста на нормите на однесување во новата земја, кои не можат лесно да се поврзат со сопствените културни модели. Исто и неволноста на напуштањето на татковината и гледањето наназад придонесуваат за неговата непријатна положба. Сепак, туѓинецот во споредба со мештанинот може да биде послободен и поподвижен во однос на откривањето на различните култури бидејќи тој ги посматра „отстрана“. На овој аспект укажува и Кристева која нагласува дека туѓинецот стои на дистанца како од сопствената, така и од новата културна шема на ориентација и искусствените структури и не е фиксиран и врзан во културните норми на едно општество (Кристева 2005: 235-262). Меѓутоа, како што вели авторката, пред да го осудиме туѓинецот за неморалност, површност и незаинтересираност за „за нас суштинските“ проблеми, треба да помислиме на мислата на Рембо: „другиот, тоа сум јас“ (Кристева 2005: 250). Заблудите и предрасудите најчесто произлегуваат од непознавањето на туѓото и на туѓинците, значи тие во основа се резултат на нашето незнаење. „Типовите“ на личности со кои се сретнуваме (класите, односно категориите во кои ги сортираме) се конструирани од различно дистрибуирани правила на однесување (и, со тоа, различно дистрибуирани очекувања на одговор). Социјалниот простор е управуван од правила на однесување. Колку „потуѓ“ е туѓинецот (колку помалку знаеме за него), помалку сме сигурни во својата одлука да го припишеме на некој одреден тип на личност, односно како да го

класифицираме. Вербата во нашето типизирање исчезнува заедно со зголемувањето на растојанието, т.е. со скудноста на знаењето.

Сепак, постои и уште еден помокен извор на непријатност: за туѓинецот, јас можам да знам толку малку, што не можам да бидам сигурен ни дали тој се „вклопува“ во кој било од културолошките типови што ми се познати. Странецот ја носи заканата од погрешна типолошка класификација, но, што е уште позастрашувачки, тој е закана и за самата класификација на поредокот на светогледот, за ориентационата вредност на социјалниот време-простор – за нашиот животен светоглед како таков. Во случајот на авторот кој запознава нова средина која излегува од неговите искуствени рамки, стравот од погрешна класификација може да предизвика несигурност.

Во ток контекст Зигмунд Бауман предлага збрканите, амбивалентни чувства побудени од присуството на туѓинците – овие недефинирани, неопределени други, да се опишат како *протеофобија* (страв од промени) (Бауман 2005: 283). Управувањето со социјалниот простор не ја елиминира протеофобијата, ниту има за цел да го направи тоа. Тоа ја ползува протеофобијата како свој главен извор и, намерно или ненамерно, но постојано, ги надополнува нејзините резерви. Или како што вели Бауман:

„Да се контролираат процесите на социјалниот простор значи да се поместат средишните точки на протеофобијата, да се изберат објектите кон кои се насочени протеофобичните чувства и потоа тие објекти да се изложат на наизменично применување на фагичките и емичките⁴ стратегии.“ (Бауман 2005: 283)

Но, неминовност се и предрасудите од кои настануваат стереотипите што го штитат нашиот безбеден светоглед од ветриштата на непознатото. Во оваа смисла се согласуваме со ставот на Великиќ дека „секој стереотип е одмор во примањето на другиот, миг кога веќе не сме подготвени да ја преземеме различноста и да ја апсорбираме во нашето духовно битие, кога нашиот идентитет престанува да се храни

⁴ Фагичката стратегија е „инклузивистичка“ и ги асимилира туѓинците во соседи, емичката е пак „ексклузивистичка“ и ги претопува во странци.

и проширува“ (Великиќ 2008: 85). Прашање е само во кој момент се случува заситеноста од другиот, кога толеранцијата престанува, бидејќи секогаш постои миг „кога алармот се вклучува“ (Великиќ 2008: 86). Потоа следи тревога и другиот го набљудуваме преку нишан.

Според Јулија Кристева „живеењето со другиот, со странецот, нè соочува со (не)можноста *да се биде друг*. Тоа не е само прашање (хуманистички) дали можеме да го прифатиме другиот, туку *да се ставиме на негово место*, а тоа значи да се замислиме и да се направиме друг за себеси. (...) Отуѓеноста од себеси, колку и да е болна, ми ја обезбедува онаа извонредна дистанца во која почнува едно перверзно задоволство, како и можноста јас да замислувам и да мислам, поттик за мојата култура. Поделен идентитет, калеидоскоп од идентитети: можеме ли самите себеси да си станеме сага без да се сметаме за луѓи или за лажливци? Без да ја убиеме омразата на странецот или омразата кон странецот?“ (Кристева 2005: 250)

Оваа одломка го насочува вниманието кон суштинскиот проблем на приказот на туѓата култура во книжевноста и го нагласува проблемот на (не)можноста за поистоветување со другиот, како единствен начин за објективно отсликување на реалноста. Како да се соголи сопствениот идентитет да се стане огледало на другиот?

Прашањето за човековиот идентитет секако има долга филозофска традиција. Самоосознавањето и самопронаоѓањето градат суштинска основа за добар автентичен живот. Но на човекот и неговиот идентитет не може да се гледа како нешто апсолутно, дадено, туку секогаш само во неговата културна зависност. Може да се тргне од фактот дека централен елемент при градењето на идентитетот на човекот, при развојот на неговата свест за себеси е неговото културно опкружување. Културниот идентитет се создава од вредностите, традициите, сликите на културната заедница во која индивидуата се движи. Субјектот е креација на културата, а неговото размислување, однесување и делување е трасирано со културните стандарди на општеството. Но субјектот не смее да се разгледува само како дело на културата, тој самиот е исто така креатор на културата. Културата во суштина е формирана од човештвото и не е предодредена. Секој човек ја поседува и способноста за рефлексивност и трансформација

на интернационализирано културно однесување. Човекот го гради својот идентитет во културата во која се развива, но исто така може да и самиот да ја преобликува.

Од горекажаното произлегува дека културите не можат да востановат природни, апсолутни вредности. Тие се конструирани, релативни, отворени ентитети. Вредностите мораат да се вградат во системот на една култура за да може културата да се здобие со значење. Туѓинецот и другиот можат да ја разликуваат традиционалната културна сигурност, но рефлектирачки придонесуваат за создавање покомплексен идентитет, за попроширен хоризонт во однос на погледот на светот и човештвото. Туѓинецот никогаш не е сосема туѓ бидејќи мораме да го препознаеме како човек, како еден од нас. На истиот начин ниту една култура не е сосема туѓа бидејќи никогаш не може да се тргнува од затворени, чисти култури. Туѓи можат да бидат само одделни елементи во една култура. Спроведувањето на секоја нова или ослободувачка идеја во една култура бара ослободување од традиционалните норми.

2.2. Книжевно инсценирање на туѓоста

Странците се истовремено нешто што е многузначно и што содржи доза на неопределена привлечност, а нивното разбирање може најлесно да се постигне преку стереотипизирањето (гости, непријатели, егзотични, диви, итн.), поедноставувањата, клишеата. Паушални категоризации оттаму му помагаа на набљудувачот да го опише странецот со зборови и му овозможија да го прикаже другиот на начин кој беше разбирлив за читателите дома. Овие стратегии за присвојување беа најчесто традиционално вкоренети во културата на потекло на патникот.

Свеста за тоа, што е култура, настанува токму во односот кон туѓото, невообичаеното, отфрленото, исклученото и потиснатото. Притоа саморефлексијата во однос на културата е една од централните тематски и формални преокупации во книжевноста зашто книжевноста како културолошка форма на изразување има не само удел во припишување на значењата поврзани со туѓото и сопственото, туку ја поседува способноста и да рефлектира и преиспитува во однос на тие доделени значења. Со тоа што поетскиот јазик секогаш отвора еден меѓупростор, во кој се креваат и потиснатите и заборавените делови на културата, успева и туѓото да го инсценира и разбуди како свое. Поетскиот јазик исто така отвора интермедијално поле, во кое свесно се активираат и стратегиите или методолошките стандарди за читателската рецепција. Текстот ни овозможува да асимилираме: неговата сопствена туѓост и нашата сопствена туѓост. Бидејќи со тоа што книжевноста го открива овој простор на можности, во кој познатото и туѓото можат да интерферираат, не ги напушта само традиционалните граници на историската, јазичната или културолошката другост, туку и туѓоста во самите нас, која поетскиот јазик најпрво ја буди како креативен момент. Свесноста за оваа внатрешно-субјективна туѓост, играта со сопствената диферентност последователно припаѓа кон антрополошкиот услов за разбирање на туѓоста.

Туѓоста е сеприсутна, се појавува во различни облици и формации како *другото* на *сопственото*. Па сепак туѓоста, со толку разновидно населен и структуриран мисловен хоризонт и животен модус, не е даденост или својство кое може да се открие и да му се придодаде на одреден објект, односно не означува некоја

мерлива големина. Туѓоста е многу повеќе релационен и разликувачки поим кон сопственото и со тоа, без сопственото не е замислив. Следствено на тоа, туѓото и сопственото треба да се разберат хевристички како оперативни големина на значенското припишување, кои притоа се развиваат дури преку операционализацијата.

Станува збор за одредби, кои се донесуваат и актуализираат во интеракциски ситуации, при што инволвираните страни наизменично се идентифицираат како туѓи. Притоа интеракциските партнери најчесто не се свесни, дека при одредувањето на своето и туѓото се работи за релациони припишувања, бидејќи ним разликата им изгледа како природно растечка диференцијација. Диференцијацијата помеѓу сопственото и туѓото може да се разбере како значенско припишување, кое е врзано за соодветниот културолошки контекст и во рамките на тој контекст треба да биде веројатно и вклопливо. Значи, таа не е само една одлука донесена во комуникацијата помеѓу социјалните субјекти, туку истовремено актуализирана одлука за тоа кој или што е туѓо. Притоа суштинска не е само процената на разликите, кои некогаш го прават туѓ, туку една институционализирана, со тоа значи културно традирана и осигурена туѓост, која води кон восприемање и инсценирање на разликите. Бидејќи туѓоста е означена преку една специфична двојна врска. Од една страна на сопственото му се спротивставува не-сопственото, но од друга страна може само да се разбере, кога може да се здобие со облик во една културолошки позната форма. Инсценираната туѓост во таа мера е за сопствениот културолошки контекст исто така дел од една културно-дистинктивна дефиниција за сооднос, која што најпрво овозможува само-дефиниција, бидејќи секое самоопишување, од кое гранично се профилира своето, мора да ја вклучи другоста.

Ако се потпреме на поимовното определување, би укажале на латинскиот еквивалент на зборот *туѓо* што е *peregrinus*, кој потекнува од глаголот *peregrinor* и значи *патување наоколу* (Gutjahr 2002: 49). Туѓинецот е значи патник, кој се нашол во близина на локално население и, од нивна гледна точка, е другиот, или оној кој не припаѓа тука. Во зависност од географската поставеност и знаењето специфично за епохата, јасниот животен простор на луѓето се ограничува и определува дури преку искуството или антиципацијата на непозната, неистражена или неоткриена туѓост.

Овој друг свет ја маркира границата на своето, кое го одредува сопственото како припадност кон семејството, етничката припадност или земјата. Дури преку својства за дистинкција, кои ја одредуваат индивидуалната (тело) или социјалната целина (нација, култура) може да се одреди границата помеѓу своето и туѓото.

Традираната просторна претстава како значенска содржина на туѓото во книжевноста ја наоѓа својата концентрација во две основни, просторно моделирани соодносни форми. Во првата, туѓоста е конципирана како непозната надворешност, која на сопствениот искусствен хоризонт му е контрастирачки спротивставена. Во втората туѓото го означува продорот на непознатото во еден, како сопствен, дефиниран внатрешен простор. Како што се туѓото и сопственото моменти на една соодносна дефиниција, така и непознатото однадвор и продорот на непознатото структурално се надоврзуваат еден на друг. Бидејќи што ќе биде восприемано како туѓо е одредено според тоа, дали набљудувачот е позициониран „дома“ или „во туѓина“. Книжевното инсценирање на туѓоста неопходно го вклучува ова позиционирање во јазично-културолошката концепција и перспективирање на случувањето. И кога традираните претстави за своето и туѓото парцијално се напуштаат и се подложени на критика, книжевното инсценирање (и неговата анализа) сепак се базира врз традицијата и историјата на сопствените културолошки (во најголема мера евроцентрични) одредби и перспективирања на соодносот.

2.2.1. Туѓоста како непознатото однадвор

Кај овој просторно насочен модел на припишување на туѓоста се прави разлика помеѓу достапност и недостапност, при што далечниот простор на туѓото му се спротивставува на сопственото како татковина. Во книжевното инсценирање, јазикот станува носечка основа на сопственото, бидејќи и најоддалеченото и најнедостапното се доближува јазично и му останува принципиелно отворено на разбирањето. Туѓоста како непознатото однадвор јазично се согледува како нешто што се наоѓа од другата страна на просторно одредената делбена линија надвор од себеси, семејството, селото,

градот, земјата итн. За туѓото не постои, или постои само делумно знаење, туѓоста е недоверлива, непозната и неистражена. Би можеле да констатираме дека заедничка карактеристика на елементите кои се формирале во просторната парадигма *туѓост* е дека тие просторно се движат и притоа создаваат искуство како непознатото кое доаѓа однадвор, со што познатите ориентации и модели на толкување ја губат својата валидност. Туѓоста се однесува на незнајното, но и на можноста за знаење и запознавање. При ова инсценирање на туѓото и сопственото, во книжевноста суштински стануваат структурата и топосот на патувањето за естетизирањето на средбата со сопственото и туѓото. Прототипските фигури во книжевноста се авантуристите, пронаоѓачите, истражувачите и освојувачите, кои ја напуштаат татковината за да го бараат непознатото и за да го споредат со најчесто само привремено напуштената татковина. Оваа форма на контрастирање помеѓу сопственото и туѓото се должи на интеркултурната средба, во која интеракционите партнери наизменично се идентифицираат како персони под различно културолошко влијание. Во секој случај, врз основа на различната композиција на културите, особено во однос на нивниот стремеж кон експанзија, нивните хегемонијални потреби и нивната одбранбеност, овие средби не се структурирани преку симетрична комуникација, туку преку моќ и насилство. Така низ западноевропската книжевност се провлекува исто така и перспективата на освојувачите, колонизаторите и воините, кои заминуваат во туѓина за да ја покорат и за да се направат полезни. Со тоа е интеркултурната средба поместена во една конфликтна област на самооткривање со помош на туѓото и самоовластување на сметка на туѓото сè до негово целосно поништување.

За патописната книжевност, истражувачкото патување на Колумбо на пример, станало модел за модерното искуство со туѓоста и самооткривањето, бидејќи со него бил откриен нов курс кој ја напуштил познатата навигациона рута и наместо неа, следел нова идеја. Но со него е поврзана и колонизацијата, мисионерството и зголемената потреба за збришување на туѓоста. Така, од една страна книжевното инсценирање на патувањето во вековите на откријата, освојувањата и истражувањата на светот е засилено конципирано како пат кон самооткривање во

служба на индивидуализација. Од друга страна пак, културолошки-рефлексивните импулси на патописната книжевност и извештаите за рајските состојби во други области во светот генерирале и нови жанрови, во кои односот помеѓу сопственото и туѓото бил обликуван како критика на татковината.

Меѓутоа, додека вака светот бил откриван и целосно картографиран, книжевната имагинација буквално го загубила тлото на идеализираната туѓина. И во патописната книжевност, како ефект на постколонијалното искуство, се изменил односот кон туѓото како непознатото однадвор. Во насока на зачестената културолошко-критичка книжевна дискусија каде туѓото е одредено надвор од сопствената култура, сега спротивно на тоа засилено се тематизира присвоената и интернационализираната туѓост.

2.2.2. Туѓоста како продор на непознатото

Искуството со туѓоста книжевно не се формира повеќе само од перспективата на оние, кои привремено се наоѓаат во туѓина, туку и од поглед на доселениците, за кои врз основа на нивната интеркултурна социјализација, традираните значенски припишувања на своето и туѓото често стануваат застарени. Бидејќи за разлика од насоките на движење во периодот на освојување и колонизација, во кои сè од раното ново време Европејците се упатувале кон далечните и непознати земји и таму доаѓале во контакт со други култури, многу европски држави во меѓувреме станале земји на имиграција. Од една страна се наоѓа техничко-медијалниот и стопанскиот глобализациски напредок во западниот свет, а од друга страна работните миграции и барањето азил во последните години на дваесеттиот век како и во актуалениот миг доведоа до зголемување на контактите помеѓу луѓето кои се социјализираат во различни културолошки контексти и тоа во многу случаи се случува на европското тло. Доколку туѓоста низ вековната традиција како културолошка различност била асоцирана со далечината, подоцна и денес ова патување и населување во далечните области ја загубило својата примарна карактеристика. Притоа се засилува и свесноста,

дека разновидноста на европската култура не се јавува само благодарение на големите континентални и интерконтинентални преселнички движења, туку во голем дел е придружена и од просторната експанзија, експлоатација, уништување и потчинување на други искуствени светови и традиции под перспективата на сопственото гледање на светот и поради тоа е поврзана со прашањето на вина. Оттаму би можеле да дојдеме до заклучокот дека книжевните текстови кои го тематизираат искуството на туѓоста, неминовно содржат и тенденции за картографирање на целната земја, пред сè од страна на Европејците, што било придружено со именување, класифицирање, проценување и наметнување на европскиот авторитет. Во таа смисла културолошко-рефлексивните тематика, во кои естетски се инсценирани конфликтите од средбата помеѓу култури, заземаат деконструктивен однос кон ова историски моќно картографирање: како во колонијалната, мигрантната и книжевноста во егзил, така и во постколонијалната книжевност.

Во овој контекст би ги споменале и теориите за евроцентризам, расизам или колонијализам, на кои им е иманентно прашањето за принципите на конструирање на сопственото и туѓото, можат од оваа пресектива да се разберат и како придонес кон критика на модернизмот, бидејќи тие ги истражуваат правилата на процесите на инклудирање и ексклудирање, според кои се формира културата.

2.2.3. Туѓоста како процес на естетизирање

Според Хабермас во „експликативниот дискурс“ оние искази, за кои се проценува дека се релевантни за разбирање на туѓото, се разјаснети преку повторување, парафразирање, перспективирање и споредување (Habermas 1981: 44). Дури и кога оттука може да се конструира (близок) опис, разбирањето – токму неговиот конструктивен карактер – секогаш останува импрегнирано со неразбирање (Simmel 1992: 257). Со тоа она, што е можно да се разбере, се базира и на незнаењето и неразбирањето. Следствено, книжевното инсценирање на туѓоста мора да следи наративна драматургија, која ја избегнува илузијата на разбирање, за да може туѓото

воопшто да биде евоцирано како туѓо. Но истовремено инсценирањето мора да се надоврзе и на познати шаблони, за да може туѓоста да ја прикаже како културолошки разбирлива. За оваа констелација на интеркултуролошко разбирање помеѓу туѓото и сопственото, парадигматично стои книжевното писмо, кое „од туѓина“ е адресирано кон „дома“ и со тоа го маркира интермедијарниот простор на културолошкиот пренос како дистанца. Културолошки-рефлексивниот наратив делува преку коментари, компарации, иронија и оценка на овие познати естетски модели на перцепција и на тој начин ги изложува како туѓи. Бидејќи во неговите напори за нови изразни можности, на овој начин меѓукултурниот наратив го обработува познатото како процес на отуѓување и така успева да предизвика сензибилност за културолошките диференцијални одредби.

2.3. Објективноста во приказот на *туѓоста*

Просторната претстава чини една од основните компоненти за фикционалноста на книжевното писмо. Топосот во книжевните текстови не е само место на случување, туку истовремено и носител на културното значење. Хронотопот или време-просторот во книжевноста е нешто што е доживеано од луѓето, во кои взаемно делуваат и културните значенски припишувања и индивидуалните стилови на доживување. Би потенцирале дека просторот не може да се замисли без движење односно од менување на перспективата на набљудување. Од аспект на книжевната наука, просторите во книжевните текстови се секогаш во блиска врска со индивидуи кои се во движење или во процес на восприемање. Оттука може да се заклучи, дека категоријата движење може да се однесува како на книжевни концепти за индивидуални и културолошки просторни практики, така и – преку претставата на восприемањето на просторот – на постапки за просторна конституција, односно на книжевни феномени, кои тешко би можеле да бидат категоризирани едноставно како „опис на просторот“.

Зимел специфичниот карактер на мобилност (подвижност) му го доделува на странецот, во него, доколку се одвива во границите на дефинирана група, живее синтезата од блискост и далечина, која ја утврдува формалната положба на странецот: бидејќи *подвижната* индивидуа повремено ќе доаѓа во допир со *секој* одделен елемент, но не е органски поврзана со *ниту еден* единствен преку роднински, локални или професионални фиксирани. Во науката за книжевноста, синтезата содржана во концептот на Зимел е олицетворена во ликот на патописецот.

Друг аспект за оваа констелација на кој укажува Зимел е објективноста на странецот. Бидејќи не е врзан преку корените за сингуларните составни делови или за едностраните тенденции на групата, кон нив зазема единствен став на објективност, којшто не означува едноставно дистанцирање и неинволвираност, туку „ein besonderes Gebilde aus Ferne und Nähe, Gleichgültigkeit und Engagiertheit.“⁵ (Simmel 1987: 65)

⁵ „една посебна формација од далечина и близина, рамнодушност и ангажираност“.

2.3.1. Објективноста на перцепцијата

Објективноста, според Зимел, во никој случај не е не-учество – бидејќи стои од другата страна на субјективното и објективното однесување – туку позитивен особен начин на учество. Објективноста може да се означи и како слобода: објективниот човек не е врзан со никакви предефинирани обврзаности, кои би можеле да ги прејудиираат неговата инклузија, неговото разбирање, неговата процена на даденостите. Оваа слобода која на странецот му дозволува доживување и справување со блискиот однос од птичја перспектива, всушност содржи и бројни опасни можности. Отсекогаш кај бунтови од секаков вид, засегнатата страна тврдела, дека провокацијата настанала однадвор, преку странски емисари и агитатори. Во ваквиот случај станува збор за преувеличување на специфичната улога на странецот: тој е послободниот, практично и теоретски, ги согледува односите без предрасуди, ги проценува според општи, објективни идеали и во своите делувања не е врзан за навики, страхопочит, привилегии.

Па сепак, од друга страна, мора да се постави прашањето за реалната (не)можност на постоење апсолутна објективност. Кое е мерилото, врз чија основа слободниот, објективен странец ја гради претставата за општи и непристрасни идеали? Макс Вебер во својата „Протестантска етика“ истражува „welche Verkettung von Umständen hat dazu geführt, dass gerade auf dem Boden des Okzidents, und nur hier, kulturelle Erscheinungen auftraten, welche doch – wie wenigstens wir uns gern vorstellen – in einer Entwicklungsrichtung von universeller Bedeutung und Gültigkeit lagen?“⁶ (Weber 1920: 1). Или како што Ханс Јакоб Рот ќе формулира: „Wir haben unsere eurozentrische Sicht nicht aufgegeben, wir leben noch voll mit ihr.“⁷ (Roth 2013: 8)

Едвард Саид на западната наука ѝ префрлува, дека Ориентот практично го креирала како отсликување на позитивниот или негативниот западен свет. „The Orient

⁶ „кој сплет на околности водел кон тоа, да токму на тлото на Окцидентот, и само тука, настанале културни појави, кои сепак – или барем како што ние би сакале да си претставиме – се наоѓаат во развоен правец на универзално значење и важност?“

⁷ „Не се откажавме од нашиот евроцентричен став, сè уште во целост живееме според него.“

was almost a European invention ...“ (Said 1978: 1). Дали тогаш во реалноста навистина може да се зборува за објективност на странецот, или пак неговата слобода на перцепција сепак мора да биде ограничена под тежината на товарот на правилата и нормите на сопствената култура (кои свесно или несвесно се прифатени како единствено *исправно* мерило на перцепција)?

2.3.2. Конструкција на туѓоста

Една личност може да се набљудува како туѓа, доколку таа поседува својства на туѓоста, кои се востановени како дефинирачки и како резултат на тоа можат да бидат регистрирани како сигурни карактеристики. Таквите карактеристики стануваат објективен квалитет кој набљудувачот го востановува, но кој со него непосредно нема никаква врска и егзистира надвор од неговото делување. Туѓоста, видена од оваа перспектива, нема директна врска со реалноста и може да се означи како процес на етикетање. Со фактот, дека туѓинецот најпрво претставува културна празнина, на општеството му е потребно нешто со што таа празнина ќе ја исполни. Со тоа туѓинецот конечно ќе биде придоден кон нешто познато и блиско, при што ќе му биде припишана одредена специфична симболика. Идентификација на туѓоста успева во рамките на една едноставна апстракција. Ваквата апстракција на еден одреден тип на луѓе се изведува со помош на редукција на нивните особености, при што на туѓинецот му се додаваат одредени карактеристики и сликата за туѓинецот се развива базирана на овие одделни целини. Со други зборови, како што Зимел ќе забележи, туѓинците ќе бидат доживевани „*eigentlich nicht als Individuen, sondern als die Fremden eines bestimmten Typus*“⁸ (Simmel 1987: 69). Сопсумирањето на својствата востановени како карактеристични за туѓинецот води кон тоа, членовите на одредени групи да можат да бидат восприемани само како специфични членови на одредена група. Од тој аспект може да се разбере и случајот на присоединување на источноевропските,

⁸ „всушност не како индивидуи, туку како туѓинци од еден одреден тип.“

балканските или поранешните југословенски држави во единствена културна фигурација.

Овој научен дискурс го проширува Тодорова, која во својата книга „Замислувајќи го Балканот“ (Imagining the Balkans, 2009) го објаснува терминот „балканизација“ како погрден збор, кој Европа го додава во својот репертоар на почетокот на дваесеттиот век, а кој, иако од неодамна скован, со време се покажува како поупорен отколку други со вековно долга традиција:

„„Balkanization” not only had come to denote the parcelization of large and viable political units but also had become a synonym for a reversion to the tribal, the backward, the primitive, the barbarian. In its latest hypostasis, particularly in American academe, it has been completely decontextualized and paradigmatically related to a variety of problems.“ (Todorova 2009: 3)

Таа воедно укажува на тоа дека Балканот е опишан како *другиот* на Европа, *за што не е потребен посебен доказ*.

Сликата за туѓинецот се гради преку взаемна размена, дали преку споредби или тенденција за претерување, или пак дури преку припишување на стереотипни слики, кои се често проследени со виц. Се прави обидот, туѓинецот да се направи образложлив, со тоа што сè што е перципирано како типично за туѓинецот, се споредува со она што колективно ќе биде перципирано како свое. Притоа при описот на она што кај туѓинецот е различно, често доаѓа до преувеличувања. Ова во најголем број случаи ја засилува негативната слика за туѓото, бидејќи притоа најчесто се инволвирани емоции. Преку културно условениот, често еднообразен опис на туѓото, доаѓа до стереотипизирање на сликата за туѓинецот, при чие опишување *сопственото* често се обидува да ја презентира својата супериорност. Овој процес конечно се изведува врз меѓуетничка основа и води кон честата генерализација на туѓоста. Визијата на колективот за туѓинецот, оттука, не е навистина туѓа, туку многу повеќе отсликување на видувањето на туѓоста.

Перцепциите на една поинаква културна средина се речиси секогаш обременети со товарот на сопствениот културен авторитет. Процесот на восприемање и организацијата и обработката на информации не се случува како на *tabula rasa*. Тој е многу повеќе под влијание на категоризирањето на информациите и стереотипизирањето, кои не се засегнати само од информациите од и за природниот светоглед, туку го опфаќаат и социјалното опкружување. Централниот механизам при настанувањето на стереотипите се состои во генералната подготвеност за социјална категоризација на луѓето, на пример тие да се делат во припадници на „своите“ или „туѓите“ групи. При контактот со туѓи култури, ова категоризирање и стереотипизирање во многу случаи игра одлучувачка улога. Двата процеси можат притоа секогаш да се разгледуваат во поврзаноста со создавањето или поткрепувањето на новите или постоечките идентитети. Оваа поврзаност создава личен и интеркултурен потенцијал за конфликт, кој не смее да биде потценет.

Во оваа смисла Јулија Кристева ќе заклучи:

„Да не бараме материјализирање, претворање на другоста на странецот во нешто. Туку само да ја допреме, да ја сретнеме, без да ѝ дадеме постојана структура. Едноставно да го скицираме нејзиното постојано движење преку некои од нејзините разностранни аспекти со кои денес се соочуваме, преку некои од нејзините поранешни, видоизменети претстави расфрлани низ историјата. (...) Да ѝ избегаме на нејзината омраза, на нејзиното бreme, но не преку порамнување и заборување туку преку *хармонично* повторување на разликите што таа ги подразбира и ги шири.“ (Кристева 2005: 237)

Токму патописот како книжевен жанр ги поседува предиспозициите за ваквиот пристап кон другоста. А патописецот е оној кој, доколку дозволуваат неговите способности, може да ја инсценира туѓоста без нејзино стереотипизирање.

3. Улогата на емоционалниот дискурс во книжевноста и во патописите

Осврнувајќи се на поновите современи германскојазични патописи, во оваа глава подетално ќе се осврнеме на емоционалниот дискурс во германскојазичното писмо како мошне присутен и специфичен аспект. Ќе заклучиме дека емоционалниот дискурс е суштински составен елемент на поетиката на патописниот жанр.

Бројни автори сугерирале дека потеклото и суштинската основа на етиката се наоѓа во емпатијата. Фундаменталниот извор на неогоистички емоции е, речиси неизбежно, чувствителноста кон емотивните експресии на другите. Таа чувствителност е првата и најосновната склоност која нè мотивира да постапуваме на начини кои не се водени стриктно од нашите лични емоционални интереси. Основната сензибилност која ги формира темелите за нашето етичко однесување е исто така единствениот емоционален активатор кој апсолутно мора да биде природен (вроден) за да бидеме способни да се развиваме емоционално низ искуствата кои ги доживуваме во критични периоди од животот.

Книжевноста може да игра улога во негувањето отвореност кон емпатички реакции. Во секој случај, во голема мера им помага на читателите да развијат способности за емпатичко разбирање. Го фокусира вниманието на нијансите на изразување и дејство релевантни за емоционалниот дискурс, на детали кои се често суптилно одлучувачки во препознавањето на суштински околности итн. Секако, книжевноста може да ја игра и спротивната улога. Преку идеологии кои се однесуваат на одредени општествени групи, книжевноста може да инхибира емпатичка отвореност или да поттикнува злоупотреба на погрешни стратегии за симулација и изведување заклучоци. Сепак, постои силна тенденција кај авторите кои истражуваат карактери, да ги прикажат тие личности на начини кои се барем делумно противречни со општествените групи на кои им припаѓаат. На тој начин, книжевните дела често негуваат емпатија дури и за членовите надвор од групата и, барем парцијално, ги предизвикуваат идеологиите кои се темелат врз инхибирање на емпатијата.

Според Патрик Холм Хоган, „Empathy may involve imagining some other person’s experience as such (allocentric empathy), imagining oneself in his or her situation (projective

empathy), or imagining some relevantly standard person in that situation (normative empathy)“ (Hogan 2011: 284). Очигледно, етичката поента на емпатијата е да предизвика одредена ре-акција. Може да се направи разлика помеѓу емпатија или внимание кое произведува акција и неактивна емпатија како благосклоност. „In the context of literary response, we may refer to inactive empathy as ‘aesthetic empathy’“ (Hogan 2011: 285). Книжевноста смета на емпатичка реакција за нашата инволвираност со личностите и приказните. Но исто така може да ја засили или спречи нашата емпатија кон реални луѓе надвор од приказната – најочигледно, со луѓе во одредени групи (на пр. сиромашните). Засилувањето на емпатијата најчесто делува нешто поинаку, во зависност од целите на делото и целната група на читатели. Некои стратегии се полезни доколку целта е да се постигне добродетелско сочувство во рамките на една група, односно солидарност (на пр. од африкански Американци кон други африкански Американци). Други стратегии може да се потребни доколку целта е да се создаде сочувство кое ги преминува границите на групите (на пр. од европските Американци на африканските Американци).

Емоционалниот дискурс во книжевноста ќе го разгледаме во контекст на авторот Петер Хандке и неговите видувања на балканскиот регион и Македонија. Во случајот на современото творештво на Хандке, авторот воден од своите емоции, преку своите патописи се обидува на читателот да му пренесе поинаков начин на согледување на настаните поврзани со распадот на Југославија и војните на Балканот (преку преминување на границата помеѓу српскиот народ и западноевропска јавност). Влијанието на емоциите се проткајува и низ бројните публикации за Македонија на германскиот македонист, славист, политички научник, новинар и експерт за Источна Европа Волф Ошлис. Ќе забележиме дека, покрај исклучителниот научно ориентиран дискурс во неговите дела, овој „пријател на Македонија“ не крие дека Македонија му значи многу и дека емоционалниот дискурс е силно изразен во неговото опсежно творештво.

4. Откривањето на Источна Европа и Балканот

Интересот на европските патописци за земјите на Балканот се јавува во осумнаесеттиот век преку патувањата низ европскиот дел на Отоманската Империја. Откривањето на источна Европа, кое започнува пред сè во поранешните земји на просветителството како што се Франција и Англија, имало за цел од една страна да го потврди „просветителскиот напредок“ на западните делови на Европа и истовремено да ги подведе источните области под заедничкото име „нецивилизирана заостанатост“. Земји со сосема различни типови на владеење, општествени уредувања и религии – Руското царство, Полско-Литванската унија, Хабсбуршките Унгарија и Бохемија како и деловите од Европа под власт на Османлиската Империја во кои секако спаѓа и Балканот – биле поврзувани меѓу себе и прикажувани како една целина, бележени со истиот филозофски жиг на неразвиеност и им биле припишувани препознатливи сличности во согласност со истиот модел на степен на развој. На тој начин формулирана претставата за Источна Европа во осумнаесеттиот век, во деветнаесеттиот век станува широко распространета со прифаќање на поимот „Источна Европа“, кој веќе на почетокот на дваесеттиот век се вкоренува како термин што означува природно настанат географски регион на Европа, како конгломерат од земји и народи поврзани преку суштински сличности. Во текот на дваесеттиот век, под влијание на условите создадени со „студената војна“ било едноставно да се заборави дека при поделбата помеѓу Источна и Западна Европа не се работи за природна поделба на континентот, туку за културна конструкција, првобитно базирана врз филозофските принципи на просветителството. Дури по падот на комунизмот повторно стана можно секоја од земјите од источниот дел на Европа да се набљудува како одделна европска држава.

Балканот, во смисла на одделна географска, социјална и културна целина бил „откриен“ од европските патници дури во последните години на осумнаесеттиот век, со осознавањето дека европските територии под власт на Османлиското Царство имаат дистинктивна сопствена физиономија која заслужува посебно внимание, кое нема да се темели на перцепцијата дека се едноставно провинции на Отоманската Империја

или само археолошки локалитети. Дотогаш, Османлиското Царство било восприемано како една целина во Европа и Азија.

4.1. Западноевропските патописци за Македонија и Балканот

Во седумнаесеттиот и осумнаесеттиот век, Балканскиот полуостров бил малку познат на Запад. Според „Енциклопедијата“ на Дидро (Denis Diderot, *Encyclopédie*), Босна се граничела со Албанија (1751 година, том II, стр. 337) и Херцег-Нови бил главен град на Херцеговина (1765, том. VIII, стр. 187) (Jezernik 2004: 26). За време на деветнаесеттиот век, многу книги за Балканот биле објавени на Запад, некои научни, други ефемерни, но областа сепак останала непозната. Во втората половина на деветнаесеттиот век западните патници масовно тргнале да ја видат областа и објавиле стотици извештаи за нивните патувања, но, во почетокот на дваесеттиот век, регионот сè уште бил опишан како „најмалку познатото катче на Европа“.

Во своето дело „Дива Европа. Балканот низ погледот на западните патници“ (Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers, 2004), Божидар Језерник открива каква била перцепцијата за Балканот од страна на западноевропските патници и експерти од средината на шеснаесеттиот до доцниот дваесетти век. Многу од овие патници го сметале регионот за дел од Азија и согласно на тоа настојувале да ги информираат своите современици за неговите „егзотични“, „туѓински“ и „примитивни“ обичаи. Истражувајќи над илјада извештаи и споредувајќи текстови од период кој се протега низ речиси 500 години, авторот демонстрира дека самиот чин на набљудување на други луѓе во нивното опкружување ја отсликува културата и менталитетот на самиот набљудувач. Оттаму, впечатоците за Балканот пренесувани со векови од повеќе аспекти кажуваат многу повеќе за Западна Европа отколку за земјите и народите за кои патниците известуваат.

Според Језерник, Западот воопшто никогаш не бил подготвен да го види Балканот каков што е навистина. Наместо тоа, отсекогаш барал карактеристики кои биле јасни, недвосмислени и, пред сè, непроменливи, и тоа било тешко да се најде. Тој се надоврзува на Мартин Конвеј, кој напишал дека луѓето на Запад можеле „да формираат слика за начинот на живот на африканските дивјаци и некаква идеја за

нивните занимања, за нивните племенски навики и суеверија и за видот на светот во кој живеат“, но тие можеле да разберат „ништо што е во врска со луѓето и работите на Балканскиот полуостров“ (Jezernik 2004: 27). Сметале дека балканската географија е премногу комплицирана, нејзината етнографија премногу збунувачка, нејзината историја премногу сложена и нејзината политика премногу необјаслива. Така, сликите на раскажувањето на западните патници за Балканците не биле, пред сè, описи на вистински луѓе, туку проекции на нивната сопствена носталгија и чувство на несоодветност. И што повеќе книги се појавувале, со нивните разлики во фокусот и перспективата, сликата била сè понејасна.

Многу автори биле силно убедени дека разликите помеѓу западноевропските народи немаат пропорција со нивните сличности. Но, посетителите на европска Турција влегле во еден „нов свет“, наоѓајќи таму „целосна и впечатлива промена во лицето на земјата, стилот на градбите и облеката, начинот и општиот изглед на жителите“. Патниците што ја преминале османлиската граница во деветнаесеттиот век или подоцна отишле „не само од Запад кон Исток, туку од цивилизација во дивјаштво, од слобода во тиранија“; тие влегувале „на теренот на големата битка помеѓу Истокот и Западот - помеѓу варварството и цивилизацијата.“ (Jezernik 2004: 31)

Во деветнаесеттиот и дваесеттиот век, стотици и стотици западноевропски патници го пречекориле Балканот во сите насоки. Но посетените земји и нивните луѓе служеле само како еден вид огледало во кое се гледале себеси и забележале, пред сè и најважно, колку се напредни и цивилизирани. Во овој поглед, можеме да констатираме дека не може да има Европа без Балканот. Европејците со векови правеле разлика помеѓу членовите на „цивилизираното општество“ од една страна и „примитивите“, „варварите“ и „дивјаците“ од друга страна, со цел да се дефинираат себеси како цивилизирани луѓе. За ова им била потребна нивната спротивност; нивниот *друг*, а балканските народ одлично ѝ послужиле за оваа цел. Всушност, тешко е да се замисли поостро дефиниран *друг* од балканските народи. Делува како тие да претставуваат сè што порано било одбиено од западните генерации. Спротивно на тоа, тие исто така ја отелотвориле комбинацијата што Јулија Кристева ја наркува „вознемирувачки чудно“, „другоста на нашата светост“, со која не знаеме како да се справиме. Со други зборови,

тие го претставувале она што биле Европејците, но веќе не смееле да бидат. (Кристева, 2005)

Пред крајот на осумнаесеттиот век патувањето низ Балканот главно било случајно. Повеќето патници имале некои деловни активности во Истанбул или поисточно и патувале преку Балканот затоа што немало друга безбедна рута од западна Европа до Мала Азија. Во нивните извештаи од патувањата, тие забележувале што случајно виделе и откриле на патот, нагласувајќи го чудното, необичното и живописното. Тие сакале овие описи на нивните патувања да ги задоволат и забавуваат нивните читатели со деталните извештаи за живописните откритија и авантури.

Од крајот на осумнаесеттиот век, патниците имале и една друга цел. Некои го посетиле Балканот од љубопитност, како туристи, но повеќето дошле со одредена цел: да проучат одредена земја од политички, економски или воен агол. Тие ги следеле своите цели со висок степен на професионална посветеност, правејќи прецизни забелешки, но ниту тие не секогаш биле над предрасудите, а претставувањето на народите на Балканот како „народ со противречности“ (Abbott, 1903) продолжило. Извештаите за патувањата биле напишани и објавени за широката јавност, која пак сметала дека нема ништо позлодевно од обични факти. Како и современите новинари, така и овие автори го обликувале јавното мислење, изразувајќи ги доминантните вкусови и предрасуди за нивното време. Оттука, во патописите, сликата за Балканот честопати била зачинета со доза на пристрасност и предрасуди. Така, според неколку автори на дваесеттиот век, на Балканот луѓето дури и кажуваат ‘да’ и ‘не’ на погрешен начин.

Перцепциите за Балканот и неговите народи честопати биле обоени од политичките симпатии на нивните автори и нивните читатели. Така, на пример, германскојазичните автори ги претставувале босанските Срби како заговорници кои сакаат да ја започнат Првата светска војна. Тие најчесто го портретирале православниот народ негативно, а муслиманите позитивно, пофалувајќи ја нивната дискреција и воздржаност, благородноста и достоинството. Исто така е важно да се има предвид дека патописите не секогаш биле резултат на набудување од прва рака, туку често биле засновани на гласини или на информации од втора рака преземени од

постари автори. Прилично либералниот став кон позајмување на дела на други писатели карактеризира многу од нив.

Поглавјето посветено на Македонија во „Дива Европа“, Језерник го насловил како „Вистинска комедија на грешки“ (A true comedy of errors), повикувајќи се британскиот истражувач по име Џорџ Фредерик Абот, кој направил обиколка на Македонија под покровителство на Универзитетот Кембриџ, со цел да го проучи фолклорот во земјата. Тој ги опишал своите авантури во патопис насловен како „Приказната за едно патување во Македонија“ (The Tale of a Tour in Macedonia) од 1903 година и ги запишал неговите забелешки за мажите, жените и државните службеници и неговите заклучоци за македонското национално прашање кои можеме да ги илустрираме со слената одломка:

„A true comedy of errors in which no one knows who is who, but everybody instinctively feels that everybody is somebody else. Verily no country ever was in such sore need of a herald's office, or of a lunatic asylum, as Macedonia. It may be described as a region peopled with new-born souls wandering in quest of a body, and losing themselves in the search.“ (Abbott 1903: 81)

Од втората половина на деветнаесеттиот век, Македонија се претвора во арена на политички и културен натпревар помеѓу балканските држави, кои ја сметале за нивна ветенa земја, во надеж на остварување на „големата национална идеја“ во форма на Голема Грција, Голема Бугарија, Голема Србија и Голема Албанија. Доколку Македонија била и двојно поголема, не би била доволно голема да ги задоволи конфликтните барања на нејзините соседни држави, родени од распадот на Отоманската империја. Во книгата „Турчинот на Балканот“ (The Turk in the Balkans, 1906), Томас Комин-Плат (Thomas Comyn-Platt) ќе заклучи:

„In fact, Macedonia is the *sentina gentium* of Europe, the barrier between East and West, civilization and barbarism, education and ignorance; a very mosaic of peoples, creeds, and tongues; the most prosperous district of a decaying empire, and therefore the coveted of all. And thus it happens that the phrase ‘Macedonian question’ has

become a generic term for all the problems connected with Turkey in Europe.”
(Comyn-Platt 1906: 11)

Врз основа на специфичните услови во Македонија кон крајот на деветнаесеттиот и почетокот на дваесеттиот век, националните афинитети зависеле само од политички причини. Така според западните автори било сосема можно некое село во Македонија во присуство на српскиот конзул да биде едно, а во присуство на бугарскиот агент, нешто друго. Во Македонија постоеле бугарска, грчка, српска и романска пропаганда, секоја од нив со свои идеи и аспирации. Цел на секоја страна била да преобрази колку што е можно повеќе луѓе. Во своето истражување, Језерник во делата на западноевропските патописци ќе најде на поддршка во негирањата за постоење на македонска нација, како што бил случајот со еден британски писател Фразер кој тврдел дека можат да се најдат Бугари или Турци кои себеси се нарекуваат Македонци, може да се најдат грчки Македонци, има српски Македонци, а возможно е да се сретнат и романски Македонци, но нема да се најде христијанин кој не е Србин, Бугарин, Грк или Романец. Сепак, повикувајќи се на делото на Ѓорѓи Пулевски и Крсте Петков Мисирков, Језерник го изнесува неспорниот факт дека наспроти долгата опресија во која живеел македонскиот народ, и пропагандите кои луѓето ги убедувале дека не се она што се, македонската свест опстанала.

Перцепцијата за Македонија на западноевропските патописци можеби најдобро може да биде опишана во еден од заклучоците кои произлегуваат од обемното истражување на Језерник, а во кој меѓу другото се повикува и на научниот труд на Карл Хрон „Народноста на македонските Словени“ (Das Volksthum der Slaven Makedoniens, 1890), дека западните автори ѝ посветиле целосно внимание на Македонија кон крајот на деветнаесеттиот и почетокот на дваесеттиот век, многумина пишувале за неа, а уште повеќе ја посетувале, биле сведоци на безбројните дупки во македонското прашање и неговите длабоки корени и станале свесни за комплицираната политичка и етнологска ситуација која се должела на многуте различни и конфликтни интереси кои постоеле таму. *Ним само им избегал фактот дека во Македонија живеат Македонци:*

„Western authors paid much attention to Macedonia at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth centuries on account of its explosive and murky political situation. Many wrote about it, still more toured it determined to look under every stone they chanced to pass on their way. They grasped the countless ins and outs of the Macedonia question and its deep historical roots. They become profoundly aware of the highly complicated political and ethnological situation due to the many different and conflicting interests at stake. But the single fact that the Macedonians lived in Macedonia somehow escaped their notice, although occasionally they did notice that Macedonian Slavs were neither Bulgarians nor Serbs.” (Jezernik 2004: 188)

5. Германскојазичните патописи и претставата за Македонија

Во изминатите векови биле издадени бројни германскојазични патописи во кои се опишани патувања низ Источна Европа, односно во балканскиот регион. Сликата за Балканот прикажана преку овој книжевен жанр се менувала во зависност од многу фактори: под влијание на општата слика за источноевропските земји која ја создале западноевропските држави во осумнаесеттиот век, како и поради историски, политички, географски промени итн. Македонија во тој период се сретнува во голем број патописи од германското јазично подрачје. Додека патописите до деветнаесеттиот век се пред сè од документарен карактер, од средината на деветнаесеттиот и во дваесеттиот век веќе се карактеризираат со поголема инволвираност на авторот во актуелните историски збиднувања на балканските простори, а современиот патопис се одликува и со силен емоционален набој.

5.1. Македонија во германскојазичните патописи до средината на деветнаесеттиот век

По ацилакот во средниот век и раната модерна епоха, покрај службените патувања на трговците, дипломатските мисии на високите чиновници, патувањата на млади занаетчии и движењата на театарски групи од двор на двор, околу средината на осумнаесеттиот се зголемува тенденцијата за патување на образовани граѓани. По завршувањето на студиите, најчесто добро ситуирани, тие често доаѓаат од протестантскиот север на царството и патуваат низ неговите јужни територии, но и во западното средоземноморско странство. Граѓанскиот патник ги посетува древните како и модерните градови на културата во потрага по сеопфатно знаење, уживање во уметноста и светско образование.

Не помалку патуваат и со точно прецизирани стручни интереси со цел собирање егзактни податоци и го гледаат, уште при тргнувањето, пред себе текстот во кој ќе го презентираат откриеното пред заинтересираната јавност. Така сега настанува геолошко-минералошкото патување, ботаничко-фармацевтското патување,

економското патување (пред сè во Англија), книжевното патување (најчесто во границите на царството), уметничко-научното и археолошкото патување (воглавно во Италија), музичкото, библиотекарското, театарското и други видови патување.

Патниците, при книжевното инсценирање на откриеното, користат разни форми: дневник, писмо, хроника, мемоари како и фикционално украсени раскази. Тука се појавуваат формите на топографијата, на туристичкиот водич за одредени земји и области, аподемиката и, важен жанр во осумнаесеттиот век, описот на градот. Доколку се земе предвид, дека во ерата на просветителството може да се смета на околу десет илјади дела на германски јазик – тука вклучувајќи и преводи од англискиот, францускиот, холандскиот, данскиот и шведскиот – , при што ова количество ќе се зголеми за пет пати во втората половина на векот, може да се процени колку работа останува за обработка на материјалот, колку библиографска и типолошка работа. Не само за книжевните историчари, туку во подеднаква мера за регионалните историчари, географи, и статистичари.

Кога патописите, пред сè оние за прекуморските патувања, ќе успееле да се промовираат на книжевниот пазар, тоа се должело не само на информативната содржина, туку и на нивната често прагматична форма. Необврзани и подготвени за претставување на мноштво теми, рефлексии, расположенија и тонови, итинерарниот жанр нудел прилика, според Хумболт, „Natur- und Sittenbeobachtungen der Zeitfolge nach einander zu ketten“⁹ (Jäger 1989: 260). Патописецот ја меша конкретната скица на далечниот предел со афективното доживување на туѓоста, го спојува метеоролошкиот извештај со индивидуалното доживување на бурата. На тој начин, патописите стануваат речиси шаблон за пишувањето во просветителството, обезбедувајќи – како што Шилер ќе ги опише патувањата на големите откритија – „ein ebenso lehrreiches als unterhaltendes Schauspiel.“¹⁰ (Jäger 1989: 261)

Според реномираниот македонист Волф Ошлис, освојувањето на Македонија од страна на Турците во четиринаесеттиот век претставувало шок за Европа, а пред сè за Германците. Тие биле информирани од германски книги, карти и други извори, што

⁹ „да се поврзат набљудувањата на природата и обичаите по хронолошки редослед.“

¹⁰ „претстава, којашто е истовремено поучна и забавна.“

се Македонците и каде се наоѓа Македонија. Ошлис заслугата за тоа ја припишува на делото „Бродот на будалите“ (Das Narrenschiff) од Себастијан Брант (Sebastian Brant, 1457-1521), германски автор, правник и императорски советник, во кое се опишува што загубила Европа за кратко време, меѓу другото земји кои му се познати на целиот свет – меѓу нив и Македонија, како и на Ханс Дерншвам (Hans Dernschwam, 1494-1567), главен претставник на трговската куќа „Фугеровци“ од Аугсбург, која била стопански ангажирана низ источна Европа, а Дерншвам како член од делегација патувал низ Србија, Македонија и Бугарија и во својот дневник за оваа екскурзија наведува бројни точни податоци, како и набљудувања на борбите на словенските ајдуци против Турците. Освен тоа, Ошлис го наведува и германскиот картограф Себастијан Минстер (Sebastian Münster, 1486-1552) кој во 1544 година ја нацртал првата современа и мошне детална карта на Македонија во која се содржани сите големи градови на Македонија. (Ошлис 2008: 25)

Академик Александар Матковски за патописите до деветнаесеттиот век со право ќе заклучи дека, иако патописците немале прецизна претстава за границите на Македонија и за народната припадност на жителите, не само од Македонија, туку и од целиот Балкан, нивните податоци се сепак важни бидејќи биле очевидци на нештата што ги опишувале, а ни оставиле и податоци каква претстава имале за нас и за другите балкански народи. Но кога ќе се исфрли пропагандното, националистичкото и идеолошкото кај патописите, остануваат чистите историски факти што се најважни за нашата историја и што треба да се искористуваат (Матковски 1991). И покрај тоа што за претставата за Македонија во германскојазичните патописи може конкретно да се зборува од средината на деветнаесеттиот век, важно е да се споменат неколку патописци од германското говорно подрачје кои сепак оставиле значајни записи од нивните патувања по балканскиот полуостров помеѓу четиринаесеттиот и деветнаесеттиот век.

Од петнаесеттиот век е делото „Животот и делото на турските султани“ (Leben und Taten der türkischen Kaiser: die anonyme vulgargriechische Chronik Codex Barberinianus Graecus 111) напишано од анонимен автор, издадено од Рихард Франц Кројтел (Richard Franz Kreutel, 1916-1981), австриски ориенталист и амбасадор. Во

оваа хроника се спомнува Скопје, и населувањето на турски семејства во времето на султанот Бејазид, по смртта на неговиот татко султанот Мурад, од Анадолија во Румелија, во подрачјето на Скопје:

„Кога почина султанот Мурад, неговиот син Беазид, (...) ја собра целокупната вооружена сила и тргна против кралот Марко, господарот на Бугарија, и тие почнаа борба меѓу себе. Дојде до битка и Беазид ги победи Бугарите и отепа многу од нив, бидејќи коњаницата на Турците беше многу полесна и побрза; тука падна и кнезот Марко. Откако и тој во Унгарија освои многу тврдини и градови, султанот се врати назад во Адрианопол на својот престол и го потврди мирот со Грците, со царот Палелог. Тогаш тој донесе многу турски семејства од Анадолија и ги пресели во Румелија за да се населат во подрачјето на Скупиа и во Бугарија.“ (Матковски 1991: 81)

Јохан Хајнрих Мајер (Johann Heinrich Mayr, 1768-1838), Швајцарец од Арбон, фабрикант на бојацилница, публицист и светски патник, низ Македонија патувал во јули 1814 година. Во својот патопис „Патувањето на Јохан Хајнрих Мајр во Константинопол, Египет, Ерусалим и Либан“ од 1820 година (Johann Heinrich Mayr's Reise nach Konstantinopel, Aegypten, Jerusalem und auf dem Libanon) известува за своето патување од Сер до Солун, притоа опишувајќи ги пределите, луѓето, нивната облека, ановите, сето тоа од својот агол на западноевропеец, чија „Kleidungstracht der Franken verursacht (...) manche Unannehmlichkeit.“¹¹ (Mayr 1820: 67)

Формите, во кои патописот го опишува туѓото се одредени преку социјалниот статус на патописците и нивната инволвираност во менталитетот на општествените групи, а суштински зависат и од техничкиот и организацискиот стандард. Конечно тие биле и под влијание на личните диспозиции на патописецот, кои се резултат на неговото образование, предзнаења, интереси како и неговите општи перцептивни способности. Ова мноштво на вплеткани предуслови се рефлектира, меѓу другото, и во перцепцијата на авторот во врска со односот помеѓу турскиот окупатор и

¹¹ „франшка облека (...) причинува по некоја непријатност.“

населението. Мајр, заминувајќи од Сер, на патот кон Солун, ќе отиде во едно блиско кафеане полно со Турци. Од средбата ќе заклучи:

„Schon mehreremale begab ich mich früher frei und frank mitten in ihre Gesellschaft; immer war ich von ihnen freundschaftlich aufgenommen. Die Griechen, welche unter ihrem Drucke find, fürchten sie und heucheln vor ihnen, darüber verachten die Türken sie hinwieder und behandeln sie auf diesem Fuß.“¹² (Mayr 1820: 74)

За Сер, неговиот впечаток ќе биде дека:

„wie in Bulgarien Elend und Zerstörung herrscht, so ist hingegen in dieser Provinz Wohlstand und Reichtum“ (Mayr 1820: 66). „Unbeschreiblich und unglaublich ist die Unreinigkeit, die Leute haben wegen dieser, die größtenteils aus Nachlässigkeit entsteht, am meisten zu leiden. (...) Nirgend im ganzen türkischen Gebiet wird man diese Art Unreinigkeit finden; späterhin erfuhr ich aber, daß dies eher Folge ihres Gesetzes, als Gefühl für Schamhaftigkeit und Anstand, oder Liebe zur Reinlichkeit sei.“¹³ (Mayr 1820: 67)

Освен тоа, авторот низ овие предели патува за време на богородичините пости, за кои, револтиран поради неможноста да дојде до сирење и путер, ќе го даде овој коментар: „So erfordert der Ernst dieser Religion, die dann in allen anderen Schelmenstücken sich um so duldsamer beweiset. Moral und Tugend ist Nebensache; Fasten und Kreuzschlagen hingegen Hauptsache und unerläßlich zur Seelichkeit.“¹⁴ (Mayr 1820: 69).

¹² „Неколку пати се упатив кај нив и пиев во нивно друштво, секојпат ме примаа пријателски. Грците, кои се под нивни притисок, се плашат и цимолкаат пред нив, затоа Турците ги презираат и ги третираат на овој начин.“

¹³ „Додека во Бугарија владее беда и разурнатост, (...) во оваа провинција благосостојба и богатство. (Но) неопислива и неверојатна е нечистотијата; најголемиот дел од луѓето страдаат поради неа. (...) Во целото турско подрачје никаде нема да се најде толку нечистотија, но подоцна дознав дека тоа е повеќе последица на нивниот закон, отколку чувство за срамежливост и чесност, или љубов спрема чистота.“

¹⁴ „Ова го бара сериозноста на оваа религија, која се покажува како трпелива во сите гаволести сцени. Моралот и добредетелта се споредни работи, постењето и крстењето се и непропустливо блаженство.“

За ропството, жените и бракот на Ориентот пишува Хелмут фон Молтке (Helmuth von Moltke, 1800-1891), пруски генерал фелдмаршал и еден од најголемите германски воени стратегии на деветнаесеттиот век, кој во 1835 година како потполковник во генералниот штаб на пруската армија заминува во југоисточна Европа, каде што е испратен да помогне во реорганизирањето и реформирањето на турската армија по ликвидирањето на јаничарскиот корпус и во времето кога се распаѓал спахиско-тимарскиот систем (Матковски 1992: 413). Својот четиригодишен престој го документира во неговата книга: „Писма за настаните и состојбите во Турција во годините 1835-1839“ (Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, 1841).

Германскиот историчар Јакоб Филип Фалмерајер (Jakob Philipp Fallmerayer, 1790-1861) е познат по неговиот став во врска со етимологијата на модерните Грци. Тој сметал дека тие не водат потекло од античките Грци, туку од Словените и Албанците, чии предци се населиле на територијата на Грција во средниот век и го научиле грчкиот јазик од Византиските власти. Авторот патувал во Света Гора во потрага по историски извори за поткрепување на неговата теза, а низ Македонија пропатувал во 1841 година, што е евидентирано во делото „Фрагменти од Ориентот“ (Fragmente aus dem Orient) од 1845 година. Тој за Солун, во однос на населението, ќе го забележи забележи:

„Übrigens ist Thessalonika im Grunde ebensowenig als Konstantinopel selbst eine griechische Stadt, weil die griechisch redende Bevölkerung auch mit Einrechnung der gräko-slavischen Haushaltungen in beiden die Minderzahl bildet und gleichsam nur als Kolonie und Fremdenansiedlung zu betrachten ist. Der Volksmasse und dem allgemeinen Charakter nach wäre Thessalonika eigentlich eine Stadt Israels (...), weil von den im äußersten Falle die Zahl von etwa 70,000 Seelen nicht überschreitenden Insassen 30 bis 36,000 Juden (...) sind.“¹⁵ (Fallmerayer 1845: 180-181)

¹⁵ „Солун во основа е исто толку малку грчки град како и Константинопол, бидејќи населението што зборува грчки, како и грчко-словенските домаќинства, во обата случаи се малцинство и затоа може да се смета како колонија и населба на туѓинци. Според народната маса и општиот карактер, Солун би бил

Фалмерајер за населението во Солун наведува дека и Османлиите не се помалку бројни од Евреите. Од нив, веројатно не помалку од 25.000 живеат во градот и според богатството, угледот, флегматичноста, гордоста и моќта, се разбира го заземаат првиот ранг. Пред колежите и прогонувањата, во времето на востанието, тој проценува дека треба да имало од 8 до 10.000 Грци во градот, но тогаш одвај биле 3.000, и тоа во најголемиот број случаи доселени од другите области на Турција. Четвртиот ред го заземаат Франките (Западноевропејците), а последниот Циганите (Fallmerayer 1845: 183). Во однос на јазикот, Фалмерајер наведува дека сите овие народи имаат сопствени јазици и, за успешно работење во Солун, потребно било да се знаат најмалку пет од нив: еврејски, италијански, бугарски, грчки и турски јазик. Тој забележува дека, со исклучок на Турците, сите деловни луѓе во Солун мораат да зборуваат Бугарски („барем најнеопходната пазарна и трговска терминологија“), бидејќи народот населен во плодната рамнина југозападно од Солун до Олимп, а кој го снабдува градот со прехранбени продукти, е словенски.

еден град на Израел (...), бидејќи од бројката од околу 70.000 жители, во краен случај 30-36.000 се Евреи.“

5.2. Македонија во германскојазичните патописи од втората половина на деветнаесеттиот век

На почетокот на деветнаесеттиот век, Османлиското Царство сè уште било мошне големо. Неговите територијални области претставувале сепак само впечатлива фасада. Под негова контрола бил најголемиот дел од Северна Африка, Мала Азија, Блискиот Исток и целиот Балкан јужно од Дунав и западно од реката Прут. Сепак, зад фасадата, се наоѓал „болниот човек на Европа“, царство кое полека пропаѓало веќе неколку века и сè повеќе заостанувало зад големите сили во Европа, како политички, така и економски и воено. Централната управа во Истанбул ја загубила фактичката контрола над големи делови од својата територија поради амбициозни индивидуи кои се однесувале како независни владетели. Внатрешно, на теократската држава ѝ недостасувала каков било елемент на модерност, таа останала конгломерат од различни религиозни заедници (*милети*), од мноштво етнички, лингвистички и религиозни групи, на кои им недостасувала централизирана и ефикасна администрација, заедничка државна идеологија и легитимирачки доктрини, единствени интереси и визија за заедничка иднина која би ги држела заедно и би го овозможила опстанокот. Во текот на деветнаесеттиот век, високо-образовани државници – султани и високи царски службеници кои му се восхитувале на примерот на Западот – направиле чекор напред. Тие станале свесни за проблемите на царството и повикувале на далекусежни реформи за негово модернизирање и сопирање на пропаѓањето. Сите обиди за реформа, сепак, пропаднале поради одлучната опозиција на муслиманската владејачка елита, која била недоверлива кон Западот и имала лични интереси во застарениот систем. Следствено на тоа, царството продолжило да пропаѓа сè до неговиот конечен распад и поделба по Првата светска војна.

Понатамошното пропаѓање на царството било интензивирano со појавата и зајакнувањето на национализмот помеѓу неговите христијанските народи. Во доцниот осумнаесетти век, од Западот започнале да навлегуваат демократски, либерални и националистички идеи во Балканот. Членови на сè уште малата, но растечка средна класа и појавените интелектуалци кај Балканските народи чувствувале отуѓување од

Османлискиот *status quo* и го отфрлиле. Османлиската заостанатост и пропаст обезбедиле особено плодна почва за ширење националистички идеи, чие прифаќање понатаму ја подривало османлиската власт и законитост на Балканот.

За разлика од останатите националистички движења на Балканот или пошироко во источна Европа, македонскиот национализам се развивал без помошта од правни, политички, црковни, образовни или културолошки институции. На македонските движења не само што им недостасувала било каква правна инфраструктура, туку исто така се развивале без меѓународна благонаклонетост, културолошка помош, и, најважно, полза од отворена и директна дипломатска поддршка каква што им била дадена на други балкански националистички движења. Македонското национално движење во својот зародиш, илегално дома во теократското Османлиско Царство, и нелегитимно на меѓународно ниво, водело невозможна битка за опстанок со минимални шанси: во изгледите против Османлиското Царство, но всушност против трите експанзионистички балкански држави и нивните патрони меѓу големите сили.

Во едно такво време, кога балканските монархии сè понастојчиво и понасилствено ги поставувале своите експанзионистички и аспираторски намери и цели кон македонската земја, кога во балканските земји пропагандите земаат широки размери и сиот државен апарат бил ангажиран во таа пропагандна акција, во 1890 година се појавила студијата „Народноста на македонските Словени“ (*Das Volksthum der Slaven Makedoniens*, 1890) на Карл Хрон, германски воспитаник, австриски публицист со чешко потекло, кој се занимавал со проблематиката на панславизмот, пангерманизмот и други актуелни прашања од светската политика во епохата на империјализмот. Пристапот кон третманот на македонското прашање, за Хрон не претставува оддалеченост од општата светска проблематика, туку се надоврзува на глобалната светска политика, особено во однос на империјалистичките спротивности на големите сили. Во својата студија, тој научно ја поставил својата определба за самобитниот развој на македонскиот народ и на македонската народност и националност. Непосреден повод за пишувањето на неговата студија било објавувањето на две публикации за Македонија во 1889 година: „Топографско-етнографскиот преглед на Македонија“ од Стефан Верковиќ и „Македонија и стара

Србија“ од Спиридон Гопчевиќ, на чии пробугарски и просрпски ставови Хрон критички ќе се осврне, потпирајќи се врз научна документација, темелно познавање на политичките, етнографските, лингвистичките и економско-социјалните аспекти на прашањето што го разгледува. Од патописците, во своите истражувања ги зема предвид Хан, Барт и други.

Што се однесува до познавањето на околностите на Балканот и во Македонија на крајот на деветнаесеттиот и почетокот на дваесеттиот век од страна на германската јавност, Ошлис ќе потенцира дека тогашните германски истражувачи „немале ни слух ни осет за едноставниот факт дека живи луѓе го зборуваат својот жив јазик“ (Ошлис 2008: 27), согласно нивниот стручен и личен профил. Како пример, тој ја наведува книгата од 1925 година „Германците во Македонија“ на Макс Брунау („Das Deutschtum in Mazedonien“), протестантски свештеник во Солун пред Првата светска војна, според кого Македонија е само уредничката област на германскиот конзул во Солун под турската власт, жителите се Бугари, Илинденското востание го нарекува бугарско востание а јазикот не е битен белег за луѓето. Всушност, Европа од Германците во овој период бара само едно „сообраќајно-политичко решение“ за македонското прашање: мирот во Македонија е значаен само поради современите или идните железници на овој простор.

Во контекст на кажаното би можеле да заклучиме дека западноевропските патописци Балканот и Македонија во деветнаесеттиот век, како и до тогаш, во своите дела ги прикажуваат согласно развојот на жанрот, пред сè дескриптивно, без особено инволвирање во историските дадености. Начинот на посматрањето на другите народи во нивната средина во најголема мера сè уште ја отсликува сопствената култура и менталитетот на набљудувачот, па согласно на тоа, и импресиите за Балканот кажуваат повеќе за Западна Европа отколку за посетените земји и народи. Во патописите од деветнаесеттиот век преовладува емпиристичкиот начин на документирање. Патописците ја опишуваат пред сè структурата на териториите според нивните демографски, географски, етнички и стопански карактеристики.

5.2.1. Јохан Георг фон Хан

Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hahn, 1811-1869) бил германски правник, историчар и албаноолог¹⁶, австриски конзул во Јанина и Сира.

Хан студирал право од 1828-1832 година во Гисен и Хајделберг и во 1834 година, како еден од многуте Германци, стапил во служба во Кралството Грција настанато во 1830 година. Најпрво работел во Министерството за правда на изградбата на правосудството според средноевропски стандарди, а потоа како судија во Навплион, Триполи (Пелопонез) и Халкида (Евија), сè до револуцијата во септември 1843 година, кога, како и сите негови сонародници во земјата, ја загубил службата и почестите. До 1847 година живеел во Атина, каде што некое време комесарски управувал со прускиот конзулат. По препорака на грофот Антон Прокеш фон Остен во 1847 година му е предаден новоформираниот австриски Вице-конзулат во Јанина. Во 1851 е унапреден во конзул и испратен на островот Сира, во тоа време најважното трговско пристаниште во Грција. Овде во 1868 година станува генерален конзул, но умира наредната година на пат кон Германија, пред повторно да се врати во служба во Јанина.

Во текот на речиси девет години во грчката правна служба, Хан го научил новогрчкиот јазик вклучувајќи ги и локалните дијалекти и одблиску се запознал со земјата и нејзините жители. Како австриски конзуларен претставник, ревносно се трудел да ги подобри бродските врски помеѓу Трст, Албанија и Левантот (истокот). Но пред сè се ангажирал за изградба на железничка линија од Белград до Солун, за да се забрза поштенскиот сообраќај и транспортот на стоки помеѓу Левантот и средна и западна Европа. Безуспешно се залагал во Министерството за надворешни работи во Виена за поактивна политика за Балканот.

По првото патување низ Албанија, Хан започнал со интензивна научна дејност. Таа најпрво била насочена кон јазикот, историјата и природата на земјата во рамките

¹⁶ Неговиот прв научен труд е патописот „Албански студии“ од 1853 година, во кој ги проучува не само географијата на Албанија, туку и историјата, традицијата, обичаите, фолклорот, како и самиот јазик, со граматика и речник на албански јазик, со што се смета за пионер на модерната албанологија.

на неговата непосредна службена област. Напишал макотрпно изработена граматика на Тоск дијалектот и составил богат речник на албанскиот јазик. Собраните преданија на народна поезија, заедно со студиите за историјата и фолклорот на земјата и со неговите патописи ги објавил во првиот од трите тома на „Албанските студии“ („Albanesischen Studien“, 1854). Од неговите понатамошни патувања ќе ги објави: во 1861 година „Патување од Белград за Солун“ (Reise von Belgrad nach Salonik) и во 1867 година „Патување по долината на Дрин и Вардар“ (Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar). Собраните народни приказни во Грција и Албанија ќе ги објави на германски јазик (Griechische und albanesische Märchen, 2 Bände, 1864) со дополнителни објасненија и теоретски вовед за суштината на бајката, кој подетално ќе го разработи во обемна теорија за настанокот на митот (Sagwissenschaftliche Studien, 1876).

Неговите патописи, збирките народни приказни и „Албанските студии“ до денес важат за пионерски достигнувања во рамките на патописниот жанр. Богатството од грижливо опишани детали е речиси непресушно и заслужува дотолку повеќе признание, бидејќи треба да се земе предвид фактот дека авторот, поради својата служба, немал пристап до големите библиотеки и научни дискусии со неговите учени современици (Grimm 1976).

Своето патување од Белград за Солун во 1858 година ќе го пренесе во својот труд „Патување од Белград за Солун со четири расправи за старата историја на подрачјето на Моравија од Ј. Г. фон Хан, кралско-царски конзул за источна Грција, ритер на железната круна 3. Класа, второ издание одобрено од царската академија на науките со две карти, Виена 1868“, кое ќе го спроведе по налог на Австриската академија на науките, а со цел проучување на можноста да се изгради железничка пруга од Белград до Солун. Оваа книга, и покрај емпириско-дескриптивниот пристап карактеристичен за стилот на епохата, освен што содржи богати статистички податоци за одделни градови во Македонија, изобилува и со детални описи на македонската природа.

Патувањето низ Македонија започнува со градот Куманово. Хан ја означува местоположбата на градот (на утоката на Липковска река и Велика), бројот на куки

(650), етничкиот состав на населението (300 мухамедански, 350 христијанско-бугарски и 30 цигански колиби) и стопанската дејност (жива дејност на тргување, чиј главен дел е волната, која доаѓа од пасиштата на Мустафа Оваси¹⁷. Авторот дознава дека и месарите од Софија и Адрианоупол доаѓаат до Куманово за да купат овци. Градот има една угледна саат-кула, две џамии и една црква во изградба. Она што излегува од рамките на вообичаеното – а она што авторот „ќе го направи радосен“ – е откривањето на голем четириаголен пиедестал десно од главниот влез на црквата, на кој се наоѓа римски натпис, што за Хан ќе значи дека земјиштето на кое делегацијата стапнала „eine Geschichte habe, dass wir (...) in die Länder eingetreten waren, wo die Steine reden. Eine Gegend ohne Vorzeit verliert viel von ihrem Reize“¹⁸ (Hahn 1868: 101). За околината на Куманово, Хан известува дека брои 134 села, од кои 90 се христијанско-бугарски. Бројот на муслиманските куќи во околицата изнесувала околу 1.000, од кои едвај 100 се населени со Османлии кои зборуваат турски јазик.

Патот од Куманово до Скопје во делото е проследен со детални описи на пределите, за дел од кои авторот веќе има сознанија, но многу од нив, како планинскиот венец кој го здогледал уште од Рујан, за него претставуваат „неочекуван поглед, бидејќи никаде не (...) го нашле и не се споменува“.¹⁹ По деталниот географски опис на скопската котлина, информациите кои авторот ќе ги собере за Скопје не се од топографска, туку од историска природа. Хан ќе се повика на Прокоп (Prokopios von Caesarea, 500-560) и Манерт (Konrad Mannert 1756-1834) за да го поткрепи своето верување дека Скопје бил главниот град на Јустинијан (Hahn 1868: 106), што е и спецификата на овој патописец: како историчар, за разлика од претходните патописци од германското јазично подрачје кои во своите извештаи изнесувале речиси исклучиво емпириски податоци, Хан навлегува во проблематиката на добиените податоци и се обидува да ги поткрепи со историски докази од релевантни автори, при што изведува

¹⁷ Тогашен назив за Овче Поле, иако тука веројатно станува збор за Скопската котлина.

¹⁸ „има историја, дека (...) стапнале во земја каде што зборуваат камењата. Едно подрачје без предисторија многу губи од својата привлечност.“

¹⁹ Хан опишува планински венец кој се протега од исток кон запад, на пет до шест часа оддалечен од Карадаг; се чини дека врвот на венецот преминува можеби околу 1.500 стапки (од мештаните ќе го добие податокот дека станува збор за планината над Дивле која дава убав бел камен).

сопствени заклучоци.²⁰ За изградбата на камениот мост, Хан нема да може да собере релевантни податоци, по што самиот ќе заклучи дека бил изграден од страна на „некој италијански мајстор за градење од последните два века“. Она што ќе биде впечатливо за авторот е градскиот квартал на архонтите со станот на надбискупот, во кој угледните куќи и луксузот со кој тие се опремени, сведочат не само за богатството на оние кои живеат тука (во најголем број случаи од влашко потекло), туку исто така и за безбедноста која ја чувствуваат, затоа што меѓу поранешните паши-наследници тешко можел да се најде некој христијански жител на Скопје кој сметал дека е добро своето богатство да се покажува со надворешни белези. Освен овие градби, како и цамиите во Скопје, на патописецот впечаток ќе му остави и Куршумли-ан („градбата наречена Оловен-ан“), чија што градба детално ќе ја опише, додавајќи дека „зградата е закаф, т.е. таа припаѓа на едно скромно турско завештание, чишто управители мислат само на собирање на наемнината, без да направат нешто во врска со одржувањето на зградата“ (Матковски 1992: 268-269). За Скопје, Хан ќе забележи дека е сиромашен град, со население од 13.000 муслимани, 7.000 грчки христијани и 800 Евреи.

Од преноќувањето во Каплан – ан (ан во Катланово), Хан ќе се дознае за занает на Балканот, со кој не бил запознаен, а тоа е да се биде разбојник:

„Dieselben präsentirten sich in der Regel vortrefflich beritten und von mehreren Dienern begleitet. Sie seien mit einem regelmässigen Passe versehen, und betrugen sich überall, wo sie einkehrten, als anständige Reisende. Ihre Coups machten sie, wenn es möglich sei, vor Mitternacht und eilten dann, so rasch sie könnten, auf Nebenwegen zu der ihnen zur Bergung und zum Absätze des Raubes am geeignetsten erscheinenden Diebshöhle, welche über die Halbinsel zerstreut seien. (...) Die Behörden lassen sich zwar die Verfolgung derselben in der Regel angelegen sein, aber das Uebel ist zu tief gewurzelt, um seine gänzliche Ausrottung so bald erwarten zu lassen. Die Türkei gleicht auch in dieser Hinsicht den europäischen Staaten bei ihrem Austritte aus dem Mittelalter, und uns erscheint daher die an die grossherrliche Regierung gestellte Forderung nicht billig zu sein, dass sie durch einen Zauberschlag

²⁰ За Хан, доказ дека Скопје бил Јустинијана Прима е водоводот кој го изградил Јустинијан за да го снабди градот со течна вода.

tausendjährige sociale Auswüchse vertilge und in ihrem Innern eine eben so saubere ,und geordnete Administration herstelle, an deren Entwicklung in Europa der Schweiss und das Blut von Jahrhunderten klebt.“²¹ (Hahn 1868: 160-161)

Авторот во Велес нема да ги добие посакуваните податоци за течението на Вардар и успева да дознае само дека пловидбата е по реката е многу млада, затоа што првите обиди да се пренесе жито со брод по Вардар од Скопје преку Велес до Солун биле направени само пред неколку години. Но за Велес ќе извести дека главната индустрија на градот се состои од готвење вино и дека градот важи после Трново во Бугарија за најбогат град со лозја на целиот југоисточен полуостров. Својот производ Велес го пласира во Радомир, Ќустендил и Паланка, кои наспроти тоа донесуваат путер, сирење и потковици, Врање, коешто носи јажиња и клинци за потковување, Куманово, Битола и Прилеп, Малешево и Штип, кои му плаќаат со пари во готово. И покрај близината на Солун, од каде што се добиваат колонијални производи, англиски памук и стоки од железо, Велес одржувал и значаен сообраќај со Виена и наводно оттаму примал платна и модерни производи.

Преку преминот на Бабуна, кој Хан детално географски ќе го документира, делегацијата ќе пристигне во Прилеп, каде што ќе биде сместена во најбогатото бугарско семејство во градот, кое се занимава со тутун (кој во значителен квантитет и со добар квалитет се сади и одгледува во рамницата) и чијшто извоз се извршувал преку нивните раце. Од луксузната стока на новоизградениот пазар, авторот ќе заклучи дека Прилеп е побогат од градовите кои до тогаш ги имале посетено. Особено внимание авторот ќе обрне на прастарите цртежи во сидините на „Марко Крале Град“,

²¹ „Разбојниците по правило се претставуваат главно на коњи, придружувани од повеќемина нивни придружници. Тие се опремени со регуларни пасоши, и секаде каде што ќе се појават се однесуваат како чесни патници. Нивните грабежи ги извршуваат пред полноќ и побрзуваат колку што е можно кон нивните скривалишта за да го остават украденото во најпогодната разбојничка пештера, што се распрскани насекаде на полуостровот. (...) Навистина, властите преземаат различни мерки за прогонување на бандите, меѓутоа злото толку се беше вкоренило, што не може да се очекува скоро целосно нивно истребување. Во овој поглед Турција личи на европските држави при нивното излегување од средниот век, и нам не ни изгледа лесна задачата која им е поставена на властите, со волшебено стапче да го оневозможат она што е илјадагодишен социјален израсок и не можат да воспостават во внатрешноста една така чиста и средена администрација, за чијшто развој во Европа е дадена пот и крв со векови.“

цртани и по ѕидовите на повеќе пештери, како и на делумно добро одржаните живописи во урнатината на една црква, за која Хан ќе дознае дека била изградена од таткото на Крале Марко. Во селото Варош со 70 бугарски куќи, кое се наоѓа во јужното подножје на ридот со дворецот, авторот од преданијата дознал дека се наоѓал стариот град Прилеп, за што сведоштво ќе му бидат „ausser mehreren andern alten Kirchen einige byzantinische Capitäle und Säulenreste und ein viereckiges Postament, welches zum Altar einer mitten im Dorfe stehenden Kirchenruine dient und eine griechische Inschrift trägt.“²² (Hahn 1868: 176). При описот на Прилепското поле, Хан ќе се повика на патописецот Август Гризебах (August Grisebach, 1814-1879), германски ботаничар и професор, кој во 1839 година, во рамките на неговото истражување на европската вегетација, ќе спроведе научно патување од Виена до Бурса и во својот патопис „Патување низ Румелија до Бурса во 1839 година“ (Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839, 1841) исцрпно ќе ги опише четирите кружни базени што се наоѓаат на источниот пад на Скардус²³.

За Хан, ново откритие на неговото патување ќе биде Крушево, град кој дотогаш не бил наведен на ни една позната карта, па поради тоа авторот ќе обрне особено внимание на проучувањето на неговите историски, демографски и етнографски податоци. Од градскиот началник (коџабашија), делегацијата ќе дознае дека бројот на куќи изнесува 1.400, градот има 13 цркви, од кои најголемата посветена на св. Никола била подигната во 1832 во времето на „големиот Садрасем“ Решид-паша²⁴, 32 ана, 10 ковачи кои коваат потковици и клинци од железо од Самокова и Салоник (англиско железо), 8 лојарници на кои годишно има се потребни 30.000 овци и кози (годишното производство се проценувало на 1.000 товари лој и се носело за Константинопол, Салоник, Скопиа и Битола). Трите пазарни дена се многу посетени од населението и околината. Поголемата и претежно побогата половина на жителите се Власи, помала половина се Бугари, кон што доаѓаат уште неколку христијански албански семејства,

²² „освен повеќето стари цркви и неколкуте византиски капитоли, (...) и остатоците од столбови и еден четириаголен постамент, којшто служи како олтар на една црква што се наоѓа во средината на селото и носи еден грчки натпис.“

²³ Шар Планина

²⁴ Мустафа Решид-паша, европски ориентиран државник и дипломат, со функција на министер за надворешни работи за време на владеењето на Махмуд II. (Рихлик и Коуба 2009: 125).

а мохамеданци таму воопшто не живеат. Бидејќи градската општина во рамницата не поседува ниту една педа земја, населението, со исклучок на овчарите преселници, се исхранува со градско занаетчиство, што во најголем дел го извршуваат во туѓина. Власите главно се трговци, златари, кројачи, има неколку анции и месари. Бугарите и (неколицина) Албанци се сидари, а има и столари, шивачи, бавчанции. Жените плетат груби волнени чорапи за извоз.

Што се однесува до историјата, авторот од градоначалникот ќе дознае дека пред 120 години тука постоел само еден сиромашен чифлик и една мала црква, но во старите времиња местото било населено, за што доказ е старата тврдина. Првите доселеници биле Власи од Николица во Албанија, протерани од нивните албански соседи. Тие најпрво се населиле во Битола, но „An frische Bergluft gewohnt, konnten sie das sumpfige Klima der Stadt nicht vertragen. Sie klagten dem Pascha ihr Leid, und dieser wies sie an, sich die Oertlichkeit von Kruschewo zu betrachten und, wenn sie ihnen genehm wäre, sich dort anzubauen, Sie folgten dieser Weisung und bildeten den ersten Kern der Stadt, welcher durch andere wlachische Flüchtlinge, namentlich aus Opara und Bythakukje in Albanien, Zuwachs erhielt. Unter diesen befand sich auch ein Stamm wlachischer Wanderhirten“²⁵ (Hahn 1868: 181), за кои Хан открива дека се многубројни на југоисток од полуостровот. Хан ќе дознае и за богатството на крушевските трговци кои се среќаваат речиси во сите места на Левантот, па и дека во самата Виена се наоѓаат трговски куќи на шестмина крушевчани. Тој наведува и податок за поделбата на две класи и на бугарското население: стари граѓани кои се нарекуваат Миакади²⁶, а кои како овчари се доселиле тука од подрачјето на Галичник и Лазарополе и овде станале градители на куќи, и дојдениот плебс од соседството, кој не скита и се исхранува од градска работа.

Хан во своите распити ќе дознае и за заматените соседски односи на крушевчани со двете блиски албански села, Аладрани и Вербовска, а за причините, по упорно настојување, дознава од градоначалникот: овие соседи на Крушево се

²⁵ „Навикнати на свеж планински воздух, тие не можеле да ја поднесуваат мочурливата клима на градот. Тие му се пожалиле на пашата поради нивната мака, и тој ги упатил да ја погледаат месноста на Крушево и им дозволил, ако таа им е попријатна, таму да се населат. Тие го следеле упатството и го образувале првото јадро на градот, којшто нараснал и од други влашки бегалци, наводно од Опара и Битакукје во Албанија. Меѓу овие се наоѓало и едно племе на влашки овчари-номади.“

²⁶ Мијаци.

одликувале со голем апетит за доброто овчо и козјо месо и своите потреби знаеле на комотен начин да ги задоволуваат тука во близината и поради тоа настануваат конфликти кои доведуваат до крвави глави, по правило на крушевчани. Ова, ќе заклучи авторот, е во согласност и со други сведоштва што имал можност да ги чуе, во врска со односот помеѓу Албанците и Бугарите, и меѓу сите народносни елементи на полуостровот, албанскиот изгледа најтешко се приспособува на модерниот државен поредок.

Хан на патот кон Битола, покрај деталните географски описи на пределите, ќе го наведе и планинското подрачје Мариофце²⁷, со 19 бугарски села кои се занимаваат со дрвоградба. Престојот во самиот град Битола за патописецот се најубавите денови од патувањето; тој со восхит го опишува влезот во градот со огромната касарна и преостанатите издолжени воени градби, кокетниот киоск кој им служи на офицерите како кафеана и не помалку брилијантните новоградби кои го претставуваат приодот кон широката права главна улица. Меѓутоа, најубавиот дел од градот се наоѓа спроти неговиот западен крај од обете страни на реката Драгор: по должината на обата кеја се протега долга редица од големи нови куќи во кои живеат воени паши и највисоки воени и цивилни службеници, а кои се изградени во ориентално-европски стил. Авторот со воодушевување известува за нивните посети на воените единици, арсеналот и воената болница. За опременоста, редот и особено чистотата во сите воени институции, тој не успева да изнајде доволно пофални зборови. Што се однесува до бројот на жители на Битола, делегацијата не успеала да се здобие со понови податоци, па во патописот авторот се повикува на податоците на д-р Јозеф Милер, австроунгарски воен лекар кој служел во Албанија и Румелија во 1837-1838, кои ги наведува во неговата книга „Албанија, Румелија и австриско-црногорската граница“ (Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder, Statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien, nach eigenen Beobachtung dargestellt von Dr. Joseph Müller)

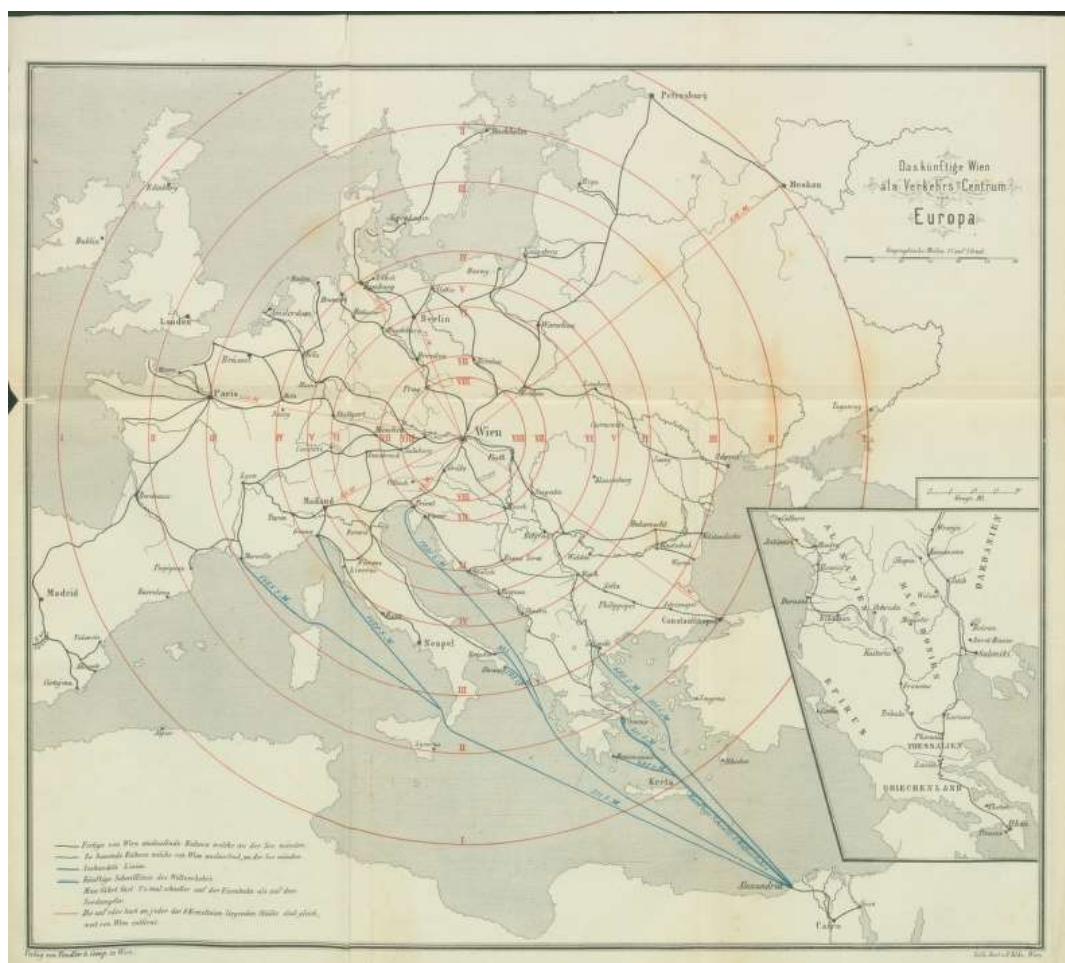
²⁷ Мариово.

издадена во Прага 1844 година, а која изобилува со статистички податоци за регионот. Според Милер, во 1838 година градот без гарнизонот имал 2.400 османлии, 5.800 мохамедански Бугари, и 8.000 муслимански Албанци, така што со исклучок на двата гарнизонски баталјони тука живеат 17.000 поклоници на исламот, кон што, според една незагарантирана пресметка би требало да се додадат и уште 5.000 муслиманки. Христијанското население тогаш се состоело од 9.000 грчко-вернички Бугари и 4.500 Грци од обата пола, 1.200 католички Албанци и 700 Цинцари (Власи), со тоа околу 14.000 до 15.000 души. Конечно, тука живееле и 1.400 Евреи и 2.000 до 2.200 Цигани, според што вкупниот број на жители изнесува од 33.000 до 34.000 жители (Müller 1844: 85). Според процената на Хан, населението на градот оттогаш па до неговата посета се зголемило за повеќе илјади души.

Описот на патот од Битола за Солун преку Флорина (Лерин) и Воден изобилува со географско – топографски податоци, често со корекции на картата на Хајнрих Киперт (Heinrich Kiepert, 1818-1899) со која делегацијата се служи. Не изостануваат ниту демографските податоци за населението во градовите и селата низ кои авторот поминува.

Хан својот извештај го завршува со заклучокот дека патот од Белград за Салоник може да се пробие и дека една железничка линија по должината на водотеците на обединетата Морава и по должината на Вардар би била лесно изведлива, затоа што таа не би поминувала по ниедно големо извишение и само би требало да ги совлада тешкотиите на неколку речни клисури.

На последните две страници од патописот се вклучени карта на Европа (слика 2) и карта на територијата за предвидената железница помеѓу Дунав и Солун (слика 3).

Слика 2: Карта на Европа со Виена како иден сообраќаен центар (Hahn, 1868).

Слика 3: Карта на проектираната железничка линија помеѓу Дунав и Солун изработена од Х. Киперт во Берлин, 1867 според обезбедените материјали на Ј. Г. фон Хан (Hahn, 1868).

Пет години подоцна, Јохан Георг вон Хан повторно ќе изведе експедиција, со финансиска помош од Виенската академија на науките, со цел да се открие дали двете големи македонски реки Црн Дрим и Вардар можат да се приспособат по нив да пловат парни бродови. Резултатите од истражувањето, Хан ги објавил во книгата „Патување по долината на Дрин и Вардар во 1863, Виена 1867“ (Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im Auftrage der K.K. Akademie der Wissenschaften unternommen im Jahre 1863).

На струшката долина, Хан за прв пат на полуостровот ќе забележи тешки германски плугови со тркало, со нож и со справа за веење жито со рачки. Според начинот на работата и црницата, тој ќе заклучи дека ова место е најплодно во цела Турција и всушност малата обработка на земјиштето ќе си ја објасни исклучиво со слабата работа, која е и разбирлива, со оглед на големите дневници кои речиси го достигнуваат доходот, па поради тоа ливадите се поисплатливи за луѓето. За самиот град ќе забележи дека лежи од двете страни на изворот на Дрим и дека со водата е поделен на мохамедански и христијански дел (христијанска бугарска половина која лежи на левиот брег и брои 361 кука, и мохамеданска со 220 куќи, покрај нив уште 30 христијански). Според богатиот пазар со 180 дуќани и големите трикатни куќи, авторот ќе заклучи дека во Струга има многу богати луѓе; што се однесува до архитектурата и стилот, ќе ги окарактеризира како многу лоши, надоврзувајќи се на големата спротивставеност на помеѓу невкусот на новите, главно христијански градби наспроти финиот карактерен стил на турските зданија кои сè повеќе исчезнуваат на целиот полуостров. Како главен извор на заработка на жителите на Струга, Хан ќе го наведе ловот и сушењето јагули и други риби со кои Охридското езеро е необично богато (авторот детално ќе ги наброи видовите „летни“ и „зимски“ риби кои се ловат во Охридското езеро, како и цените по кои се продаваат). Воедно ќе изјави и дека меѓу сите езерски пастрмки што ги видел, му се чини дека охридските се најдобри.

За Охридското езеро и градот Охрид Хан ќе одвои повеќе страници. Од благодарноста кон Андроник и Зографија, домаќините на куќата во која тој и неговата

делегација ќе бидат сместени, преку срдечниот пречек на архимандритот²⁸ во манастирот Каличје (Калиште?), деталниот опис на охридските кајчиња (вклучувајќи ја нивната функционалност, изглед, материјал на изработка, димензии и цена), до почитта кон архимандритот на манастирот Свети Наум, со неговото гостопримство и неговото ракување со манастирот. Тука ќе дознае и за суровоста на овдешните Турци, дека секоја година поради насилствата на Турците умирале 120 до 160 луѓе и тоа главно христијани, а тоа му го потврдувале и самите Турци.

Времето поминато во Охрид за Хан претставува најплодно и најкорисно на целиот негов пат, но во кој контекст (земајќи ја предвид целта на ова негово патување - дали Црн Дрим и Вардар можат да се приспособат по нив да пловат парни бродови) авторот не се изјаснува. Тоа што подолго ќе се задржи во Охрид, патописецот ќе го објасни со потешкотиите да се добијат релевантни информации за почвата: „dass zum Sammeln Zeit gehört, und zwar nicht sowohl für den Sammler, als für diejenigen, von welchen er schöpfen will, weil diese sich nicht nur an den für sie neuen Gedankenrichtungen, über welche der Sammler Aufschluss begehrt, zu gewöhnen, sondern auch über die Fragen zu beruhigen haben, ob ihnen nicht aus ihrer Beteiligung an dessen Untersuchungen Schaden oder Unannehmlichkeiten von Seiten der Machthaber erwachsen könne.“²⁹ (Hahn 1868: 112)

Хан во Охрид ќе запознае двајца воспитаници од административното училиште во Цариград при што ќе го изнесе своето мислење за Портата: доколку навистина сериозно се мисли со започнатите реформи, тоа значи дека најпрвин ќе треба да се подготват нејзините органи, но токму тоа досега меѓу службениците на Портата не можело да се пронајде. Турската административна гранка во оваа смисла е преполна со огромни противречности, така што и ова училиште, доколку успее да ја израмни ваквата противречност, ќе ѝ донесе неизмерна полза на својата земја. Досега оваа

²⁸ Од оваа средба Хан ќе констатира дека „христијаните воопшто, а и овде, сè уште се наоѓаат под притисок“, како и тука, така и во Струга, ќе му биде нагласено дека високо го почитуваат тоа што тој на ист начин ги поздравува и Турците и христијаните, па дури и возвраќа на посетите.

²⁹ „потребно е време и тоа не само за собирачот, туку уште повеќе за оној што ќе го прашуваш, бидејќи тој најпрвин ќе мора да се навикне на редот на мислите што тебе те раководи, а освен тоа тој и трепери од раскажување, и тоа не го прави сè дотогаш додека не се увери дека испрашувањето нема да му наштети и да му донесе неволја“.

гранка претставувала само средство со кое ракувале невешти раце, така што било навистина чудно што воопшто и постоела.

За населението во Охрид, поточно за делот од градот кој според авторот има вистински градски облик (од брегот на езерото, на јужната страна на ридот) и се нарекува Варош, ќе дојде до сознанија дека живеат главно само Бугари, кои се сметаат за вистински граѓани на Охрид и имаат сопствена општина. На исток живеат Турци и Власи, а најбогатите Турци, пак, живеат во близина на пазарот на крајот на езерото.

Преку Ресен, за кој Хан заклучува дека е нов град поради отсуството на старини и стари градби, патот продолжува во Битола (Манастир), која за авторот воопшто не се изменила во последните пет години. Престојот во Прилеп Хан ќе го искористи за да дознае што повеќе за за него целосно непознатиот предел Мариово (Мурихово), каде што според неговите ново стекнати сознанија „Der ganze Bezirk ist durchweg von christlichen Bulgaren bewohnt, ohne irgend eine Beimischung anderer Volkselemente. Die Murichowaner sind ein ruhiger Menschenschlag, bei welchen Raub, Mord, ja sogar Viehdiebstahl unerhört sein soll (...). Es heisst, dass die Eheherren in mehreren ihrer Dorfer der Gastfreundschaft eine solche Ausdehnung geben, dass, wenn Fremde bei ihnen einkehren, sie keine Eifersucht gegen ihre Frauen zeigen.“³⁰ (Hahn 1868: 147)

На патот кон Велес, делегацијата ќе преноќи во селото Извор, во викендичка на еден богат Евреин од Солун кој, според видувањата на Хан, поголемиот дел од селото ќе го има како своја сопственост, што за него ќе биде очигледен доказ дека „dass die Juden im türkischen Reiche nicht grundbesitzunfähig sind.“³¹ (Hahn 1868: 151)

Истражувајќи една пештера по јужниот слив на Бабуна, авторот ќе шпекулира за потеклото на едно измазнето дрво, и извинувајќи му се на читателот за подробностите во пишувањето, ќе нагласи дека „der Hergang einen schlagenden Beleg zu den Ubertreibungen liefert, mit welchen jeder auf Geld und Geldeswerth hinweisende

³⁰ „Во целиот реон живеат само христијански Бугари и меѓу нив нема некоја друга народност. Мариовците се мирни луѓе кај кои не се знае за разбојништва, за убиства па дури ни за крадење стока. (...) Раскажуваат дека мажите во повеќето села се толку гостопримливи, што дури не се чувствителни ниту на својата сопствена жена.“

³¹ „Евреите во Турција можат да имаат недвижен имот.“

Thatbestand von den Eingeborenen dieser Lander ausgeschmuckt wird”³² (Hahn 1868: 156). Хан ќе раскаже и за несогласувањето со неговите бродари од Велес, кои што ќе сметаат дека патувањето со чун би било премногу опасно ноќе, при што Хан ќе им нареди да продолжат, и дека ќе ноќеваат таму каде што тој ќе смета дека е потребно. Набрзо тој дури и ќе го извади својот револвер и ќе пука во предмет во водата за да го замолчи бродарот кој зборувал само бугарски.

По посетата на Стоби, во Градско авторот ќе се задржи на анализа на земјоделските алати кои тука, како и во целиот Тиквеш, се употребуваат за обработка на земјата. Тоа се прости плугови без тркала, алат кој се зема „als der Hauptbeleg für den primitiven Zustand angeführt, in welchem sich der Ackerbau auf der Südosthalbinsel und namentlich in Griechenland noch befinde“³³ (Hahn 1868: 160). Тој ќе забележи и дека ист таков плуг отсекогаш користеле земјоделците во Шкотска, а повторно се воведува и во најразлични предели на Англија. Овие плугови од балканските се разликувале само по тоа што тие биле од железо, додека тука имале само железно рало, сè останато е од дрво.

На патот кон Демир Капија, на Хан ќе му го привлече вниманието, како што ќе дознае од сопатникот мајстор Кристо, селото Криволак. Гола височина на која се наредени „мртви куќички“, што кај него ќе ја поттикне мислата дека тука нема ниту еден чесен човек, што неговиот сопатник и ќе му го потврди; за разлика од Криволак, на левиот брег лежи селото Пепелиште, за кое мајстор Ристо ќе му раскаже дека и тука живеат Турци, а меѓу нив има и 12 христијански куќи – „aber es sind keine Rauber, sondern viele reiche Leute darunter, wie du aus den schonen durch die Baume sichtbaren Hausern erkennen kannst. Die Kriwolaker müssen durch Raub ihr Leben fristen, weil ihr Boden nichts tragt. Die Pepelischliner haben das nicht nothig, denn ihre Felder gehören zu den fruchtbarsten am ganzen Wardar.“³⁴ (Hahn 1868: 161)

³² „ситуацијата е убава можност за претерување; жителите постојано претеруваат во секоја можност каде што ќе забележат трага од богатство и од пари.“

³³ „како главен знак на првобитната состојба во која се наоѓа обработувањето на земјата на југоисточниот полуостров, а особено во Грција.“

³⁴ „но тие не се крадци туку главно богати луѓе, како што може да се забележи според нивните убави куќи меѓу дрвјата; криволачани мораат да живеат од кражба, бидејќи нивната земја воопшто не раѓа. Пепелиштани не мораат да крадат, бидејќи нивната земја е меѓу најплодните на целиот Вардар.“

Авторот овде ќе направи споредба помеѓу германскиот и, да го наречеме, христијанскиот менталитет на поднебјето. Одејќи токму под пепелишките куќи, на крајот на улицата виделе многу насобрани луѓе што ги набљудувале молчешкум и индиферентно – однесување коешто Хан нагласува дека често го забележувал кај Бугарите. Она што тој го смета за особено необично биле самите селски деца, кои до некаде ги придружувале, но не прозборувале ниту збор, ниту меѓу себе. Тука авторот споредбата ја прави со малите селски Германчиња, кои, кога вака би здогледале за прв пат тесен барјак на бротче со куќичка и со полно странски луѓе кои пловат по нивната река, би ги пресретнале со таква викотница, па можеби нивното чудење би одело и дотаму што би почнале да фрлаат со камења на една ваква појава. Во секој случај, Хан воопшто нема да посвети ниту една од своите мисли на толкување на таквото детско однесување, ниту пак ќе навлезе во паралелна анализа на едниот и другиот менталитет, условен од општествените околности во кои овие групи живеат.

За „ниското културното знаење“, Хан елаборира со помош на петте воденици во Хахан-чифликот; со нив не се служи само околината на Чифлик, туку за време на немаштија своето жито го носат дури „von Gerkische, welches drei Stunden von Gradetz, folglich sechs Stunden von Hammam Tschiftlik (...) liegt“³⁵ (Hahn 1868: 166). Само доаѓањето во воденицата и враќањето назад ги чини два дена, а кога е голема навалица чекаат уште толку житото да им дојде на каменот – додека толкавата водена сила на Вардар што им тече крај куќите останува сосема неупотребена. Според Хан, ова претставува еден пример на големо губење време и сила кога човек живее на низок степен на образование:

„In der Regel wird dieser Kraftverlust, welcher natürlich auch den gebideteren Einwanderer in solchen Landern trifft, von diesem nicht in Rechnung gezogen, und darum entspricht auch trotz aller anderweitigen günstigen Chancen sein Vorwartsschreiten den anfanglichen Erwartungen in der Regel keineswegs. Wenn die Culturvolker, im Vergleiche zu den auf niederer Entwicklungsstufe stehenden, so rasche Fortschritte machen, so liegt dies keineswegs allein in ihrer grosseren

³⁵ „од Гркиште, три часа под Грац а шест од Чинан-чифлиг.“

Regsamkeit, sondern in der durch die Arbeit fruherer Geschlechter bereits errungenen
Möglichkeit ihre volle Kraft ausschliesslich der productiven Arbeit zuzuwenden.“³⁶
(Hahn 1868: 167)

5.2.2. Хајнрих Барт

Името Хајнрих Барт (Heinrich Barth, 1821-1865), германски истражувач, историчар, географ и филолог, денес е речиси непознато. Но тој е несомнено еден од најголемите германски истражувачи и патописци на деветнаесеттиот век. Не само што патувал во сосема непознати региони дури до Африка, туку водел извонредно прецизни записи од неговите патувања, така што неговите објавени дела се сè уште мошне корисни за денешните научници. Заслуженото признание за неговите достигнувања не го добил ниту во текот на животот, зашто централна Африка тогаш била сосема непозната територија дури и за образованите Европејци, така што во тој период вреднувањето на неговата дејност не било можно. Меѓутоа, освртот на неговиот живот и дело не остава сомнеж дека Барт би морал да биде рангиран меѓу најхрабрите и најснаодливите истражувачи на европскиот и африканскиот континент.

Роден е во Хамбург во 1821 година. Неговиот татко бил трговец и веројатно ја пренел љубовта кон патувања и странски јазици на својот син. Младиот Хајнрих Барт се истакнувал уште за време на своето рано школување, покажувајќи интерес за странските земји: како тинејџер веќе почнал да учи арапски јазик и да го подложува своето тело на ригорозен режим заради стекнување физичка кондиција. Запишувајќи се на Универзитетот во Берлин во 1839 година, западнал под влијание на Александар фон Хумболт, Карл Ритер и Август Бек, брилијантни научници од областа на географијата, биологијата и филологијата. Во тоа време тој, исто така, го владеел

³⁶ „По правило, ваквата загуба на сила не ќе ја разбере дури ни образованиот дојденец во оваа земја ниту ќе смета на неа, и затоа наспроти сите убави изгледи во почетокот, обичното напредување ќе биде одвај забележливо. Кога културните народи толку бргу напредуваат во споредба со оние што се наоѓаат на низок степен на развoтoк, значи воопшто не се наоѓа во нивна моќ да ја зголемат својата работливост, туку во веќе постигната можност (со работата на поранешните поколенија) сите свои сили да ги употребат исклучиво за производствена работа.“

латинскиот јазик и се запознал со класичната литература, а патувањето во Италија дополнително ги зајакнало неговите афинитети кон класичната литература.

Докторирал во 1844 година со одбраната на докторската дисертација за трговските врски на античкиот град Коринт, по што тој ревносно се залагал да спроведе поголемо патување околу бреговите на Медитеранот. Верувал дека книгата која би произлегла од таквото патување би можела да го привлече вниманието на професионалците од различни области. За овој потфат самиот немал пари, но неговиот татко великодушно се согласил да го финансира. Пред да замине на патувањето, тој извесно време поминал во Лондон, усовршувајќи го владеењето на говорниот и писмниот арапски јазик, за кој знаел дека ќе му биде суштински потребен. Од 1845 до 1847 поминал ја пропатувал Северна Африка, потоа патувал преку Левантот во Сирија и Турција, конечно завршувајќи во Грција. Постоеле ризици поврзани со патувањето, па така тој бил ограбен од бандити во близина на Египет, за што објавил и книга во 1849 година. Ова патување ќе ја постави сцената за она што ќе се покаже како клучно искуство во неговиот живот. Најпрво мора да се има на ум дека африканскиот континент во 1840 година бил во голема мера *terra incognita* во Европа, всушност, изворот на Нил не бил познат дури до крајот на 1850 година. Еден британски истражувач по име Џејмс Ричардсон (James Richardson, 1809-1851) добил налог од неговата влада да спроведе експедиција во централна Африка и му требале мажи со докажани знаење и искуство, па Барт ги понудил своите услуги. Покрај сите други јазици што ги познавал, тој исто така зборувал и англиски јазик.

Експедицијата ја напуштила Франција и пристигнала на брегот на Северна Африка. Во 1850 година, Барт и неговите соработници ја преминале Сахара (исклучително тежок подвиг во овој век) и пристигнале во градот Агадез во денешниот Нигер. Но, годините во 1851 и 1852 година ќе се случи трагичен настан, бидејќи смртта на двајцата други водачи на експедицијата, Ричардсон и Офервег, Барт ќе го остави сам. Сепак, како искусен патник, тој бил способен да евидентира сè што е важно за регионот а тоа се: јазикот, климата, биологијата, топографијата и етничките детали. Неговите записи опфаќаат околу 19,000 километри патувања низ Камерун, Чад и Тимбукту, грижливо забележувајќи ја секоја важна опсервација. Добрите познавања

на арапскиот јазик многу му помогнале, а за времето поминато во централна Африка исто така научил и неколку локални јазици.

Конечно, на 28 август 1855 година, после повеќе од петгодишно отсуство, Хајнрих Барт се вратил во Триполи во Северна Африка. После толку долго време отсуство на експедицијата, во Лондон се претпоставувало дека и тој починал. Во Хамбург, германските власти му доделиле златен медал. Затоа, за жал неговите достигнувања биле занемарени и Барт, разочаран од недостатокот на признание за неговата работа, ќе ги напише своите „Патувања и откритија во Северна и Централна Африка“ (Travels and Discoveries in North and Central Africa, 1857) на 3500 страници.

Најпосле ќе му биде доделена професорска позиција на Универзитетот Фридрих-Вилхелм во Берлин, но тој ќе продолжи да патува, темелно посветувајќи ги последните години од неговиот живот на истражување на Балканот. Ќе почине ненадејно во ноември 1865 година, веројатно како последица на цревно заболување со кое се заразил во Африка. Биографот на Барт, Стив Кемпер, во својата книга „A Labyrinth of Kingdoms“ објавена во 2012 година шпекулира дека причината за смртта била резултат на долги години напорно живеење и лоша исхрана во текот на патувањата. Аутопсијата исто така открила куршум во неговото тело, што е последица на неговата средба со локалните арамии. Починал на само 44 години (Curtius: 2017).

Во својот патопис „Патување низ внатрешноста на европска Турција“ (Reise durch das Innere der europäischen Türkei) од 1864 година, Хајнрих Барт особено се интересирал за географијата на Македонија и со сопствени инструменти вршел мерења на планинските врвови и правел астрономски опсервации. Тој тргнал од Русија, па преку Рила пристигнал во Битола и детално го опишал овој град со околината, потоа продолжил на југ кон Лерин, патувал по долината на реката Бистрица, па до Солун каде и го завршил своето патување. Неговите патописни белешки се мошне значајни поради деталните податоци кои ги оставил, а кои ги собирал и запишувал на самото место. Академик Александар Матковски ќе забележи дека недостатокот на Барт бил непознавањето на словенските јазици, а во текот на неговите патувања немал ниту

преведувач, туку се служел со грчкиот јазик и затоа имињата на меснотиите (топонимијата) во неговиот патопис се мошне изопачени. (Матковски, 2000)

На територијата на Македонија, Барт ќе пристигне во Малешевскиот регион преку селото Габрово, во чија близина делегацијата ќе избере една височинка за одмор. Местото тој ќе го опише како:

„ein herrliches Plätzchen dieser noch auf keiner Karte eingetragenen Gebirgslandschaft, ein völliges Netz schmaler reichbestandener Waldrücken, daher wol eben der Name Kerkine bei Thukydidēs; daneben eine dem grofsen Verkehr völlig entzogene unverdorbene Bevölkerung, deren weiblicher Theil kaum je einen Europäischen Reisenden gesehn hatte. So war es höchst drollig zu sehn, wie zwei Frauen, denen ich einen Granatapfel geschenkt hatte, mit dieser ihnen bis dahin völlig unbekannten Frucht ihre erste Bekanntschaft machten and besonders das innere Kerngehäuse anstaunten und einzeln auslasen.“³⁷ (Barth 1864: 101)

Населението авторот ќе го опише како типично словенско, не може да се забележи ниту една широка и груба северно-азиска физиономија, која всушност, како што ќе истакне самиот „од нас наречениот Балкан“, го сочинувало јадрот на населението.

Патот на Барт продолжил околу источното подножје на планинскиот врв и го следи планинскиот гребен, всушност јадрот на Малешевијата, спуштајќи се стрмно во котлината. Во секој теснец на кривудавиот пат Барт наидува на селце, првото е Панчарево (Panschër) со извор од најчистата планинска вода. Ридестите ниви, голем дел од нив според Барт навистина убави, се во моментот плодни поради врнежите, но авторот претпоставува дека во овие предели лете мора да е мошне жешко и суво. Движејќи се кон југ, стигнува до градчето Црник (Tchernik), населно исклучиво со

³⁷ „прекрасно место во овој планински пејзаж, кое сè уште не е внесено на ниедна мапа, комплетна мрежа на тесни, богато наредени сртови, па оттука и името Керкин кај Тукидид; до неа недопрена популација, целосно одделена од големиот сообраќај, чиј женски дел речиси никогаш не видел европски патник. Така, беше многу смешно да се види како две жени, на кои им подарив калинка, се запознаа за прв пат со ова овошје, кое дотогаш им беше целосно непознато, и особено се восхитуваа на внатрешното јадро и го требеа зрно по зрно.“

Татари (придружниците на Барт ги нарекуваат Булугбаши), чии жени се сосема забрадени со црни шамии. Барт за Црник уште ќе запише дека припаѓа кон провинцијата Ќустендил.

Оттука неговиот пат продолжува најпрво преку глинесто тло (црвеница), потоа преку недоизградена висорамнина богата со дабови и иглолисни грмушки, искачувајќи се до централниот град Пехчево (Bédjowa или Pétchowa). Првиот впечаток за „таканареченото градче“ на Барт, од далечина и поради местоположбата, ќе биде дека станува збор за безначајно место, но ќе се покаже дека градот е поубав од очекуваното, со големи куќи во кои сосема удобно може да се живее. Авторот ќе се смести во нов ан наречен Јени ан, кој бил сè уште недовршена но чиста новоградба, чиј подрум бил мошне голема продавница за ракија со дрвени клупи до сидовите (Барт нема да пропушти за запише дека бескрајно долго ќе мора да почека за неговиот филцан кафе). Овде, како што забележува Барт, предност има ракијата, иако од 380 куќи во местото, само 80 се населени со христијански-Бугари. Барт ќе го разгледа градот со централната џамија покрај која се издигнува камбанарија, а ќе забележи дека во местото има уште две џамии. Во целиот град тој нема да најде на ниту една распадна куќа. Во моментот во градот немало мудир, туку негов претставник, кој ќе го посети Барт и ќе го информира повеќе за градот (Барт смета дека неговата појава во градот е особено интересна, бидејќи самиот е првиот европски патник кој го посетил градот). Така ќе дознае дека Пехчево е средиштето на Малешевската каза (Madesh или Malesh kazā, наречена според Малешевските планини), зависна од Скопскиот санџак (Uesküb), со вкупен број на куќи заедно со околните села меѓу 1500-2000, па во Негрево (Kásaba, Negréwaz или Negróva) имало 40 куќи, во Умлена (Humína или Humléna) 150 куќи, во Будинарци (Búdinash или Budinártsa) 150 куќи, во Митрашинци (Mitrashīn) 150 куќи, а Митрашински чифлик, Берово (Bérrowa) бил на раздалеченост од час и половина од Пехчево, и за Барт е мошне претставително место со 400 куќи. Во Ратево (Frátowa) имало 30 до 40 куќи, во Чифлик – така наречен (Tchiftlík) 30 куќи, во Мачево (Mátchowa) 50 куќи, во Владимирово (Ládomīr или Ladimmi) 130 куќи, во Русиново (Russīn) 50-60 куќи и во Смојмирово (Smoimir) 100 куќи. Населението е воглавно составено од немуслиманско население (Raja), со исклучок на главниот град

каде што 4/5 биле муслимани. Жителите на овие села одгледуваат јачмен, пченица и `рж, а порано овде се одгледувал и памук, но поради високите цени, оваа стопанска гранка изумрела. (Barth 1984: 105)

Барт на Малешевијата ќе ѝ посвети уште бројни страници во неговиот патопис. Во нив тој се посветува на описите на грабежите кои, според неговите соговорници, во изминатите години биле толку чести и сверски, што жителите, дури и во близината на градот, не можеле да ги спроведат своите починати до гробиштата без силна придружба, или пак на богатото село Владимирово со своите високи стабилни куќи, со убави дуќани и висока училишна зграда поставена на височинка, но и на незадоволството на селаните, кои сеат само `рж и само за таа култура немаат доволно земја, како и на немањето доволно пасишта за да можат да се занимаваат со овчарство.

Патот на Барт продолжува преку село Смиланци (кај Барт: Smiliān, каде што еден од сопатниците сакал да преноќи со цел истражување сосема непознати планински предели) и селото Подареш (тука: Podarēshe, бугарско село кое лежи во долината на реката Струмица, западна притока на Струма) кон Радовиш. По патот се опишани лозјата, за кои авторот ќе заклучи дека жетвата не ветува многу поволен принос за оваа година бидејќи, откако половина изгореле поради долгата суша во лето, дождливото време настанло во многу погрешен период кога грозјето било сосема зрело. Патем, целото вино што се прави овде е исклучиво црвено (Barth 1984: 110-111). Експедицијата ќе направи куса пауза во едно „подносливо место“, кое по тмурното дождливо време нема да му остави пријателски впечаток, па Барт ќе реши да застане тука само за краток ручек. Анот, во кој ќе се смести, ќе го опише како простран, барем во длабочина, но во гласна, одбивна состојба, како и повеќето од овие дрвени куќи, штом ќе достигнат одредена старост, а храната што ќе ја добие овде за ручек била подготвена во нечистоти услови и со небезбедни состојки.

Во Радовиш, по посетата на Барт на мудирот која траела околу еден час, тој се здобил како што вели „со богатство за локалното опкружување“ и бил многу задоволен, па отишол да прошета уште еднаш низ градот. Сепак, едвај да можел да суди непристрасно за карактерот на градот бидејќи не само мрачното дождливо време направило градот да го гледа низ неудобна и непријателска светлина, туку Барт ќе биде

и сведок, како поради дождливото време што започнало, сите побрзале кон лозјата за да го спасат она што може да се спаси од гроздоберот. Но, „ништо од тоа не се случува овде во оваа земја толку брзо“ како би требало, заклучува авторот, зашто „овде личниот имот е од исклучително скудна природа преку најсрамниот и најнемилосрдниот деспотизам практикуван одозгора“. Така, истото утрото бил објавен годишниот данок за грозјето, и наместо да можат веднаш да започнат со работа, сиромашните луѓе прво морале да го извршат плаќањето, и така сите побрзале кон двете отворени каси, од кои едната била во амот каде што Барт бил сместен. Така чаршијата била речиси целосно празна и повеќето од тезгите биле затворени. Авторот врз основа на веќе стекнатото искуство преку патувањето низ Мала Азија ќе заклучи:

„Diese schändliche Art der Erhebung der Taxe ist, wie ich das schon mehr Male auch in meiner Klein-Aasiatischen Reise zu zeigen Gelegenheit gehabt habe, eine der wichtigsten individuellen Wohlstand des Einzelnen eingreifendsten Ursachen des inneren Ruins dieser Länder.“³⁸ (Barth 1864: 113)

Слика 6: Козјак, цртеж на Х. Барт (Barth, 1864: 134)

Низ долината на Вардар, живописната природа Барт ќе ја опише под насловот „величествена панорама“ или „дивата долина“, правејќи и сопствени скици од величествените глетки (слика 6 и 7), кои ги коментира на следниот начин:

³⁸ „Овој срамен начин за зголемување на данокот е, како што веќе имав можност да покажам повеќе пати од моето патување во Мала Азија, една од причините за внатрешната пропаст на овие земји што има влијание врз индивидуалната благосостојба на поединецот.“

„Mit jeder Wendung bot sich demnach ein neuer anmuthiger Blick dar; und die warme Sonnenbeleuchtung kleidete das Ganze in das schönste Gewand. Den Kommentar zu der ganzen Gliederung dieser merkwürdigen Landschaft liefert die offenbar durch den, von allen Seiten geübten Druck aus dem Erdinnern hervorgepresste, in ihren malerisch gegliederten Jöchern wunderbar scharf gezeichnete Kuppe des Koziak, von der ich beiliegende rohe Skizze machte; am großartigsten war ihr Anblick, als wir (2 Uhr 5 Min.) eine von ihr herabsteigende Schlucht durchschnitten.“³⁹ (Barth 1864: 134)

Слика 7: Демир Капија, цртеж на Х. Барт (Barth 1864: 128)

На патот за Прилеп, Барт ќе забележи еден целосно изориран карпест гребен, во чие западно подножје, на врвот на гребенот, се наоѓа – според податоците до кои ќе дојде - бугарски манастир, чие име ќе го запише како „Свети Трејска – Богорица“ или

³⁹ „Со секе скршнување се нудеше нов, впечатлив поглед; и топлата сончева светлина ја облече целата во најубавата облека. Коментарот за целата структура на овој извонреден пејзаж е даден од самиот врв на Козиак, кој е јасно извлечен од внатрешноста на земјата со притисокот што се врши од сите страни и кој е прекрасно остро исцртан во неговите живописно структурирани планински седла, од кои јас ја направив приложената груба скица; највеличествена беше глетката кога ние (2 часот наутро 5 мин.) ја пресековме клисурата што слегуваше од него.“

како „Треска Еци Богарои“, или како што Турците би требало да го нарекуваат „Маријамамана“. Ќе дознае дека ова некогаш бил меѓник, за како што Барт вели, познатиот бугарски принц Марко Крали, кој овде имал силна тврдина, поточно кон западниот крај на грebenот, од која сè уште постојат значајни остатоци. Самиот Барт ќе запише дека од топографска гледна точка жали што ја пропуштил посета на овој важен локалитет (Barth 1984: 135).

Преку неколку поточиња, покрај нанижаниот тутун, еспедицијата на Барт натаму ќе пристигнала во Прилеп. Интересни се описите на Барт за овој град, каде ќе забележи големи, добро уредени гробишта, а во самиот град луѓе облечени во неделна облека чии куќите му оставиле добар впечаток. Единствено лошата миризба од многу валкан поток ќе им претставува голема непријатност во ова јужно предградие.

Барт ќе се пожали на нечистотијата на амот, но ќе биде мошне задоволен од прекрасниот поглед од врвот на камбанаријата во центарот на градот, кој ќе му даде многу значаен перспектива за целата картографска снимка на овој предел. Авторот нема да помине многу време во Прилеп, но ќе успее барем да ги посети руините од тврдината на Марко Крале, „die allerdings manches für das bulgarische Altertum, wenn nicht vielleicht noch für ältere Zeiten, sehr interessant zu enthalten scheinen.“⁴⁰ (Barth 1864: 137). За точниот сооднос помеѓу христијанското и муслиманското население авторот не може да даде податок, но дошол до сознание дека бугарското население изнесувало 11.000 лица. Она што на Прилеп му недостасува, ќе заклучи Барт, е чиста проточна вода.

За Битола Барт изнесува мошне позитивна слика. При првата прошетка ќе се изградува на убавиот поглед на блиската планинска падина кога ја затвора долината на Драгор на јужната страна, а ќе биде обземен и од величествената градба на тамошната касарна, како и од редот и точноста што ќе ги сретне насекаде. Всушност неговата првична цел во Битола е да се упати кон Англискиот конзулат за да собере вести за земјата, каде што и потоа ќе биде сместен од самиот конзулот кој бил во служба, и од

⁴⁰ „кои, сепак, се чини дека содржат некои многу интересни работи за бугарската древност, ако не и за уште постари времиња.“

каде ќе може да ужива во прекрасниот поглед на Пелистер. Препуштајќи му се на впечатокот од убавиот предел, Барт овој предел го коментира на следниот начин:

„Was vor Allem fehlt, ist die belebende Farbenpracht, wie jetzt die Sonne, gerade im Osten über die Berghöhen von Moghlana und die Babuna sich erhebend, ihre Strahlen mit voller Pracht und Wärme auf das schöne Thal hinabschickte, bis zum Dorf Magharowo am nördlichen Fuß der Peristeri, und die Umrisse der dasselbe im Westen schließenden Hochkuppe scharf hinzeichnete.“⁴¹ (Barth 1984: 143), слика 8.

Слика 8: Поглед кон Пелистер од англискиот конзулат во Битола, цртеж на Х. Барт (Barth 1864: 235)

⁴¹ „Она што, пред сè, му недостасува е раскошот од живи бои, како сега сонцето, токму на исток, преку планинските висови на Моглена и Бабуна, што ги испраќа своите зраци раскошно и со топлина долу во убавата долина, сè до селото Магарово, на северното подрачје на Перистери, и остро ги оцртува формите на високиот конус на запад.“

5.2.3. Економско-политички патопис

Како типичен пример за германскојазичен економско-политички патопис од овој период би го споменале патописот на австрискиот инженер Липих (F. Lippich) од 1875 година, кој претставува патопис за завршената железничка пруга од Солун до Митровица и нејзиното значење за австриската трговија во Македонија и во јужниот дел на Балканскиот полуостров претставува стручна студија со детални податоци за трасата, објавена во „Австриското месечно списание за Ориентот“ бр. 10 од 15 октомври 1875 година во Виена под наслов „Железничка линија Салоник – Митровица“ (Die Bahnlinie Salonich – Mitrovitza. In: Oesterreichische Monatsschrift für den Orient, Jg 1875, S. 147-154). Она што овој патопис го прави интересен е неговиот детален преглед не само на инфраструктурата во Македонија, туку и на економско-социјалната положба на народот во земјата. Липих ќе заклучи дека во овие територии населението во моментот не е во состојба деловно да просперира, било со превезување на нивните производи било со набавка на европски производи. Нивното стопанисување, според увидувањата на Липих, е со големи недостатоци, а нивниот принос на сировини, за кои овде главно се работи, според тоа е ограничен и индустријата одвај вредна за споменување. Населението овде е притиснато од стегите на даночниот систем и од сиромашната граѓанска егзистенција, а исто така народот и земјата се речиси целосно лишени од други извори на помош.

Во истото списание (Österreichische Monatsschrift für den Orient herausgegeben vom Orientalischen Museum in Wien), но во бр. 4 од 15 април 1876 година, ќе биде објавен извештај од Еглоф (E. E. Egloff), австриски економист и трговски агент кој го проучувал пазарот во Македонија и се интересирал за увоз и продажба на хартија во Солунскиот вилает, односно за извоз на бали од стари крпи од Македонија како сировина за производство на хартија. Овој патопис е особено интересен од гледна точка на анализата на авторот на квалитетот на производството во една земја преку проучување на начинот на облекување и начинот на живеење на народот во таа земја.

Тој ги анализира потребите на пазарот во Македонија и заклучува дека увозот, како последица на нискиот степен на култура на кој се наоѓа земјата и народот, ни оддалеку нема такво значење какво што би можел да има. Увозот на хартија од пофин квалитет го обезбедувала Франција, а хартијата од обичен квалитет била од Австрија. Но она што овде воглавно се увезува е само хартија за писма за трговски потреби, хартија за пишување од послаб квалитет и канцелариска хартија. Хартиите за цртање и техничките хартии не биле увезувани, како ни хартијата за научни потреби. Главен потрошувачки град за сите овие производи бил Солун, а според авторот, релативно незначителни потреби имале провинциските градови, додека селата речиси ништо не користеле.

Што се однесува до извозот на сировини, авторот смета дека Македонија и сите провинции кои граничат со неа употребуваат многу малку платно, наспроти тоа употребуваат многу повеќе памук и волна. Здолништата, облеките и домаќинските работи се изработувале мошне едноставно: „Macedonien und alle angrenzenden Provinzen consumiren äusserst wenig Leinwand, dagegen umsomehr Baum- und Schafwollstoffe. Wäsche, Kleider und Hauszeuge sind aus diesen Materialien gefertigt und werden in einer Weise ausgenützt, dass von Hadern erster Qualität keine Rede sein kann.“⁴² (Egloff 1876: 60). Отпадоци од хартија и сурогати за платно воопшто немало, бидејќи употребата на хартијата не е таква за да се создадат значителни количества отпадоци. Освен тоа, како причина за малото количество отпадоци, авторот ја наведува и незначителната густина на населението. Според него,

„In einem Lande, in welchem meilenweit keine Dörfer, und die wenigen Orte kaum mehr als Trümmer- oder Lehmhaufen mit elenden Bewohnern sind, rentirt das Hadernsammeln nicht. Dazu ist auch der Türke sowohl als der Rajah zu träge; überhaupt kein Freund der Arbeit, scheut er insbesondere Anstrengungen, welche nur geringen Gewinn einbringen. Wir sind auch überzeugt, dass alle zur Ausfuhr gelangenden Hadern blos von Salonich und den dieser Stadt oder der Bahn nächst

⁴² „Македонија и сите соседни провинции консумираат исклучително малку лен, но затоа повеќе памук и овча волна. Постелнината, облеката и предметите за домаќинството се направени од овие материјали и се користат на таков начин што не може да се зборува за партали од висок квалитет.“

gelegenen Orten stammen; gleichwohl bilden die Strassen Salonichs heute noch öffentliche Hadernmagazine.“⁴³ (Egloff 1876: 60)

И Ензер (A. Enser), австриски економист и трговец на големо, известувал за снабденоста и цените на разни стоки на македонските пазари. Тој во шестиот број на истото австриско месечно списание од 15 јуни 1876 година ќе објави извештај за пазарот на Серес во 1876 година, односно за неговото пропаѓање на сметка на развојот на пазарите во Перлепе (Прилеп) и Солоник (Солун).

Антон Ервин Лукс (Anton Erwin Lux, 1847-1908) бил австриски артилериски потпоручник и истражувач на Африка. Напредувал во офицерската кариера благодарејќи на својот талент за цртање и интересот за географијата. Во осумдесеттите години на деветнаесеттиот век патува низ Балканот и во 1887 година го објавува својот патопис „Балканскиот Полуостров (вклучувајќи ја и Грција)“ (Die Balkanhalbinsel (mit Ausschluß von Griechenland)). Се задржал во Сараево, Одрин, Истанбул, Софија и Солун.

Лукс предговорот го започнува со своето воодушевување кон идејата на издавачката кука да го објави неговиот патопис, што можеме да го илустрираме со следната одломка:

„Bei dem großen Interesse, welches gegenwärtig die Balkanhalbinsel allgemein in Anspruch nimmt und in Zukunft nehmen wird, bin ich mit Freude der Aufforderung der Verlagshandlung nachgenommen, die Ergebnisse meiner Studien und wiederholten Reisen auf der Balkanhalbinsel (...) zu bearbeiten.“⁴⁴ (Lux 1887: v)

⁴³ „Во една земја, во која со милји далеку нема села, и на неколкуте места, како купишта урнатини, се населени бедни жители, не постои собирањето на крпи. Освен тоа, Турците и рајата се премногу мрзеливи и избегнуваат секаков напор, кој би носел барем и мал профит. Исто така сме убедени во тоа дека сите крпи, собрани за извоз, потекнуваат од Солун и од местата што му се блиски на овој град. Истовремено, улиците на Солун претставуваат и јавни магацини за крпи (партали).“

⁴⁴ „Поради големиот интерес, кој Балканскиот Полуостров општо го побудува во моментот и ќе го побудува во иднина, со задоволство го прифаќам барањето на издавачот за уредување на резултатите од моите студии и повторените патувања на Балканскиот Полуостров.“

Тој тука воедно и објаснува како одредени гласови се изговарале на јужнословенските јазици. Книгата ја дели на три дела, и тоа на 1. Физички дел, 2. Етнографски дел и 3. Слика за градовите и описи на патиштата. По прилог се дадени историски прегледи на Османлиското царство во Европа, на Босна и Србија.

Лукс низ Македонија ќе пропатува на патот од Ниш кон Солун и потоа од Скопје преку Митровица кон Србија (дел 3, стр. 238-251). Во Македонија влегол низ Куманово, каде што веднаш пишува дека бил измамен за неговиот транспорт со коњи до Скопје. За Скопје (кое го нарекува според турскиот назив Искуб) ќе напише дека има околу 18000 жители кои се претежно муслимани, како последица на што градот има и 18 џамии кои на градот му даваат ориентален печат. Сите православни жители на Скопје тој ги нарекува Грци. Авторот ќе се задржи и на историјата на градот (како родното место на Јустинијан Први), ќе ја истакне поволната местоположба, но сепак, според него, Скопје не поседува некои особени знаменитости, па тој уште следниот ден ќе го продолжи патот за Солун со воз, при што детално ќе ја опише железничката пруга.

5.3. Македонија во германскојазичните патописи од почетокот на дваесеттиот век

Мехтилд Голчевски (Mechthild Golczewski) во својата студија „Балканот во германските и австриските патописи 1912-1918“ (Der Balkan in deutschen und österreichischen Reise- und Erlebnisberichten 1912-1918, 1981) своето истражување го ограничува на периодот непосредно пред и за време на Првата светска војна, со цел за да открие каков ефект можел да има директниот контакт со земјите и народите на Балканот врз очевидците - Германците или Австријците - за време на Првата светска војна. За авторот е битно да ја определи сликата за Балканот преку лично набљудување, во време кога оваа област, која претходно едвај да била честа патна дестинација, поради политичките и воените настани, сега привлечла посебно внимание. Притоа авторот ја споредува и состојбата со двете претходни години, бидејќи и овој регион бил под силно влијание на воени конфликти, односно Балканските војни. Разликата за германските и австриските набљудувачи била во тоа што во времето на Балканските војни тие ги доживеале настаните релативно неинволвирани, додека самите биле вклучени во борбите за време на Првата светска војна. Така, постоела можност за спротивставување на две групи прикази на овие странски народи, во кои ситуацијата на авторите и, пред сè, нивниот однос со прикажаните народи била различна: од 1912 до 1914 година главно известувале туристи или набљудувачи, кои ги посетиле балканските земји од службени причини и се нашле на Балканот по своја волја и подготвени, додека мнозинството од оние што учествувале во Првата светска војна не биле подготвени за тоа и не биле однесени на југоисточното воено поле по сопствено барање. Освен тоа, во периодот од последните две години пред Првата светска војна, по правило постоела дистанца помеѓу набудувачот и прикажаните народи, додека по избувнувањето на Првата светска војна постои еден многу поинтимен однос кон пријателството или непријателството.

Материјалот што Голчевски го обработува во својата студија вклучува воени и патни извештаи, дневници, мемоари и писма. Систематската евалуација на написите

во весниците била отфрлена со цел да не им се даде на политичките и, пред сè, воените аспекти поголема тежина отколку што и онака веќе ја имале во достапната литература.

Голчевски во своето истражување за периодот помеѓу 1912 и 1914 година анализира 44 публикации од 38 автори. Најголем дел од од нив се извештаи за воените дејствија, додека помал број се патописи. Поради нивниот личен карактер, би можеле да констатираме дека публикациите кои ги користел авторот се карактеризираат со екстремна субјективност. Тие речиси и да не содржат важни информации за војната или за балканските народи, а биле и без осврти за политичката состојба. Оттаму, во оваа студија, интересни се пред сè заклучоците, што можат да се добијат околку претставата на авторите за Балканот.

По правило, набљудувачите ги црпат своите впечатоци од контакт со само мал дел од опишаниот народ, што се претежно луѓе со пониска социјална позиција. Ова се однесува на патниците, кои главно комуницирале со луѓе кои ѝ припаѓале на услужната индустрија во земјата, исто како и окупационите војници, лекарите и воените дописници, кои во суштина го опишуваат руралното цивилно население и обичните војници меѓу балканските пријатели и непријатели. Овој факт, кој може да се најде и во други етнички слики, веројатно ќе има значително влијание врз квалитетот на описите, во кои обично доминира чувството за сопствена супериорност.

Според Голчевски, за претставата за Балканот во периодот од 1912-1914 година меѓу авторите има само неколкумина што ги набљудувале и опишале двете Балкански војни (тука најзначајни автори се Ото Кеслер (Otto Keßler, „Der Balkanbrand“, 1913) и Албин Кучбах (Albin Kutschbach, „Die Serben im Balkan Krieg 1912-1913 und im Kriege gegen die Bulgaren“, 1913). Затоа, не постои можност да се спроведе репрезентативна студија за промените во пресудите на набудувачите за време на Балканските војни, иако тие може да се очекуваат поради променетите односи на сојузите во втората војна и во поединечни случаи тие се исто така видливи (Golczewski 1981: 6). Најчесто, статусот на релативно неинволвираниот набудувач сугерира дека авторите заземаат страна во корист на луѓето кои биле сведоци на војната. Ова е потпомогнато и со фактот дека многу малку од гледачите посетуваат и опишуваат повеќе од една земја. Покрај тоа, голем дел од авторите кои Голчевски ги анализира не известуваат врз

основа на краткото искуство во двете години пред Првата светска војна, туку бидејќи тие верувале дека стекнале знаења преку честите патувања или престој со години и што ги поттикнало да го пренесат своето знаење (каков што е на пр. случајот со Кеслер и Кучбах). Во многу случаи, од текстовите не може да се добијат информации за јазичните вештини на авторите (кај некои може да се заклучи нивното познавање или непознавање на соодветниот балкански јазик од навестувања или од правописот на имиња на локални места, но оваа можност само ретко се појавува), туку за нивната општествена положба. Истражувањето на Голчевски укажува, дека убедливо најголемата група автори се новинарите и писателите (во оваа група на пр. спаѓа Лудвиг Лесен), потоа лекарите и медицинските сестри, војската, политичарите и дипломатите, научниците (пр. Хуго Гроте) и други. Меѓу овие автори може да се идентификуваат три главни групи: 1. туристички посетители на Балканските земји (Лесен), 2. набљудувачи чиј престој на Балканот се должи на војната, т.е. репортери и патници во воени или медицински мисии (Гроте) и 3. оние чии описи произлегуваат од подолг период на набудување (Кеслер и Кучбах). Германци известуваат речиси двојно повеќе од Австријците; во поглед на квантитативниот сооднос на списите за индивидуалните балкански народи може да се види силна предност во извештаите за Грците и Турците кај германските известувачи, а кај Австријците во прикажувањето на Албанците. (Golczewski, 1981: 7)

Податок за учеството на македонските доброволци во Првата балканска војна на страната на Балканскиот сојуз под команда на бугарската армија, но и во редовите на српската и грчката војска, во германскојазичните патописи од овој период речиси и да не може да се пронајде. Освен моментите, во кои балканските народи се набљудуваат во одредена временска рамка, постојат и временски независни описи кои како тема го имаат „националниот карактер“. Тука, припадниците на народите или се карактеризираат директно со доделување или негирање на одредени карактеристики во целина, или тие се прикажани во ситуации во кои нивното однесување или нивните реакции изгледаат типично. Така, Турците на пример се воглавно прикажани како цивилизирани и префинети, за Србите не можат да се издвојат некои посебни карактеристики кои не им се припишани и на останатите балкански народи, кај

Црногорците преовладува импозантноста на нивната надворешна појава (високи, со живописни носии и со мирно и воздржано однесување), Бугарите се опишуваат како силни, жилави луѓе со моќни тупаници, лица потемнети од сонцето и бујни веѓи (Lessen, 1914: 131). За Албанците се пишува дека кај нив речиси и да нема национална свест, а доколку постои, тогаш таа е крајно слабо развиена или ограничена на еден регион. Според Гроте, причината за ова се гледа во просторната, јазична и културна фрагментација на албанскиот народ, што се изразува во постојани расправи меѓу семејствата, племињата и заедниците (Grothe, 1913: 174).

Кај Македонците, прашањето за правото на претпоставка за една обединета етничка група се наметнува уште посилно отколку кај Албанците. Повеќето автори, исто така, ги класираат групите што ги опишуваат на македонска територија според нивната верска припадност или приклонетост кон околните народи (Lessen, 1914: 96). Кога се употребува терминот „македонски“, тој има или чисто географско значење или служи за означување на одредена регионална диференцијација. Така македонските доброволци во бугарската армија биле перцепирани како Бугари, а сепак нивниот темперамент опишуван како значително подив од бугарскиот (Mach, 1913). Освен тоа, во проучуваните публикации, Македонија пред сè игра улога на објект на раздор помеѓу нејзините соседи, но особен опис и карактеристики на Македонците не е обезбеден.

Со почетокот на Првата светска војна, ситуацијата на Германците и Австријците кои во своите патописи го опишуваат Балканот се менува. Од набудувачи кои не се директно вклучени во воените и политичките настани и затоа можат да чувствуваат релативно слободна симпатија или антипатија, стануваат учесници чие претставување на Балканот е секако под влијание на сојузите во оваа војна. Покрај тоа, доживувањето на борбата, неприликите и немаштијата ќе ја зголемат емоционалноста на пресудата за балканскиот противник или сојузник и во исто време во голема мера ќе го намалат растојанието до објектот за кој се суди (Golczewski, 1981: 97).

Додека меѓу авторите кои известувале во времето на Балканските војни преовладувале посетители кои ги запишувале своите искуства и впечатоци или како туристи или по подолг престој во некоја балканска земја, со поголем интерес и нешто

подобри познавања, за време на Првата светска војна известувале во многу поголема мера луѓе кои не биле подготвени и немале особени познавања за земјата на која биле однесени во југоисточното воено поле. Односот помеѓу „познавачите“ и неупатените и, пред сè, неподготвените се менува во корист на вторите. Што се однесува до професиите на авторите, преовладуваат воени лица, публицисти и писатели. Освен тоа известуваат и дипломати, медицински лица, како и припадници на разни академски професии. Дел од публикациите се објавени уште за време на војната, останатите се појавуваат во текот на дваесеттите години. Голчевски за периодот од 1914 до 1918 година во својата студија вклучува 141 публикација од 125 автори, но при тоа нагласува дека само 24 од овие автори се познавачи на Османлиското царство, односно малкумина од нив располагаат со познавања на земјите и јазиците на земјите за кои известуваат.

Во некои од публикациите кои се дел од корпусот на студијата на Голчевски постојат одредени пасуси кои се занимаваат со состојбата на Македонците во целина, во кои кога се дискутира за политичката ситуација во Македонија, пред сè е битна легитимноста на тврдењата што разните соседни држави ги изнесуваат во поглед на македонската територија. Со оглед на сојузничките односи со Бугарија, не е особено изненадувачки што ставовите генерално биле во корист на Бугарија. Се упатува на самосвеста на Македонците, за кои се вели дека имаат посебен афинитет кон Бугарија, или се изнесуваат етнички и јазични аргументи за да се докаже дека Македонците ѝ припаѓаат на Бугарија. Во овие дела се прави и обид за девалвирање на српските и грчките барања, па во тој контекст се тврди дека Бугарија е најдобра гаранција за просперитетна економска иднина за Македонија – сè со цел зајакнување на бугарската позиција (Köster 1916: 112).

Описот на политичката ситуација во Македонија делува како извор на немири, кој со себе носи несреќа и компликации, но Македонија се претставува и како беспомошна играчка на странски интереси, како „јаболко на раздорот“ и „несреќна земја“ (Hesse-Wartegg 1917: 46).

Нивото на развој на Македонија се проценува на екстремно ниско ниво, материјалната и духовната култура се опишуваат како заостанати, улиците и куќите

целосно запуштени, општо земено, евалуацијата на овие состојби не е позитивна (Köster 1916: 84).

Економскиот потенцијал на Македонија се оценува поволно, особено поради богатите наоѓалишта на природни ресурси и земјоделските производи што би можеле да напредуваат таму. Меѓутоа, на патот кон овој потенцијал се гледаат некои сериозни пречки, на пример, во недостаток на соодветни патишта и транспортни можности и во недостатокот на интерес од страна на самото населението. Поради недостаток на ревност кај македонските земјоделци, главно се изведува заклучокот дека развојот на земјата ќе трае долго.

Што се однесува до општите карактеристики на Македонците, во истражувањето на Голчевски сликата не е многу изменета од Балканските војни и терминот „Македонец“ се сретнува многу ретко. Најчесто, македонското население е поделено според различните делови или се потенцира неговиот посебен мешан карактер. Меѓутоа, ова не ги спречува некои од авторите да претпостават дека постојат униформна група Македонци на кои им се припишуваат одредени карактеристики или се споредуваат со друга популациона група (Doflein, 1921; Шулце Јена, 2010). Освен тоа, би можеле да констатираме дека патописите од дваесеттиот век веќе се карактеризираат со живописни описи на местата и пределите низ кои авторите патуваат. Описите се проследени со бројни оригинални фотографии, како и скици и карти (Grothe, 1903, 1913; Lessen, 1914; Wendel, 1920).

Zu Seite 310.

Das „eiserne Tor“ Makedoniens.*)

Слика 9: Железната порта на Македонија (Groethe, 1903: 304)

5.3.1. Патописите на Хуго Гроте

Хуго Гроте (Hugo Grothe 1869-1954) бил германски политичар и културолог, научник, географ и ориенталист. Уште од рана возраст, Гроте се интересирал за оние области што ќе станат негови животни ориентации: светот на Ориентот и германскиот културен идентитет во странство. Како син на татко кој работел на изградба на железничката пруга во Багдад, а подоцна и банкарски експерт, дел од своето детство го поминал во Југоисточна Европа; географските интереси кои овде ќе му се развијат, како и непосредното искуство со националните проблеми на Балканскиот полуостров, ги создале првите услови за неговата подоцнежна научна дејност. После долгогодишно студирање на шест универзитети, докторирал со дисертацијата „Багдадската железничка пруга и швабскиот селански елемент во Закавказјето и во Палестина“ во 1902 година во Вирцбург. Претходно тој веќе се имал стекнато со докторска титула на правни науки во Росток, во 1916 година следела хабилитација за географија на Техничкиот универзитет во Штутгарт. Меѓутоа, понатамошната кариера на Гроте и покрај бројните предавања, реферати и публикации не била кариера на универзитетски географ. Исто така, ориенталните студии го определиле неговиот животен пат само до 1912 година, од 1896 година наваму, преку долгогодишните патувања тој се запознал со светот на исламот. Главните плодови од неговата активност биле учествата во една голема експедиција и во Ориенталното друштво (основано во Минхен во 1900 година). Од 1912 година неговиот научен интересе сè повеќе се префрла во културно-политичката област. Неговите неуморни, многустрани напори и неговите активности поврзани со предавања и пишување биле првенствено посветени на имаголошките претстави за Германците во странство и за миграцијата на народите. И покрај неговата старост, Гроте настојувал да го продолжи своето животно дело и по Втората светска војна, па во 1948 година го основал Институтот за странски студии и културни науки (Institut für Auslandskunde und Kulturwissenschaft) во Штарнберг (како наследник на Германското културно-политичко друштво). Како уредник на списание (Der Kulturspiegel, од 1949 година) и организатор на изложби и семинари тој се залагал за обнова на германските културни институции и меѓународно разбирање и соработка.

Низ Македонија и Албанија патописецот Гроте патувал во 1902 година, а во 1903 година го објавил својот патопис „На турска земја. Слики и студии за патувањето“ (Auf türkischer Erde. Reisebilder und Studien), во кој шестото поглавје ќе го посвети на патувањето низ Македонија и Албанија. Од истото патување ќе произлезат и страниците посветени на пределот од Битола до Охрид во поглавјето „Вдолж низ централна Албанија од Битола до Драч“ (Quer durch das mittlere Albanien von Monastir nach Durazzo) објавени во неговиот патопис „Низ Албанија и Црна Гора“ (Durch Albanien und Montenegro) од 1913 година.

Во воведот на патописот, Гроте ќе ги опише неговите цели и активности за време на патувањето со следните зборови:

„Die Ziele meiner für den Herbst 1912 geplanten Touren auf der westlichen Balkanhalbinsel waren geographischer und ethnographischer Natur. Der Zufall stellte mich in Mitte der dortigen kriegesischen Ereignisse. Wissenschaftliche Aufgaben waren unter diesen Umständen nur in geringem Maße zu erfüllen. Wo ich im wesentlichen in diesem Buche biete, sind Tagebuchblätter, die auf die Zustände während der Kriegsmonate in Montenegro und Albanien und die politischen Strömungen und Stimmungen der handelnden Volksmassen einige wertvolle Lichter werfen.“⁴⁵ (Grothe 1913: 7)

Сепак, патувањето од Битола до Охрид за кое Гроте пишува дека го направил есента во 1902 година, а сега го претставува „во ревидирана, проширена и илустрирана форма“, со што смета дека оваа нова претстава ќе добие на вредност во однос на претходно објавените скици (Grothe 1913: 175).

⁴⁵ „Целите на моите турнеи на западниот Балкански полуостров, планирани за есента 1912 година, беа од географска и етнографска природа. Случајноста ме стави среде воените настани таму. Во овие околности, научните задачи можеа да се извршат само во ограничен степен. Она што во суштина го нудам во оваа книга се страници од дневник, кои фрлаат малку вредна светлина врз состојбите за време на воените месеци во Црна Гора и Албанија и политичките струи и расположенија на инволвираните народи.“

Слика 10: Главната улица во Битола (Grothe 1913: 180)

Караванот со кој Гроте патува на коњи се состои од 14 лица, „меѓу нив двајца бугаризирани Срби од Охрид и еден Влав од Ресен“. За коњите авторот ќе се пожали дека имаат лоши манири и немаат многу благородна крв, како и дека патувачката дружина нема да може да добие европски седла во Битола, па и самиот ќе јава на домороден самар од дрво. Сепак, тој наскоро ќе ги препознае предностите на овие луѓе кои ги опишува: „со коса накострешена како четка, неугледни и ќе запише и дека двајцата „Срби“ воодушевено фантазирале за „својот јужнословенски јунак Крали Марко“ и за гордиот Охрид.

Kastanienbäume am Ostufer des Ochridasees.

Слика 11: Костенови дрвја на источното крајбрежје на Охридското Езеро (Grothe 1913: 183)

Патописот изобилува со живописни впечатоци, честопати исполнети со позитивни чувства што може да се илустрира со следната одломка:

„Ein Blick rückwärts umarmt noch einmal das Land, dem wir entstiegen sind: Die weißschillernde Fläche des Prespasees mit der bergigen, bewaldeten Halbinsel, die nach Osten sich als dunkler Fleck in die hellen Fluten hineinschiebt, den grünen Fruchtkessel von Resen, dessen Wiesen anmuten, als seien sie eben vom Seewasser verlassen worden, das langgestreckte braune Massiv des Peristeri (neugriechisch „Taube“) bei Monastir.“⁴⁶ (Grothe 2013: 182-183)

По идиличната осаменост на високата шума, како што опишува авторот, просторот ќе се отвори и ќе се појави ритче на кое е вгнезден стариот дворец на Охрид. Во Охрид ќе влезат од северната страна и ќе бидат поздравени од двајца учители од српското училиште, кои овде работеле на „србизирање на Бугарите“. Насекаде биле закачени црвени знамиња со полумесечина и со ѕвезда, хартиени украси со насликани

⁴⁶ „Поглед наназад ја прегрнува уште еднаш земјата, од која понатаму се искачуваме: површината на Преспанското езеро со својата блескаво бела површина и ридестите, пошумени полуострови, кои се вовлекле како темна дамка во светлите напливи накај исток, ресенскиот овошен котел, чии ливади изгледаат како да ги напуштила морска вода, долгиот кафеав масив на Перистерии (новогрчки „гулаб“) кај Монастир (2532 м).“

турски писмени знаци, обоени хартии во сите фигури што можат само да се замислат, годишен панаѓур по повод празнувањето на роденденот на султанот Абдул Хамид.

Ohrid, vom See aus gesehen.

Слика 12: Охрид, поглед од езерото (Grothe 1913: 186)

„Величественоста“ на хотелот „Д’ Салоник“, како што иронично ќе забележи на патописецот Гроте, уште долго ќе му остане во сеќавање, зашто влезот за странски гости минувал низ шталски простории во кои имало многу ѓубре, а на нивните прозорци виселе крвави кожи наредени во редици околу кои летале илјадници муви и имало задушувачка смрдеа се ширела насекаде. По бурниот протест, патниците добиле една мала одаја од која пред нив се ширела глетка кон езерото кое се појавувало во својот блесок меѓу густите пасишта. Сепак нема да успеат добро да се одморат, поради огромниот број скалила во собите. Со по една чизма в рака, вооружени за одбрана, патниците седеле исправени во креветите „бранејќи ја нивната скапоцена крв“. „Ich prophezeie von den Genüssen der Reise, die da noch sich zeigen werden, und wir sind in der Meinung einig, daß in einem Punkte Mazedonien und Albanien sicher ein recht gefährliches Gebiet sein dürfte“⁴⁷, ќе заклучи авторот (Grothe 1913: 187).

Би потенцирале дека Хуго Гроте во својот патопис вклучува и мноштво фотографии од прекрасните предели кои ги опишува, како и од градовите кои ги посетува што ги нудиме во продолжение. Во приложените слики се претставени

⁴⁷ „Си ги претставувам задоволствата од патувањето што допрва ќе се откријат, и ние сме сите на истото мислење, дека во еден момент Македонија и Албанија се секако една навистина опасна област.“

главната улица во Битола (слика 10), костеновите дрвја на брегот на Охридското Езеро (слика 11), погледот на градот Охрид од самото езеро (слика 12), Демиркаписката клисура (слика 9), но има и бројни слики од жителите на посетените места. Сепак, фотографијата на „Јужнословенка од Битолската област“ (слика 13) не е проследена со опис, и покрај нејзината живописна носија, а не е направен обид да се открие нејзината национална припадност.

Südslawin aus der Monastirgegend.

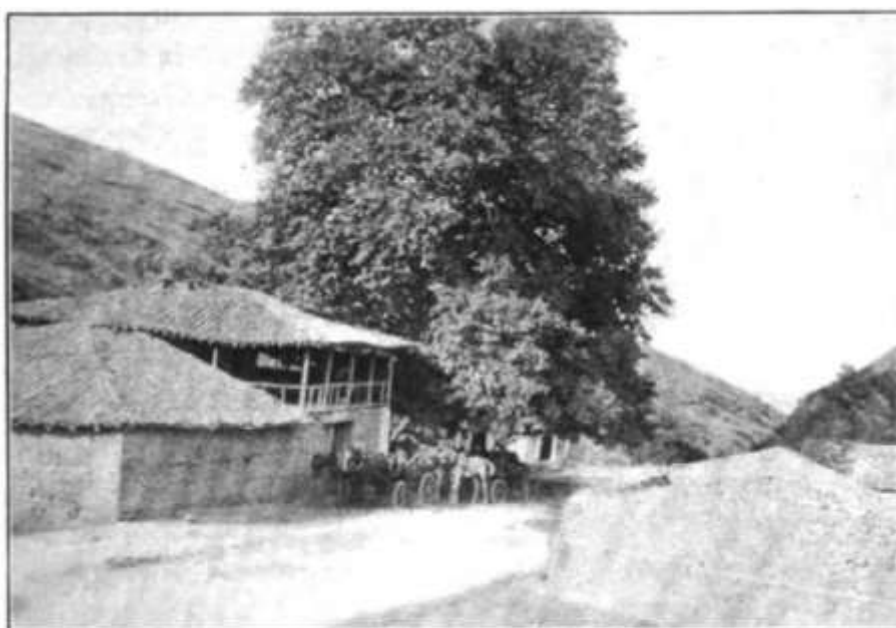
Слика 13: Јужнословенка од битолската област (Groethe 1913: 181)

Zu Seite 330.

Am Ufer der Bistritza.*)

Слика 14: На брегот на Бистрица (Grothe, 1913: 328)

Zu Seite 330.

Ein makedonischer Chan.*)

Слика 15: Македонски ан (Grothe, 1913:328)

5.3.2. Патописите на Лудвиг Лесен

Лудвиг Лесен (Ludwig Lessen) што е всушност псевдоним за Луис Саломон (Louis Salomon), бил германски писател и новинар од еврејско потекло. Главно пишувал поезија, но позначајна е неговата социјалдемократски ориентирана новинарска активност.

Роден е на 17.9.1873 во Ласин (гер. Лесен, Западна Прусија, денешна Полска). Предвремено ја завршил гимназијата и во Берлин потоа завршува студии за машински инженер и занаетчиски практикум (за столарство и леарство), каде што ги остварува првите контакти со Социјалдемократската партија. Набрзо ја напушта професијата, студира историја, филозофија и книжевност и започнува со пишување патпописи. Лесен припаѓа кон оние „работнички (пролетерски) писатели“⁴⁸, кои пишуваат за работниците не како работници, туку како интелектуалци. Неговите први песни по препорака на Бебел⁴⁹ излегуваат во „Новиот свет“⁵⁰, каде што Лесен е постојан соработник од 1893 година. Според него, задача на втората генерација социјалдемократски работнички писатели, во суштински изменетата социјална реалност во споредба со деветнаесеттиот век, е да бара реформски пат помеѓу неполитичката и класно-борбената работничка поезија. Лесен се залага за духовна еманципациона борба на работниците и од гледна точка на етичкиот социјализам го критикува бездушното експлоатирање на работниците, недоволната сигурност при работата со машини, економската беда на трудбениците како подеднаква закана за телото и душата на луѓето. Демонстрации, штрајкови, отпуштања, невработеност, инфлација се темите, пред сè, на неговите театарски претстави. Лесен во нив не ги критикува поседовните односи или политиката, туку повикува на зајакнување на

⁴⁸ Arbeiterschriftsteller: писател кој потекнува од работничкото милје, работник кој пишува текстови, кои ги обработуваат пред сè социјалните проблеми и политичките борби на работништвото.

⁴⁹ Фердинанд Август Бебел (22.02.1840-13.08.1913), еден од основачите на организираното социјалдемократско работничко движење во Германија.

⁵⁰ „Die Neue Welt“: „Илустриран забавен магазин за народот“, социјалдемократско забавно списание во Германија, како самостојно списание од 1876 до 1891; потоа од 1892 до 1919 како неделен прилог за „наука, образование и забава“ во социјалдемократските партиски весници.

самосвеста во работништвото, чија творечка динамика би требала да биде основата на едно ново општество.⁵¹

Лесен своите дела најчесто ги објавувал преку издавачот „Работничка младина“⁵² и притоа стапил во контакт со граѓанското младинско движење. Природата за него значела живот во заедницата, индивидуална слобода, моќ за издигнување на поединецот. Многу од неговите песни се чисти љубовни или песни за природата. Влијанието на раниот експресионизам врз неговата лирика се забележува низ емпатичниот јазик, како и преку преземањето поими од областа на индустриското производство и мешањето на критика и фасцинација од техниката. Како и многу други интелектуалци, Лесен во 1914-15 година ќе се изјасни за одбраната на татковината, но подоцна ќе пишува песни во кои ќе бидат опфатени стравотиите на војната и копнежот за мир на населението.

Книжевното влијание на Лесен било релативно мало. Поголемо значење имала неговата новинарска дејност. Таа започнува во 1896-97 година со неговата уредничка дејност во „Народниот весник Хале“ (Volksblatt Halle) и „Гласот на народот во Кемниц“ (Chemnitzer Volksstimme). Од 1900 до 1919 година го води социјалдемократски ориентираното списание „Новиот свет“. Во овој „илустриран забавен магазин за народот“ се обидува на работниците да им понуди еден вид противтежа наспроти граѓанскиот начин на посредување на вкус и знаење (популарно-научни, педагошки и социјално-политички прилози, литература на социјалдемократското работништво, европска реалистичка и натуралистичка проза како и забавна лектира). По затворањето на списанието, Лесен како уредник на издавачката куќа „Форвертс“ (Vorwärts-Verlag) за неделникот „Новиот свет“ редовно објавува рецензии на работничка литература. Во 1933 година Лесен, како Евреин и

⁵¹ Во божикното издание на женското месечно списание „Die Vorkämpferin“ – „Официјален орган на швајцарскиот сојуз на работнички, ги застапува интересите на сите жени - работнички“, година 1 бр. 9 од 1906 година ќе биде објавена неговата песна „Светиот оган!“. „Светиот оган го разгоруваме. До пожар со пламени до небото. И гори ли пламенот, тогаш надалеку осветлува. Надолу во сите земји.“... (Das heilige Feuer schüren wir. Zum hochaufblodernden Brande. Und brennt die Flamme, dann leuchtet sie weit. Hinunter in alle Lande...).

⁵² „Der Arbeiterjugend-Verlag“ Берлин постои во периодот од 1920-1933 година; издава публикации на централното раководство на социјалистичката работничка младина.

социјалдемократ, добива забрана за работа. Постојаниот прогон од страна на национал-социјалистите ќе резултира со неговото самоубиство на 11.2.1943 година.

За нас овој автор е интересен бидејќи освен поезија и социјалистички театарски претстави објавил и неколку патописи. Во 1914 година излегуваат неговите патописни слики „Вдолж и попреку низ Балканот“ (Kreuz und Quer durch den Balkan. Reisebilder von Ludwig Lessen), во кои авторот го опишува своето патување низ Хрватска, Босна, Албанија, Србија, Македонија и Грција. Лесен својот патопис го започнува со своето видување за ситуацијата на Балканот по Балканските војни. Служејќи се со својот поетски јазик кој избилува со симболи и метафори, тој забележува:

„Die Kriegswogen in Südosten Europas haben sich verlaufen. Niedergebrannte Dörfer, verwüstete Gehöfte, verödete Felder und zerstampfte Waldkulturen werden aber noch Jahre hindurch Zeugnis ablegen von der Barbarei, die ihre tollsten Orgien in diesem armen Landstrich gefeiert. Völkerschaften, deren Namen bisher nur wenig gehört wurden, sind in der Vordergrund des europäischen Interesses gerückt. Und wenn nicht alles täuscht, werden sie dieses Interesse wohl lange wachhalten; denn noch find die politischen Gegensätze auf dem Balkan nicht endgültig ausgeglichen, noch haben Abendland und Morgenland in den Waldbergen Südosteuropas nicht zum letztenmal die Klingen gekreuzt.“⁵³ (Lessen 1914: 1)

Авторот зборува за големите промени кои настанале на Балканот за само неколку месеци: протекле реки од крв, цели градови и села кои како да пропаднале во земја, а оние кои останале сега носат нови имиња и границите значително морале да се поместат. Лесен ќе нагласи дека во својот патопис ќе се обиде да ги пренесе своите први впечатоци, дека само ќе направи скица на она што го видел и повремено на премногу шарената светлина ќе ѝ наметне контраст преку длабока сенка. Самиот

⁵³ „Брановите на војната се загубија во југоисточна Европа. Изгорени села, опустошени домови, пусти полиња и прегазени шуми со години ќе сведочат за варварство кое ги славеше своите најдобри оргии во овој сиромашен предел. Народи чишто имиња досега ретко беа слушнати, се најдоа на врвот на европските интереси. И ако не се лажам, тие уште долго ќе го задржат овој интерес; бидејќи, политичките спротивности на Балканот не се конечно избалансирани, ниту пак Западот и Истокот за последен пат ги вкрстија мечевите во шумските планини на југоисточна Европа.“

нагласува дека некако туѓо и свежо, егзотично, ќе делуваат впечатоците врз набљудувачот.

Своите патописи Лесен ги започнува контрастирајќи го самиот премин помеѓу двата света: Европа и Ориентот, Хрватска и Босна. Сликата за ориенталниот свет за него е егзотична, содржи „eine herbe Kraft, eine ernste, eine feierliche Hoheit, wie sie nur ein jungfräulicher Boden besitzt“⁵⁴ (Lessen 1914: 5). Со една мисла, Лесен ќе ја опфати вкупната перцепција на (речиси) сите германскојазични патописци кои пишуваат за Балканот, имено дека нивната слобода на восприемање на туѓоста е ограничена под тежината на товарот на правилата и нормите на сопствената култура, кои свесно или несвесно ги прифатиле како единствено *исправно* мерило на перцепција. Во тој контекст Лесен ќе напише:

„Das grelle Tageslicht verscheucht, besonders leicht im Orient, rasch das letzte Stäubchen Romantik, das eben nur für Mondscheinbeleuchtung geschaffen ist. Bei Sonnenlicht betrachtet, zerbröckelt die poetische Träumerei zu Staub und Schutt. Man darf an den Orient feinen europäischen Maßstab legen, will man ihn restlos genießen.“⁵⁵ (Lessen 1914: 92)

Од Босна, преку Црна Гора и Албанија, низ Грција и Србија, Лесен пристигнува во Македонија. Ви констатираел дек за разлика од доесегаприкажаните патописи, кај Лесен среќаваме еден мошне позитивен впечаток за градот Скопје. Првиот впечаток за Скопје, како за патник кој доаѓа од клисурите на старо-српската област и кој поминал низ пустелиите на северна Албанија, е визија за град како бајка која прилега на „Илјада и една ноќ“. Уште кај Куманово, каде што големата улица се разгранува кон Ќустендил во Бугарија, исчезнува пустелијата на пределот и запоставеноста на поделелските култури. Во широка котлина Лесен го опишува шумолењето на „сребрените“ поточиња кои дотекуваат на север до реката Марица или на југ до реката

⁵⁴ „Горчлива моќ, искрено свечено височество, кое може да го поседува само едно девствено тло.“

⁵⁵ „Блескавата дневна светина ја растерува, особено лесно на Ориентот, брзо и последната трошка романтика, којашто е создадена само за месечевата светлина. Набљудувана на сончева светлина, поетската фантазија се растура на прав и шут. На Ориентот треба да му се постават фини европски стандарди, за да може во целост да се ужива во него.“

Вардар. Пченката и виното, овошјето и тутунот тука наидуваат на плодо тло. Но долината во сликата за Скопје кај овој автор се шири и понатаму, особено на исток, каде планините прилегаат како да сè повеќе се поместуваат кон хоризонтот. Селата се сè почести, куќите сè поградски. Возот со кој авторот патува поминува преку голем железен мост, свртува низ свиок и се појавува Скопје. Околу убавите бели куќи трепери сонцето на југот, а куполите на фините џамии блескаат на пладневниот сјај. Според Лесен, луѓето во Скопје гледаат добронамерно на светот. Зелениш, овошје и живина влечкаат нивните магариња и мазги во градот. Високата сива шапка од чоја им е лесно закривена наназад, цигарата чади меѓу нивните прекрасни снежно-бели заби, а тоа што го имаат скриено во црвениот волнен колан – долгиот албански нож или богато и уметнички гравираниот пиштол – не го гледа никој, и не треба да го види никој кој не се интересува особено за тоа.

За оние што живеат во Скопје, авторот ќе напише дека во најголем дел се потчинуваат на правилата на Коранот. Турци и Арнаути ги имаат занаетчиството и трговијата во своите раце. Албанците христијани и Бугарите, како што вели тој за христијанското население, каде што можат, влегуваат во служба за малкуте Европејци кои овде живеат. Најчесто се сретнуваат како гавази или хотелски служители, а нивните куќи тогаш се најчесто сместени помеѓу железничката станица и реката. Самиот град всушност започнува дури зад големиот мост на реката Вардар за кој Лесен вели дека бил изграден од царот Мухамед Втори. Зад овој мост се наоѓа турскиот дел со многуте сокаци, свиоци и плоштатчиња, пазарни улици кои по ништо не се разликуваат од оние во другите градови на Ориентот: со чукањето на ковачите, штракањето на ножиците на кројачите, со ѓерданите од навезен лук покрај закланите кокошки обесени во парови.

Лесен ќе го опише и пазарниот ден во Скопје. Луѓе доаѓаат оддалеку во градот зашто пазарниот ден е празничен ден. Мажите се облечени во темносини или бордо прекрасно навезени елечи, а тешки сребрени синџири им висат околу вратот и на коланот. Кој не ја носи белата албанска капа, на главата има фес. И жените доаѓаат на пазарот, кои авторот ги опишува како забрадени муслиманки во црна или сива облека како вреќа за брашно и „христијански Албанки“ накитени со пребогат сребрен

филигрански накит и со огромни прстени кои им се нишаат на ушите. Прстените на рацете се речиси како оклоп на прстите. Младите девојки носат шарени ленти во нивните прекрасни плетенки сред пазарот, каде околу две илјади души се насобирале во пазарните денови.

Патувањето на Лесен ќе продолжи преку Бугарија и ќе заврши во Романија. Неговиот патопис, типично за патописите од дваесеттиот век, се карактеризира со живописни описи на местата и пределите низ кои патува. Описите се проследени со бројни оригинални цртежи на германската уметница Илзе Шице-Шур. Во овој контекст би се согласиле со заклучокот на Голчевски во студијата „Балканот во германските и австриските патописи: 1912 – 1918“ кога вели дека кога во овие патописи се употребува терминот „македонски“, тој има или чисто географско значење или служи за означување на одредена регионална диференцијација. Ова важи и за делото на Лудвиг Лесен, во чии патопис Македонците воопшто не се споменуваат како жители на македонската територија.

5.4. Монографии, прирачници, студии напишани пред и за време на Првата светска војна

И покрај тоа што не станува збор за патопис, интересно е да се спомене првото објавено дело на Ханс Фридрих Блунк (Hans Friedrich Blunck), а тоа е прирачникот „Иднината на Македонија. Прирачник за трговци, новинари и патници“ (Die Zukunft Mazedoniens. Ein Handbuch für Kaufleute, Journalisten und Reisende) од 1912 година. Тој бил германски правник и писател (1888-1961), кој за време на владеењето на националсоцијалистите заземал значајна улога во културниот развој на германската држава, а меѓу другото, како претседател на Советот на писатели се здобил и со највисоки почести од страна на Адолф Хитлер.

Ова дело се појавува во времето кога тенденцијата се движи во насока македонското прашање да се реши со сила. Авторот, врз основа на сопствените резултати од патувањата како и од истражувањата на разни француски и англиски писатели (Blunck 1912: 20, 22, 27) се обидува да даде јасна слика за македонското прашање почнувајќи од неговото потекло до Балканските војни. Целта на овој прирачник не била само да се запознае германската јавност со условите во Македонија, туку и да се насочи вниманието на германската дипломатија кон Македонија со цел „den Kampf mit frischen, starken Mitteln aufzunehmen und (...) bis zur wirtschaftlichen Vorherrschaft in dem aussichtsreichen Balkanlande (Mazedonien) durchzuführen.“⁵⁶ (Blunck 1912: 3)

Блунк се обидува за прв пат да ја испита важноста на Македонија како иден пазар за германската економија и ја препорачува земјата како продажна област за германските индустриски стоки. Тој ги започнува своите описи со спорот меѓу балканските земји за Македонија и објаснува до кој степен се оправдани барањата на овие земји во однос на Македонија. Започнува со грчката теза дека „alle Mazedonier eigentlich griechisch seien, die nur unter dem Zwange der Verhältnisse die bulgarische

⁵⁶ „да се започне борбата со свежи, силни средства и (...) да се спроведе економска доминација во перспективната балканска земја (Македонија).“

Sprache angenommen haben“⁵⁷ (Blunck 1912: 10). Блунк смета дека ова гледиште е „едно многу едноставно објаснување“, особено затоа што тој дури и не го признава населението во Јужна Македонија како грчко, туку го нарекува „припадници на грчката култура“. Политиката на хеленизација во Македонија, спроведувана од Грците со векови, според неговото мислење пропаднала од две причини: погрешната училишна политика, во која грчкото училиште „целосно ги игнорирало жените“ и на тој начин „словенската жена останала Словенка“. „Додека мажот надвор од домот го учеше грчкиот јазик на учените“, напиша Бланк, „тој мораше да го зборува народниот јазик во своето семејство. Децата беа воспитувани на овој јазик, а од пол до пол, грчкиот јазик остана јазикот што Бугарите го зборуваа надвор од домот, но никогаш со жената и детето“. Втората причина што Бланк ја објаснува за падот на грчкото и зголемувањето на бугарското влијание во Македонија во првата декада на дваесеттиот век била самата содржина на наставата. Грците во училиштето предавале „главно јазик и литература, додека конкурентните бугарски училишта предаваа за трговија и модерни јазици“.

Формирањето на независната егзархија донело многу брзо зголемување на бугарското влијание во Македонија. Но, ова ги предизвикало патријархистите „насилно да ги вратат ‘бугаризираниите Грци’ во ‘матичната црква’, односно на патријархатот“. Блунк ги опишува грчките напори во Македонија за црковна превласт и вели: „Селата и градовите постојано се преобразуваа, а особено околу 1904 година Грците дивееја меѓу Бугарите, Власите ...“. Што се однесува до етнографските односи во јужна Македонија, тој наоѓа само „затворени грчки јазични области“ во близина на Кавала и во долината на Струма кај Серес и Оркомо (Blunck 2012: 11).

„Ferner sei die Chalkidike ganz griechisch, sowie das Tal der Bistrica und die Umgebung der Olympischen Berge. Wenn dem gegenüber die amtlichen griechischen Karten, sowie die Schulkarten die südlichen zwei Drittel Mazedoniens für geschlossenes griechisches Sprachgebiet erklären, so ist das eine der vielen

⁵⁷ „сите Македонци се всушност Грци кои го прифатиле бугарскиот јазик само под притисок на околностите.“

unreifen Übertreibungen, die einen wirklichen Anspruch auf Vorherrschaft verwirken.“⁵⁸ (Blunck 1912: 11)

Блунк ги анализира Бугарите и Србите како следните претенденти за територијата на Македонија. Додека „Бугарите политички ја освоија Македонија во седмиот век, чисто словенските Срби ја колонизираа северна Македонија во исто време.“ Дури по Берлинскиот конгрес, Бугарите во Македонија според него станале политички активни и создале масовно движење „за приклучување кон Бугарското царство“ (Blunck 1912: 12). Спротивно на тоа, Блунк го опишува периодот од 1887 до 1896 година како процут на српското движење во Македонија, „кога Бугарите се обидоа самите да преземат акција против Русија“ (Blunck 1912: 15), и токму Русија ги предизвикала „српските тенденции“ во Македонија.

Значајно е дека Блунк, иако луѓето не ги нарекува Македонци, сепак прави дистинкција што може ја илустрира следната одломка:

„Was wir heute in Mazedonien Bulgaren nennen, ist ein eigenartiges Gemisch sämtlicher einst herrschender Völker mit einer aus der Zeit der Bulgarenherrschaft übernommem dem Bulgarischen ähnlichen gemeinsamen Mundart. Eigentliche Bulgaren im heutigen politischen Sinne sitzen nur an der Nordostecke der Provinz.“⁵⁹ (Blunck 1912: 11)

Во секој случај, сликата за двата народи во прирачникот на Блунк не е позитивна, тој вели:

⁵⁸ „Понатаму, Халкидик е целосно грчки, како и долината на Бистрица и околината на Олимписките планини. Ако, од друга страна, официјалните грчки карти како и училишните карти ги прогласат јужните две третини од Македонија за затворена област што зборува грчки, ова ќе биде едно од многуте незрели претерувања, со кои се губи легитимноста на тврдењето за превласт.“

⁵⁹ „Она што денес го нарекуваме Бугари во Македонија, е чудна мешавина на сите некогаш владеечки народи со заеднички дијалект сличен на бугарскиот преземан од времето на бугарското владеење. Фактичките Бугари во денешна политичка смисла се наоѓаат само во северноисточниот крај на провинцијата“

„Das mazedonische Volk, das heute den Kampf der Bulgaren gegen die Griechen aufgenommen hat, ist mehr der Schlamm der Völkerfluten als ein slawisches Volk und hat außer dem Schmutz, der Verstocktheit und der Grausamkeit nur das gute Familienleben und einen gewissen kriegerischen Sinn mit den Bulgaren jenseits der Grenze gemein.“⁶⁰ (Blunck 1912: 11-12)

Би можеле да констатираме дека за разлика од претставата на Блунт, другите германскојазични научници кои ја проучуваат Македонија за време на Првата светска војна ќе дадат една поинаква слика. Окупацијата на Македонија од страна на трупите на националсоцијалистите и нивните сојузници есента 1915 година, ја направила достапна областа и за истражувачката дејност на германските научници. Во првата година од окупацијата, „воените геолози на двата геодетски оддели кои работат на македонско тло“ ја имале задачата, „за воени цели да извршат прецизни истражувања и картографирање.“ На овие научници на помош им дошла „Македонската земска комисија“ (die Mazedonische Landeskundliche Kommission, abgekürzt Malako) формирана во 1917 година, а нејзиното формирање наишло на голем интерес кај разни германски институции. Членовите на комисијата, опремени со посебни униформи и со поддршка на германската војска вршеле непречени научни истражувања до есента 1918 година. Меѓу овие научници се наоѓале докажани стручњаци како што биле проф. Г. Вајгланд (етнограф и лингвист), проф. Ф. Дофлајн (зоолог), проф. Л. Милер (зоолог), проф. Л. Шулце (географ) и други (Aptiev 1985: 212). Резултатите од истражувањата на Комисијата од областа на етнологијата и етнографијата, лингвистиката, историја на уметноста, зоологијата и ботаниката излегуваат по 1920 година. Меѓу најзначајните дела се „Македонија. Доживувања и набљудувања на еден природнонаучник во придружба на германската војска.“ (Erlebnisse und Beobachtungen eines Naturforschers im Gefolge des deutschen Heeres, 1921) од Франц Дофлајн (Franz Doflein) и

⁶⁰ „Македонскиот народ, кој денес ја започна борбата на Бугарите против Грците, е повеќе ‘калта останата од поплавите на народите’ околу словенски народ и освен нечистотијата, тврдоглавоста и суровоста, како заедничко со Бугарите од другата страна на границата го има само добриот семеен живот и извесен воинствен дух.“

„Македонија. Пејсажи и култура на живеење“ (Makedonien. Landschafts- und Kulturbilder, 1927) од Леонард Шулце Јена (Leonhard Schulze Jena).

5.4.1. Патописите на Франц Дофлајн и Леонард Шулце Јена

Франц Теодор Дофлајн (1873-1924) од своите истражувања во 1917 и 1918 година оставил извонредна патеписна, научно описна и документарна книга. Неговата книга „Македонија. Доживувања и набљудувања на еден природнонаучник во придружба на германската војска.“ од 1921 година содржи и 296 фотографии, цртежи и други графички прилози, во најголем дел снимени и изработени од авторот. Една книга што несомнено спаѓа меѓу најубавите, најзанимливите книги за Македонија. Книгата е уникатна документација за Македонија и за македонското секојдневје во Првата светска војна.

Книгата има извонредна научна вредност – таа претставува прв научен труд за македонската флора и фауна. Речиси сиот позначаен биодиверзитет на територијата на Македонија првпат е регистриран, проучен или за научниот свет откриен токму од Франц Дофлајн. Поделена во четириесет глави, во кои научните описи Дофлајн ги надополнува со патеписни записи, односно со извонредни описи на природните убавини на територијата на Македонија и на животот на населението во Македонија.

Слика 16: Црква во манастирскиот комплекс Нерези кај Скопје (Doflein 1921)

Како зоолог, Дофлајн не го проучува и опишува населението во Македонија од етнолошки аспект. Сепак, и покрај влијанието на неговите бугарски колеги, Дофлајн препознава население со посебен идентитет. Во петнаесеттото поглавје насловено како „Населението во Македонија“ (Die Bevölkerung Mazrdoniens), опишувајќи ги живописните носии, особено на жените, кои ќе ги забележи во Скопје, според боите на носиите ќе претпостави не само од кои села доаѓаат жените, туку ќе заклучи дека „Alle, welche die bunten Bauernkleider tragen, sprechen eine s l a v i s c h e Sprache, die dem Bulgarischen am meisten ähnelt; soweit sie schreiben können, schreiben sie bulgarische Schrift und somit ist man geneigt, den bulgarischen Freunden zu glauben, welche sie als echte Bulgaren ansprechen, die nur einen Dialekt ihrer Sprache verwenden“⁶¹ (Doflein 1921:

⁶¹ „сите што носат шарени селски носии зборуваат словенски јазик кој е најсличен на бугарскиот; доколку знаат да пишуваат, тие пишуваат со бугарско писмо и така човек е склон да им поверува во бугарските пријатели, кои им се обраќаат како на вистински Бугари, дека користат само еден дијалект од нивниот јазик.“

245). Но доколку се појде на север од Скопје, Германците со нивните „неколку трошки“ од зборови на бугарски јазик веќе имаат потешкотии да се разберат со луѓето.

И Леонард Шулце Јена (1872-1955) населението во Македонија го опишува како посебен народ и прави голема разлика меѓу македонскиот човек и јазикот што тој го зборува и покрај тоа што вели дека е близок и со бугарскиот и српскиот јазик. Неговата книга „Македонија. Пејсажи и култура на живеење“ од 1927 година можеме да ја вброиме како прва научно фундирана монографија за Македонија. Книгата содржи близу 150 фотографии, графикони и карти, меѓу кои и една голема карта на која Леонард Шулце Јена ги утврдил границите на Македонија. Иако ја истражувал по нејзината поделба (во 1917, 1918 и во 1922 година), Шулце Јена ја третира Македонија исклучиво како природна и национална целина. Ја проучува во географска, геолошка, етнографска, етнологска и стопанска смисла. Јена настапувал и како етнолингвист, истражувајќи ја компаративно македонската лексика, а како картограф изработува географска карта на Македонија, аргументирано утврдувајќи ги нејзините граници. Се претставува и како врвен етнограф, зоолог, антрополог.

Авторот во оваа книга ги избегнува историските и политички теми. Негов интерес сепак бил обичниот човек, неговиот начин на живот и менталитет. Сепак во книгата се осврнува и на пропагандите и на нивното влијание врз Македонецот, пред сè на бугарската, грчката и влашката пропаганда. Тој не само што согледал дека Македонците имаат сопствен јазик, туку и го вовел овој јазик во списоците со зборови, собрани, пред сè, во подрачјето на Коњско, најчесто во разговор со домашните соговорници.

Шулце Јена упатува прашања до сите оние кои македонскиот јазик без сомнение го спознале како „бугарски“ или „српски“. Тој ќе заклучи:

„Сите напори, македонските Словени, според етнологските критериуми, да им се придодат на Србите и Бугарите, пропаднаа. Дури и кога тоа би било успешно барем во однос на јазикот и кога би можело да се прикаже на карта, дури и тогаш ниеден човек од крв и месо нема да дозволи врз основа на

филолошка критика за сродноста на гласовите или граматичките форми на неговиот дијалект или пак врз основа на празниците кои ги празнува, да му се определува припадност кон одредена народна заедница, кога него, многу посилно и со поразвиени емоции отколку што научникот може дијагностички да ги систематизира, една друга народна заедница го држи на своја линија.“ (Шулце Јена 2013: 241)

Во тој аспект, авторот ќе се запраша. „кога крајната резултанта од сите составни делови кои би се конструирале во случај на научно издржана анализа на потеклото, судбината и духовниот став, дали слободната волја, односно самоопределувањето би претставувало средство кое би овозможило да се прави разлика помеѓу српската и бугарската припадност?“ Тој ќе констатира дека „онаму каде владее рамнодушност и каде постои само желбата во мир да се јаде лебот насушен, таму самоопределувањето нема такво значење. Пропагандата ги демне токму ваквите состојби кои се резултат на исцрпеност (...), но не секогаш ги постигнува очекуваните резултати.“ (Шулце Јена 2013: 241)

5.5. Македонија во делата на Херман Вендел

Херман Вендел (Hermann Wendel) бил германски публицист, новинар, историчар и политичар со социјалдемократска ориентација. Роден е во Мец во 1884 година, а умрел во Париз во 1936 година. Гимназија завршил во родното место, а потоа студирал историја и филозофија на Универзитетот во Минхен. Уште во текот на студиите, Вендел бил привлечен од работничкото движење, па рано се ангажирал во различни социјалистички весници и списанија како уредник и соработник. Веќе со 27 години влегол во Рајхстагот како претставник на социјалдемократската партија. Тој бил најмладиот член на ова собрание од 1912 до 1918 година. Од 1910 до 1918 бил член на собранието во Франкфурт на Мајна. Политиката ја напушта по завршетокот на Првата светска војна за целосно да ѝ се посвети на писателската дејност. Пред истражната комисија на Рајхстагот го изнел своето стручно мислење во врска со причините за Првата светска војна на 11 и 12 мај 1923 година и бидејќи бил социјалдемократски и франкофонски ориентиран, Вендел морал да ја напушти Германија по доаѓањето на Хитлер на власт во 1933 година.

Уште во младоста, Вендел пројавувал интереси за различни прашања во врска со јужнословенските народи, особено за југословенското движење и политичките проблеми во југоисточна Европа. Бројните написи околу оваа тематика ги засновал на своето широко образование и честите патувања по различни јужнословенски области. Напишал неколку обемни студии за историјата на германската книжевност и за Француската револуција, но најголемиот дел од неговото творештво се однесува на историјата, книжевноста и политички прашања во врска со јужнословенските народи. Од овој комплекс на теми, особено го привлекувало прашањето за обединување на јужните Словени. Во германските јавни кругови Вендел важел за најдобро информирана личност во врска со јужнословенските прашања, а воопшто се сметал за водечки познавач на поновата историја на јужните Словени помеѓу несловенските историчари. За Словените објавил низа патописи и расправи, како и есеи за одделни културни работници, книжевници, политичари и научници. Благодарение на неговото творештво, германската јавност можела темелно да се информира за југословенската

идеја. Како писател на историски и публицистички дела, Вендел бил наклонет кон литературниот стил и пишувал со новинарска јаснотија, но истовремено настојувал да постигне висок степен на научна објективност и да користи што е можно поширок спектар на извори. Иако бил апологетски настроен кон Југословените и југословенското движење, Вендел сепак успеал да задржи висока доза на објективност и критичност. Според Херман Вендел сликата за Балканот најчесто е исполнета со стереотипи и шаблони, а целта која си ја поставува во своите патописи е „од суштината на нештата да развие сопствена мелодија, сопствена филозофија“.

5.5.1. Кус историјат на Балканот низ очите на патописецот Вендел

Во врска со историските настани, војната и соживотот на различните етнички групи на Балканот во своето дело „Југоисточноевропски прашања“ (Südosteuropäische Fragen, 1918), Вендел нуди историски приказ на овој регион потенцирајќи дека историјата на овие простори произволно ја пишувале различни страни, при што секоја го заборавала или изземала јужнословенскиот староседелец кој тогаш бил населен на овие предели. Така некои од нив под одредени услови дури и Александар Велики го нарекувале бугарски цар, а и временски неговото доселување на Балканскиот полуостров по потреба било поместувано некогаш во вториот, па третиот, но најчесто во шестиот век од христијанското сметање на времето. Во секој случај, Вендел го изнесува фактот дека во седмиот век, од Јадранското море до Понтското кралство живееле јужнословенски племиња, во област која претходно целосно ја имале освоено само Римјаните и која ниту Византијците ниту Турците не можеле да ја наречат своја, иако постојано изигрувале легитимни владетели на илирско-тракискиот полуостров. За авторот е неопходно и да се изнајде седиштето и да се дефинираат имињата на одделните племиња, бидејќи границите често се преклопувале, називите се менувале, а освен тоа многу аспекти од нивната историја останале непознати или како што вели: „една непробивлива темнина вчаурува цели поглавја од средновековната балканска историја“. Дури и во подоцнежните периоди, поимите сè уште ќе се менуваат: градот

Охрид во петнаесеттиот, шеснаесеттиот и седумнаесеттиот век според современите писатели ќе ѝ биде додаван еднаш на српската, еднаш на бугарската, еднаш на македонската земја, а термините како што се Срби, Бугари, Хрвати, Словенци – според денешните јасни историски дадености – се формации дури на деветнаесеттиот век.

Вендел се повикува на делото „Античко општество“ на Луис Х. Морган (Lewis H. Morgan, „Ancient Society“, 1877) каде се говори за првобитната заедница на Хелените и смета дека истото важи и за јужните Словени. Следната одломка го илустрира тој аспект:

„Sie bestanden aus zersplitterten Stämmen, deren Verfassungsform die nämlichen charakteristischen Merkmale aufwies, wie die aller barbarischen Stämme, wenn sie in gentes organisiert waren und sich auf derselben Kulturhöhe befanden. Ihr Zustand war genau so beschaffen, wie man ihn unter Gentileinrichtungen voraussetzen konnte, und bietet daher nichts sonderlich Bemerkenswertes dar.“⁶² (Wendel 1918: 13)

Заедницата или „задругата“, според Вендел во овие простори ја сочинува примарната клетка на општествениот соживот, чија суштина била заедничкото исползување на соединетите работни сили здружени преку крвни врски, која пак ја ослабнувала силната демократска волја на јужните Словени. Поделбата на племиња кои броеле повеќе вакви задруги и во чии рамки со векови се одвивал скромниот јавен живот на јужните Словени ја надминала тенденцијата кон конфликти и расправи. Таа карактеристика им била припишувана на „ограничените“ антички историчари, слично како и на Германите, како некаква „расна грешка“ („Rassefehler“) или како нивно национално својство. Митот дека кај овие народи не постои „државотворна сила“ според Вендел и натаму опстојувал и делувал речиси неуништво. Вистината е дека

⁶² „Тие се состоеја од фрагментирани племиња, чија структура ги поседуваше сите карактеристични својства на варварски племиња, кога биле организирани во *генти* и се наоѓале на исто културно ниво. Нивната состојба била токму онаа типична за гентилно уредување и со тоа во ниту еден поглед особено интересна.“

од овие заедници не израснало националното чувство за припадност ниту пак било каква државна свест и развојот на балканскиот регион се одвивал така што со текот на времето поглаварите или старешините на племињата се повлекувале и ги назначувале воените лидери за водачи. Но на тој начин поголемите јужнословенски кралства, здружени поради притисокот од непријателски напади или сплотени пред тупаницата на некој посилен владетел, секогаш повеќе или помалку биле лесен плен за големите сили и целината на Јужнословенството лесно се распаѓала на независни кнежевства.

Римјаните ја имале поврзано југоисточна Европа со нивното кралство преку воени и трговски патишта и насекаде ја издигнале и втемелиле својата цивилизација, па навлегувањето на јужните Словени во социјален и културен поглед го уназидил Балканскиот полуостров во однос на веќе воспоставениот висок степен на развој. Кога се формирало источното и западното Римско царство, овие варварски племиња цврсто го задржале Византиското кралство во долниот дел на реката Дунав, и Константинопол претставувал само еден мостобран на европското крајбрежје. Словенците, како западно јужнословенско племе, биле конечно инкорпорирани во романско-германскиот културен круг уште во осмиот век, водени од Аварите за да им се приклучат на помош на Баварците, а избледувајќи во заборав како крепосни селани на германските земјопоседници во Корушка, Крањска и Штаерска. Но и помеѓу балканските Словени и Западното римско кралство не биле искинати сите врски. Вендел укажува на околноста дека палатата во Ахен често примала амбасадори од Бугарија, која посредувала и со трговијата на стоки помеѓу ориентот и северозападот, Србите не еднаш од западниот крал барале поддршка против Византијците, а Хрватите важеле за најверните вазали на Франките. Источен и западен Рим почнал да ги врбува јужните Словени од двете дијагонали дури откако тие навлегле во светот на тогашниот цивилизиран свет преку крштевање. А за душата не само на Хрватите, туку и на Србите и Бугарите, се бореле со сите сили државата и црквата, како на Византија, така и на Рим. Кога Хрватите, уште во деветтиот век, потпаднале под византиско влијание, а биле и постојано привлечени од римска страна, од постојаните интриги и борби ги спасила словенската литургија, која за нив ќе стане извонредно средство за

национално самозачувување. Спротивно на нив, Бугарите и Србите повремено ги добивале своите владејачки круни и титули од папата, за конечно да продолжат со ортодоксната доктрина. И така со векови до ден денешен, делбената линија помеѓу грчкиот и римскиот католицизам која поминува преку Балканот, односно помеѓу источната и западната култура, игра клучна улога во одредувањето на политичките судбини на Јужнословените, заклучува Вендел.

Византиската морска сила владеела со Средоземното море преку Јадранското море и далматинските крајбрежни градови, па источен Рим го ширел своето влијание врз балканските Словени, со тоа што на јадранското крајбрежје се наоѓале портите за влез во полуостровот. На улиците, кои од Драч преку Солун воде до Константинопол или од Скадар по долината на Дрина пристигнувале на Косово поле, и нивните бројни разграноци, византиското влијание се прелевало врз земјата во сите области од животот, кај Бугарите уште повеќе отколку кај Србите, бидејќи географски биле поблиску до центарот на Источното римско кралство, а и му биле непосредно подредени две цели столетија. На секој чекор, постарата јужнословенска литература ја напуштала зависноста од Византија, а најмоќните средновековни јужнословенски владетели, царот Симеон од Бугарија и царот Душан од Србија, ги насочиле погледите и желбите кон источен Рим. Интересни се описите на Вендел на самите владетели на овие простори; бугарските цареви носеле пурпурни чевли, а тоа бил гламурозниот симбол на кралско височество на Босфорот; српските владетели зачекориле во блескавиот круг на великодостојници и дворски службеници вообичаени за Византија, и на крајот си ја придодале византиската царска титула. Но, Вендел овјаснува дека пред сè, социјалното уредување на јужнословенските кралства во доцниот среден век во суштина било имитација на византиската феудална држава, во која сите внатрешни превирања на изминатите векови биле резултат на постојаната експлоатација на малото селанство од страна на големопоседниците. И Бугарија и Србија создале феудални држави, во кои благородништвото и свештенството во голема мера ја ограничувале апсолутистичката власт во земјата. Потоа настанале земјопоседниците од една страна и селаните, од друга страна, а сектата на Богомилите станала фанатичен

поборник за старата племенска демократија и се свртела против новото феудално уредување.

Вендел понатаму ги објаснува балканските релации кон западот. Тој образложува дека додека напредувањето на Германците преку Лајта и навлегувањето на Маѓарите во рамнините помеѓу Дунав и Тиса ги разделувало западните и јужните Словени едни од други, Балканот и покрај доминацијата на византиското влијание во никој случај не бил затворен за западот. Но во траен тесен допир дошле западот и истокот повторно дури преку крстоносните походи, кои ги довеле економски расцутените северно-италијански градови-републики на чело на трговијата со Ориентот. Во тринаесеттиот век, целиот Балкан потпаднал под трговско-политичката сфера на влијание на Венецијанците, кои не ретко го претпочитале копнениот пат за Константинопол низ седиштата на Србите и Бугарите, на сметка на морскиот пат кој често бил попречуван од страна на Џеновјаните. И германскиот цар Фридрих Барбароса дошол во Ниш, раскажува Вендел, марширајќи по патот кон ветената земја, заедно со српскиот крал Стефан Немања, кој – сосема попусто – му се декларирал за вазал. Како резултат на тоа, на Србите им помогнале германски рудари повторно да го оживеат рударството на злато, сребро, бакар, челик и олово, кое пропаѓало уште од римското доба, а германските витези, потпомогнати со приходите од овие рудници, им помагале во нивните битки. Вендел ја споменува битката кај Кустендил, каде што во 1330 година Србија ја победила бугарската моќ и ја приграбила водечката улога над балканските народи, потенцирајќи дека на одлучувачките места на страната на српската војска се бореле триста германски оклопни коњаници.

Вендел констатира дека балканските Словени на излезот од средниот век биле сè освен варвари, социјалните и културните разлики помеѓу нив и остатокот од Европа биле бескрајно помали отколку подоцна, по четири века турско владеење. Додека ретко и некаде да бил познат поимот приватно право, српскиот крал Стефан Урош Милутин на трговците од Рагуза во случај на војна преку договор им дал шестмесечен рок да си ги повлечат стоките, а познатиот законик на неговиот внук Душан предвидувал судии поротници, кои тогаш ги немала ниту Англија, и ги штител

закрепостените селани од нападите на земјопоседници многу поефикасно, отколку што тоа се случувало во Германија во истото време. Средната класа била во зародиш, а целата култура не била јужнословенско-граѓанска (буржоаска) туку византиско-калуѓерска, но поврзаноста со западот и развивањето на трговијата гарантирало развој, кој постепено морал да води преку феудализмот кон капитализам, преку натуралното производство кон паричното стопанство, преку класниот кон буржоаски духовен развој.

Од гледна точка на актуелниот миг кога Вендел го напишал патописот, авторот заклучува дека турската инвазија во четиринаесеттиот век ги закопала сите можности на иднината. Сега развојот на балканското Словенство бил насилно втеран во еден сосема друг правец и во голема мера бил безнадежно прекинат секаков развој. Кога поробените народи на самиот почеток, поместени во невообичаената состојба на мир, ослободени од товарот на војната, не претерано оптеретени со давачки, малку се ослободиле од несреќните околности, токму тогаш, заклучува Вендел, општественото уредување на Турците ги фрлило во најдлабокиот среден век и го задушило нивниот напредок на долг временски период. Не само што турскиот поробувач целосно ги поништил постојните државни форми и како со сунѓер ги избришал границите во овој регион на Балканот, туку извршиле феудална поделба на бугарскиот и српскиот народ на бојари, трговци, слободни и закрепостени селани или ги втерале во безличната маса на рајата, им го одзеле високиот сталеж, кој бил единствениот носител на националната култура и традиција и ги затвориле во мракот на „нации без историја“. Најголемиот дел од населението ја сочинувала раја, кои биле обесправени, беспомошни, безволни, обременети со лихва и тешка принудна работа, сè повеќе задушувани со даноци, и со врзани раце подложени на секојдневно бесрамно деспотство тие живуркале во беда со векови. Не само што градовите опустошиле, туку и земјоделството пропаѓало: данокот на сол го истенчило добитокот, данокот на тутун го уништило тутунарството, а принудната работа (ангаријата) го упропастила рударството. (Wendel 1918: 21)

Откако ќе го елаборира подемот на Јужнословенството, Вендел понатаму ја образложува положбата на јужните Словени под турска окупација. Сега развојот на балканското Словенство бил насилно втеран во сосема друг правец и во голема мера бил безнадежно прекинат секаков развој.

Вендел заклучува дека, ако Балканот бил барем додаток на Европа до тој момент, во моментот кога станал дел од османлиската сфера на влијание, тој станал подреден дел од Азија.

За Турците, авторот иронично вели дека биле народ на „херои“, а не на „трговци“, а недостатокот на основните предуслови за економски просперитет на една земја и за безбедност на животот и имотот, ги оставил скоро сите економски односи со западната цивилизација на долг рок да се намалат и свенат. Тој анализира дека со распадот на трговијата и индустријата, кај балканските народи згаснале сите предуслови за развој, кои преку жестоки класни борби довеле до формирање буржоазија, уривање на феудализмот и појава на национални држави меѓу народите од Централна и Западна Европа. Познатите јаничари, кои ги споемнува и Вендел, многу долго го поддржувале и штителе постоењето на османлиското владеење, а биле составени од Срби и Бугари кои биле истргнати од нивните семејства на рана возраст и јужнословенскиот јазик бил говорниот јазик во нивните трупи. Поголем број јужни Словени кои ја примиле исламската вероисповед станале многу моќни и влијателни големи везири. Но, како нации, балканските народи биле уништени, а Османлиите, според Вендел, не познавале ниту Срби ниту Бугари, туку само раја од провинцијата Румелија.

Вендел објаснува дека со економскиот прекинал и секој интелектуален однос со Западот. Големите движења како што се ренесансата и хуманизмот, реформацијата и контрареформацијата, поминале покрај балканските народи без да остават каков било впечаток. И печатењето книги тешко достигнувала до јужните Словени во Турција, на кои, бидејќи не знаеле за читање и пишување, многу малку им недостасувала печатената книга. Ниту една печатница не стигнала до бугарската

територија, вели Вендел, а во Србија биле само испечатени неколку молитвени книги во неколку манастири, зашто од шеснаесеттиот век, како и во минатото, мастилото и перото повторно се користеле за репродукција на малкуте литургиски дела.

Авторот смета дека токму посебната позиција на грчката црква меѓу јужните Словени придонела за венењето на целиот духовен живот. Грците биле, така да се каже, владејачка класа меѓу владеените народи. Тој констатира дека:

„Noch 1798, in einer Zeit der Gärung, wies der Patriarch Anthimos in väterlicher Mahnung seine Lämmer darauf hin, dass die Vorsehung selbst die osmanische Herrschaft als Schutz gegen die abendländische Ketzerei auserkoren habe. Seine günstige Lage nützte das griechische Pfaffentum zu schamloser Ausplünderung der Gläubigen. Soweit die Sterne über türkischen Landen schienen, war nichts so verkommen und faul, nichts so raffgierig und käuflich, nichts so unwissend und schmutzig wie die Popen, und ebenso redlich wie die osmanischen Unterdrücker selbst sammelten diese »christlichen Türken« bei den Slawen, deren Sprache sie nicht kannten, aber verachteten, ein unerschöpfliches Kapital an Volkshaß.“⁶³ (Wendel, 1918: 23)

Во својот патопис Вендел натаму се задржува и на опсервацијата на принцот Пиклер, кој, како што вели Вендел, се шетал во Грција не само како лекомислен *бонвиван*, туку и како остроумен *посматрач*. Тој ги критикува своите западни современици, кои како патници подоцна уживале во тоа, заостанатоста и нечистотијата на христијаните да ги споредуваат со достоинството и просперитетот на муслиманите, без да согледаат дека обете биле социјално базирани врз разликата помеѓу еден владејачки и еден поробен народ. Вендел укажува на тоа дека и Бизмарк

⁶³ „Уште во 1798 година, во едно време на вриење, патријархот Антимос им укажал на своите јагниња со татковско предупредување дека самото провидение го избрало османлиското владеење како заштита од западната ерес. Грчкото свештенство ја искористи својата поволна позиција за бесрамно да ги ограби верниците. Се додека ѕвездите блескаа над турските земји, ништо не беше толку расипано и мрзливо, ништо толку алчно и лесно да се купи, ништо толку неуго и валкано како свештениците, и исто толку искрено како и самите османлиски угнетуваачи, овие „христијански Турци“ собраа кај Словените, чиј јазик не го знаеја, но го презираа, неисцрпен капитал на народна омраза.“

бил на сличен начин површеносен кога ги нарекол Турците единствениот џентлмен на Ориентот.

Странските посетители, пишува авторот, со воодушевување ја нарекуваат Србија најдемократска од сите земји, а и со Бугарија не било поинаку. Во рамките на *задругата*, во која навечер на тамбура се свиреле песни за раскошот и славата на исчезнатите цареви, била зачувана националната свест, колку што било воопшто можно да се зачува. Во секој случај, долго време селаните биле чувари на слабиот пламен на националната традиција. Бидејќи како како што било случај и со земјите надвор од Турската империја, јужните Словени го прифатиле јазикот и образованието на окупаторскиот режим, исто како што и германскиот јазик бил прифатен во словенечката и хрватската територија, а италијанскиот јазик на далматинскиот брег.

Вендел остро го критикува германскиот државник од деветнаесеттиот век Бизмарк поради тоа што не се интересирал за балканското прашање. Бизмарк се занимавал со судбината на европска Турција само тогаш кога конкуренцијата за нејзино наследство се заканувала да се наметне помеѓу Австро-Унгарија и Русија, кои заедно со Германија требало да состават една солидна брана на трите конзервативни империјални сили против демократскиот бран, што бил и главниот дел од неговата политика. Авторот заклучува дека никој не можел да биде подалеку од реалната содржина на балканските прашања од самиот Бизмарк. Првиот канцелар зборувал лесно за „Херцеговина“, ги кревал рамениците за „националните фрагменти што го населуваат Балканскиот полуостров“, во поривот за слобода на јужните Словени видел само копнеж за ненаситност, измамништво и судири без мешање на полицијата и судот, го прогласил пријателството со Русија за многу поважно пред собраниот народ на Рајхстагот отколку она на Бугарија и сите бугарски пријатели во неговата земја.

Освен тоа, според Вендел, Германија се навикнала да ги гледа балканските работи преку очилата на сојузникот наместо со свои очи, а токму политичката ограниченост го блокирала сознанието дека македонското прашање е социјално

прашање за македонските селани, национално прашање за балканските држави и империјалистичко прашање за големите сили.

Како социјален проблем, се појавило македонското прашање, како претходно што било случај српското прашање, а потоа и бугарското прашање потекнувајќи од еден средновековен устав на сопственост, што ѝ дозволил на муслиманската владејачка класа да ја искористува жалната мизерија на христијанскиот рурален народ, непречено од законот и правилата на владеење. Феудално обврзаниот селанец, на кого наишле османлиските освојувачи на Балканскиот полуостров, бил заштитен со закон од прекумерен притисок, затоа што просперитетот на земјата бил изграден врз основа на неговата работа. Експлоатиран од двајца господари, од спахијата и бегот, згмечен од неопислив притисок и товар, напуштен и оставен на милост и немилост на секаков вид насилство без никаква помош, македонскиот селанец под власта на големопоседникот водел живот што едвај заслужувал да се нарече „живот“. Без разлика дали тој копал во полињата и ливадите со своето семејство од утро до вечер, годишниот приход од напорите на целото семејство никогаш не вределе многу. Од тоа, спахијата одземал седумдесет отсто, а полњакот (арачлијата) триесет, половината од остатокот му припаѓала на бегот, така што на македонскиот селанец му останувало многу малку за преживување. А токму неговите предци, како што укажува Вендел, го оплодиле истото парче земја со сопствената пот, и како наследник на делото на цели генерации на македонскиот селанец ништо не му преостанало освен гола мизерија. Хранејќи се со сув леб и бедна пченкарна каша, тој јадел малку месо само за време на големи празници, спиеал на сламарица на голиот под и дури ниту покривот на колибата над неговата глава не можел да го нарече свој. (Wendel 1918: 189)

Осиромашувањето на селаните и распадот на земјоделството произлегувале едно од друго. Свеста да се сее за туѓи господари и да се жнее за други амбари го убила секој порив кај обработувачот на грутката земја да се добие повеќе од почвата преку подобра опрема и методи за работа. Македонците го обработувале земјиштето на примитивен начин, дури и железниот плуг бил редок, а греблото, вештачкото ѓубрење и плодородот биле непознати. Вендел наведува дека во цела европска Турција

постоела нагласена тенденција поголеми земјоделски површини да остануваат необработени.

Неразвиена и осиромашена, Македонија во дваесеттиот век Вендел ја споредува со руралната Франција пред големата револуција, „каде што неподносливите услови највисоко врескаа кон небото“ (Wendel 1918: 194). Како што современите го прикажале францускиот селанец од осумнаесеттиот век како полу-животно со единствена грижа да се најде до ситост, така бил прикажан македонскиот селанец од дваесеттиот век: измачуван, експлоатиран, поробен, не грижејќи се за националната идеја и само желен за еден ден кога ќе може да ја држи својата топла овча кожа на грб, да ја ожени со својата ќерка без загубената чест и да ги потроши приходите од неговиот макотрпен труд на мир. (Wendel 1918: 194)

Националниот и империјалистичкиот проблем во македонското прашање биле тесно испреплетени еден со друг, бидејќи каде и да се разгорувал пламен на национално движење на Балканот, некоја голема сила брзо се обидуvalа, како што нагласува Вендел, „да ја зготви својата империјалистичка супа од него“. Сепак, Вендел ќе дојде до заклучокот дека будуњето на македонскиот народ наишло на поголеми пречки отколку што тоа било случај со народи на пример во Србија. Вендел се осврнува на самото име *Македонија*, за кое вели дека немало исто значење за сите на овие простори. Бугарите под ова име ја подразбирале целата територија помеѓу Балканот и Пинд, Грците само провинциите Солун и Битола, а Србите се повикувале на големосрпската слика за Македонија, односно дека Србија завршува јужно од Скопје, Кратово и Кустендил, а дури тука Македонија започнува.

Вендел како историчар и балканолог ги анализира обидите за асимилација на македонското население од страна на соседните држави. Тој елаборира дека, под влијание на западните мисловни струи, со елиминацијата на независните словенски патријаршии во Пеќ и Охрид во 1766 и 1767 година, започнала свесна и планирана хеленизација на балканските Словени. Грчките училишта во Македонија ги започнале своите активности во осумнаесеттиот век и ја зголемиле својата активност во 1830 година, кога грчката култура била додадена на црковниот центар на Цариград и

државниот центар на Атина. Но, селанецот морал, и таму каде што учел да зборува грчки, да го користи локалниот дијалект под својот покрив, а мајчиниот јазик во вистинската смисла на зборот си останал словенски.

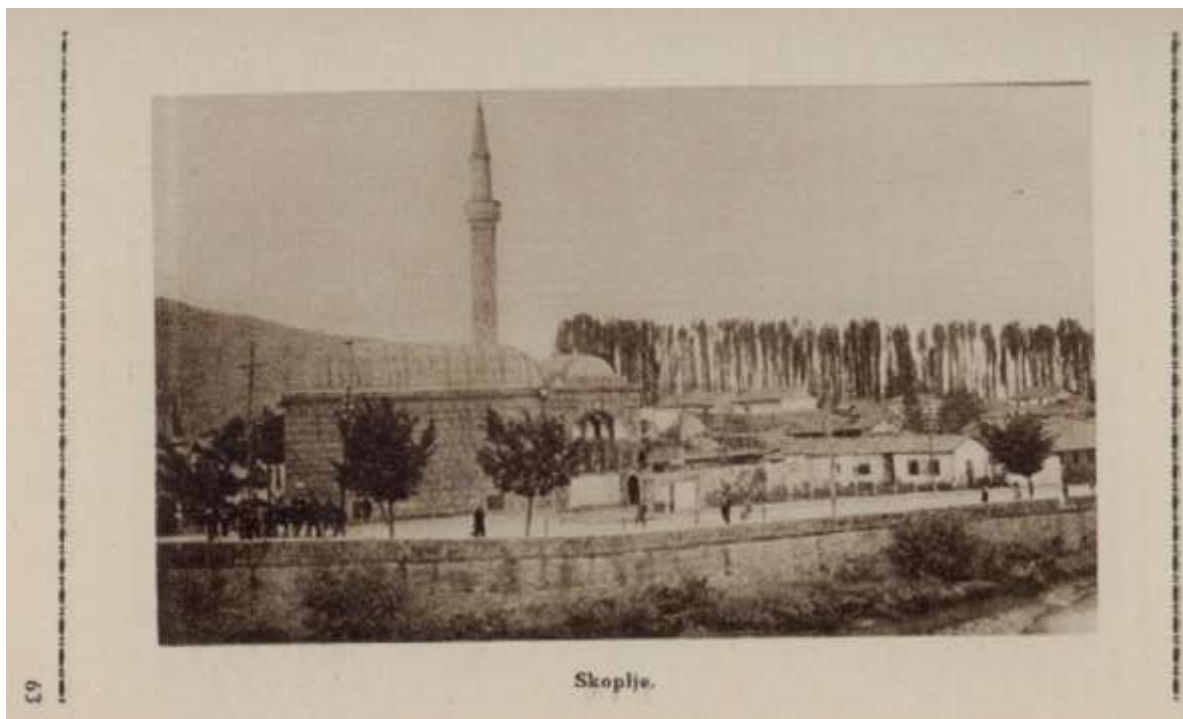
Според Вендел, братскиот спор меѓу Бугарија и Србија околу Македонија, кој ако не се разгорел, барем „го разнесол светлиот пламен на двете големи сили кои се бореле за превласт на Балканот“ (Wendel 1918: 210), бил *дар од бога* за отоманизмот, кој набрзо ја изиграл „верната бугарска раја“ против другите племиња и наскоро ги поттикнал Грците и Србите против Бугарите. Ништо помалку не ја оштетил и јужнословенската кауза во корист на елинизмот, бидејќи секој бугарски атак го веел знамето на егзархијата, секој српски контра-напад бил од корист на патријаршијата, па така долго време Грците и Србите стоеле рамо до рамо против бугарските тврдења, сè додека и тие не се развоиле поради Скопската епископија.

На крајот во својот коментар за Македонија, Вендел заклучува дека Македонија била присвојувана како бугарска, српска и византиска.

Авторот продолжува со критика на неговите претходници и современици кои сосема површно и поради непознавање, меѓу другото на словенските јазици, известувале за народите во Македонија. До седумдесеттите години на двесеттиот век во Македонија прашањето не било дали се Бугари или Срби, туку дали се Словени или Хелени. Кога зборувале за Бугари или Срби, повеќето истражувачи го нагласувале фактот дека, спротивно на популарното верување, тие наишле на Словени наместо на Грци. Просечниот патописец во тој период според Вендел бил помалку загрижен за специфичната бугарска или српска припадност на овие Словени, бидејќи нивното знаење за јазикот ретко било доволно за да се направи попрецизна разлика. Авторот потенцира дека дури и познатите карти биле многу непрецизни и погрешни, а во тој контекст ги споменува картите на Балканот на Киперт, врз чија информација Бизмарк на Берлинскиот конгрес ги базирал етнографските презентации на Балканот. (Wendel 1918: 213)

5.5.2. Македонија во патописите на Вендел

Во својот патопис објавен 1920 година под наслов „Од Марбург до Монастир. Јужнословенско патување“ (Von Marburg bis Monastir. Eine südslawische Reise), Херман Вендел ја започнува посетата и приказот на Македонија со градот Скопје. Според неговите видувања, петвековното турско владеење едвај нешто да сменило во ликот на овој град и сликата на градот е маркирана со контрастот меѓу животот на населението на десниот и левиот брег на реката Вардар. На десниот брег на Вардар со тешкотија се пробива западниот начин на живеење низ прашината на улиците и со доза на рамнодушност; тука Вендел ги опишува европските дуќани, берберниците како во Виена или барем како во Белград, гостилниците со масички на улицата итн. Сликите на овој дел на градот Скопје на Вендел се исполнети со описите на помодерниот живот кој пулсира на корзото, каде може да се видат луѓе со воени капи, свештенички капи, сламени шапки, куси женски здолништа.

Слика 17: Скопје (Wendel 1920: 63)

Сепак, на левата страна од реката Вардар се навлегува, како што вели авторот, со неколку чекори во центарот на најгустиот Ориент. Насекаде имало џамии и минариња, а во јазолот од улички кон безистенот, може да се забележи ориенталниот начин на живот. Во своите дуќанчиња седеле опинчари, котлари, килимари, кујунџии, продавачи на фесови и алва, сите чекајќи ги купувачите со отмена индиферентност, зашто нив или Алах ќе ги испрати или нема да ги испрати. Тука може да се сретне застарена стока што полека е истиснувана од европска стока, па уште сега помеѓу фините деликатни дребулии може да се видат ножеви од Солинген, шамии од Кемниц и џебни запалки од незнајни места.

Вендел нуди ретроспективен приказ на градот како трговски центар во изминатите векови. За Скопје, тој раскажува дека градот уште под турско владеење бил важно место на собирање на трговците, а во седумнаесеттиот век, Евреи, Грци и Ерменци ја носеле тука својата стока. Во осумнаесеттиот век се појавиле италијанските трговци од Дубровник и Венеција, а потоа, како што потенцира авторот, сè се изопачило, пропаднало, се распаднало. Денес, согледува Вендел, градот повторно се наоѓа на крстосница на големите патишта од и во Македонија и јужнословенската работна сила ќе го разбуди неговиот трговски расцут.

За повторната средба со Скопје, кој го посетил претходно пред девет години, Вендел ќе напише:

„Sah zum letzten Mal vor neun Jahren die Zitadelle von Skoplje, damals noch Uesküb, weiß und massig über dem Abhang des linken Vardarufers schweben; auf dem Weg nach Albanien und der Adria; jeden Abend schrien beim Einholen der Halbmondflagge die kurdischen Redifs ihr: *Padischa tschok jascha!* Lang lebe der Padischah! Der Staden rechts des Vardar hieß nach dem Berg im Süden *Karaschiaka*. Ein Jahr danach kamen die Serben, rauschenden Adlerflug geschichtlicher Erinnerungen über sich; ehemals war ihnen „die ruhmreiche und ehrenfeste Kaiserstadt Skoplje“ ein glänzender Mittelpunkt gewesen; 1346 hatte sich in ihren

Mauern Stefan Dusan zum serbischen, bulgarischen und griechischen Zaren gekrönt; sie taufen den Quai am Vardar auf den Namen ihres Heerführers Putnik. Wieder drei Jahre später rückten die Bulgaren mit klingendem Spiel ein; aus historischen Ueberlieferungen leiteten auch sie ein Anrecht auf die Stadt her; unter ihren slawischen Bewohnern hatten sie, dank eifriger Kirchen- und Schulpropaganda, nicht wenige Anhänger; sie nannten die Straße flugs nach der Zarin Eleonora. Seit 1918 ist es wieder die *Ulica Vojvoda Putnik*. Aber ewig gleich im Wechsel wandert ihr zu Füßen der Fluß unverdrossen fürbaß; schon Römer und Byzantiner haben sich in seinen grünen ulld klaren Wellen gespiegelt.“⁶⁴ (Wendel 1920: 64)

Слика 18: Велес (Wendel 1920: 73)

Слика 19: Македонски овчар (Wendel 1920: 76)

⁶⁴ „Последен пат пред девет години ја видов цитаделата во Скопје, тогаш уште Ушкуб, како лебди бела и масивна над притоката на левиот брег на Вардар; на патот накај Албанија и Јадранот, секоја вечер при кревањето на знамето со полумесечина, курдските редифи го извикуваа нивното: *Padisha tschok jascha!* Да живее султанот! Крајбрежната улица од десната страна на Вардар беше наречена според планината на југ Karaschiaka (Караџица). Една година потоа дојдоа Србите, со гламурозни историски секавања над себе како орелски лет; за нив „величествениот и ценетиот царски град Скопје“ беше златната централна точка; во 1346 во неговите сидини Стефан Душан се круниса за српски, бугарски и грчки цар; тие кејот на Вардар го крстија Путник, по името на нивниот војвода. Повторно три години подоцна, навлегоа Бугарите со воен оркестар; и тие заклучиле дека според историската традиција имаат право на градот; помеѓу словенските жители, благодарение на црковната и училишната пропаганда, немаа малку приврзаници; тие улицата ја нарекоа Царица Елеонора. Од 1918 е повторно *Улица Војвода Путник*. Но вечно иста покрај сите промени, во подножјето реката неуморно продолжува да тече; уште Римјани и Византијци се огледувале во нејзините зелени и бистри бранови.“

Патописот на Вендел изобилува со фотографии од различни македонски градови и нивните жители. Освен историскиот преглед и приказот на географските и стопанските карактеристики, своите патописни истражувања тој ги проширува и со забелешки околу националната припадност на жителите и влијанието на различните властодавци на македонска територија. Името, според него, на овие простори е безначајно, минливо („Name ist Schall und Rausch“, Wendel 1920: 75). Македонецот останува Македонец, независно од промените во неговото презиме: од Јордан, до Јордановиќ, преку Јорданов до повторното Јордановиќ.

„Der Bauer auf der Babuna Planina sagte mit wegwerfender Handbewegung: ‘Ach, Serben oder Bulgaren - das sind hierzulande Parteien; ich gehöre zu keiner Partei!’ Und auf einer Seefahrt predigt ein Jüngling aus der Monastirer Intelligenz die makedonische Nationalität; er will ein autonomes Makedonien mit Landesregierung und Landesparlament zu Skopje im Gefüge eines südslawischen Bundesstaates.“⁶⁵
(Wendel 1920: 100)

Преку Велес, патописецот натаму пристигнува во Прилеп. Тука ги забележува работилниците на прочуените прилепски ковачи и калајџии кои изработувале секири и мотики кои се барани до Призрен и во Скопје. Прилепските трговци имале репутација како особено итри профитери, а за нивната голема заработувачка од трговијата сведочат богатите куќи со зелени градини зад високите сидови. Впечатокот кој Прилеп му го остава на Вендел е далеку попривлечен од оној кој го доживеал во не многу помалиот град Велес.

Набљудувајќи традиционална венчавка, авторот ќе се запраша дали овие весели и дотерани луѓе се Срби или Бугари. Според него, малку градови биле толку контроверзни во однос на македонската национална борба како Прилеп. На мостот си играле момчиња и едно од нив разговара со Вендел:

⁶⁵ „Селанецот на планината Бабуна вели, отфрлајќи со раката: ‘Ах, Срби или Бугари – во земјава тоа се партии: јас не припаѓам на ниту една партија!’ А на едно бродско патување, едно момче од битолската интелигенција пропагира македонска националност: тој се залага за автономна Македонија со локална самоуправа и локално собрание во Скопје во рамките на една јужнословенска сојузна држава.“

„Ich bin ein Serbe, aber das“, und er zeigt auf die andern, „sind Makedonier“.
 „Woher bist du denn?“
 „Aus Niš!“
 „Sind die andern nun auch Serben?“
 „Ja sam stari Srbin i oni su novi Srbi“, erwidert er pfiffig. „ich bin ein alter Serbe und sie sind neue Serben.“⁶⁶ (Wendel 1920: 82)

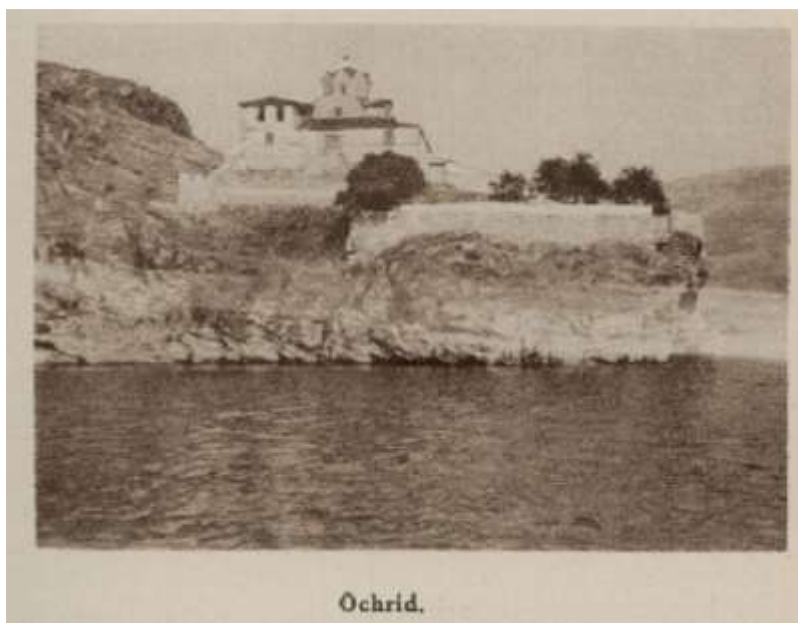
Сепак, „новите Срби“ на авторот не му делуваат убедливо. Ги запрашува и другите луѓе на улица за нивната национална припадност, но никој од нив не е подготвен да зборува. Тие срамежливо гледале околу себе, за авторот е очигледно дека сметаат оти некоја друга определба освен српската за нив не е препорачлива. Сепак, оние кои ќе се осмелат да разговараат со Германецот, ќе признаат дека посетувале бугарски училишта, припаѓале кон бугарската егзархија и нивниот дух се наклонува кон Бугарите.

Слика 20: Битола (Wendel, 1920: 86)

⁶⁶ „Јас сум Србин, но ова“, и покажува на останатите „се Македонци“.
 „Од каде си ти?“
 „Од Ниш!“
 „А останатите?“
 „Јас сум стар Србин и тие се нови Срби“, одвраќа тој досетливо.

За Битолчаните, Вендел ќе го добие впечатокот како тие помалку да се свесни во однос на националната припадност. Во тој контекст ќе ги наведе термините погрчени Словени, погрчени Власи, ниту погрчени ниту словенизирани Ароманци, чисти Словени, вистински Турци, вистински Грци, чисти Арнаути, повторно словенизирани Албанци и албанизирани Словени, потоа Евреи, освен тоа Цигани итн. И во овој етнички хаос, авторот забележува дека националната пропаганда на соседните народи ги обликувала луѓето според сопствените намери. Тука имало не само училишта на Турците, на *Alliance Universelle Israélite*, на католичките лазаристи, туку и грчка, српска, бугарска и романска гимназија. Бидејќи сонот на секоја новонастаната балканска држава бил проширување, сите тие во одреден период прокламирале сопственост над македонската територија и имале свои емисари за да ја стекнат довербата на населението, заклучува Вендел. Тука ќе се надоврземе и на Језерник, кој пак нагласил дека кога Македонија би била двојно поголема, сè уште не би била доволно голема да ги опслужи конфликтните барања на своите соседни држави, родени од пропаста на Отоманската империја. (Jezernik 2004: 172)

Слика 21: Охрид (Wendel 1920: 99)

Низ битолските села, преку Ресен, авторот натаму нуди слики за Охрид и ги здогледува малите, бели охридски куќички како тесно збиени едни до други, во кривулести редици се искачуваат до урнатините на старата тврдина. За него овој град остава ориентален впечаток со дуќанчињата за дребулии и рачни изработки, со малкуте мажи по сокаците и без жени по уличките. Пред две генерации било развиено охридското крзнарство, имало педесет работилници, во секоја четириесет до педесет работници. Дури на саемите во Лајпциг се појавувале трговци со крзнена стока од ова далечно, волшебено гнездо од *Via Egnatia*, од стариот римски пат. Вендел е импресиониран од Охридското Езеро од бескрајната водна површина во сите нијанси на бои, помеѓу светлозелена и светлосива.

На чекори од езерото, во внатрешноста на градот, Вендел ја забележува црквата „Света Софија“. На двокатната градба од цигла и цемент, Турците закачиле минаре, а порано под овој свод одекнувале звуци на православните ритуали на верниците. Во 1913 година со српска помош христијанскиот бог повторно ги вратил своите стари права. Две години подоцна Бугарите ја поставиле црквата „Света Софија“ под нивната егзархија, а сега е повторно како по крајот на Втората балканска војна. Со помош на својот единствен стил на опишување, Вендел преку кусото историско отсликување на „Света Софија“ на мошне впечатлив начин го расветлува влијанието на црквата врз националната свест на локалното население.

Би укажале на досетливите споредби за разноликоста на ставовите на македонското население во однос на нивната национална припадност, која Херман Вендел ќе ја спореди со германското население од различните сојузни држави. Тој ќе заклучи дека со право тукашните Словени се нарекуваат Македонци: исто како што Тиринжаните не се ниту Пруси ниту Баварци, така и тие се уште помалку Срби или Бугари. Пред две, три генерации било чест да се биде Грк, а потоа опфатени од бугарската пропаганда тие гордо се нарекувале Бугари. Неколку десетици години училишна настава спроведена од Белград, било доволно за, како што нагласува Вендел, кај Охриѓаните да зачука српско срце под елекот.

Авторот од своите истражувања ќе изведе сопствен заклучок, кој претставува и темел на неговата јужнословенска кауза констатирајќи:

„Slowenen, Kroaten, Serben, Makedonier, Bulgaren, ihr alle seid Südslawen; e i n Volk; sammelt euch unter einem Dach; vom Isonzo bis zum Schwarzen Meer; ein Südslawenreich, aus dem Willen von siebzehn Millionen geboren, alle Stämme umfassend; das andere kommt von selber.“⁶⁷ (Wendel 1920: 82, 100)

Она што само во творештвото на Вендел ќе го пронајдеме, споредбено со неговите претходници и современици, е неговиот експлицитен став дека Македонците не се ниту Срби, ниту Бугари – тие се (како и нивниот јазик), според Вендел – една развојна „предформа“ на Србите и на Бугарите. Авторот во своите дела заклучува дека, согласно историските дадености и насилни влијанија, кај македонскиот народ настанува една мешаница што може да се развива, јазично и национално, во едниот или во другиот правец. Етничката самобитност на Македонците, макар подразвиена, е за Вендел неоспорен факт, и „под влијание на воспитанието, навиката и околината, тие лесно можат да се претворуваат во добри Срби или добри Бугари“. Но, најдоброто решение на „македонското прашање“ би бил еден „општобалкански сојуз“ во кој сите балкански народи слободно можат да ги развиваат своите природни можности и духовни способности.

⁶⁷ „Словенци, Хрвати, Срби, Македонци, Бугари, сите вие сте Јужнословени; еден народ; соберете се под еден покрив; од Соча до Црно Море; едно јужнословенско царство, родено од волјата на седумнаесет милиони, опфаќајќи ги сите племиња; другото ќе си дојде самото по себе.“

6. Македонија во поновите современи патописи

6.1. Петер Хандке за Балканот и Македонија

Австрискиот писател Петер Хандке, чие книжевно творештво важи за едно од најиновативните и најреволуционерните во германската книжевност, во 90-тите години на минатиот век предизвикал бурна полемика во светската книжевна и политичка јавност, кога се вклучил во дебатата во врска со војните на Балканот. Неговите изјави во врска со војната и распадот на Југославија, како и објавувањето на неговиот патопис „Зимско патување по реките Дунав, Сава, Морава и Дрина или правда за Србија“ (Eine winterliche Reise zu den Flüssen Donau, Save, Morawa und Drina oder Gerechtigkeit für Serbien) во 1996 година во кој застанува во одбрана на Србија за време на војната, предизвикале вистински скандал и биле предмет на жестоки критички осуди. Ставовите на Хандке ја шокирале јавноста, бидејќи Србите биле генерално сметани за виновници за сите неволји на Балканот, а тој застанува во нивна одбрана. Неговата симпатија за Србија конечно се претворила во јавна и отворена наклонетост, особено по бомбардирањата на Србија од страна на НАТО на крајот на 90-тите години. Како резултат на силните емоции во однос на крвопролевањето на Балканот, Хандке го напуштил својот поранешен поетски концепт и се нашол себеси неволно вклучен во деликатната улога на кореспондент помеѓу поетска и политичка мисија.

Своето „Зимско патување“ Хандке во започнува со следната изјава:

„Schon lange, nun fast vier Jahre lang, seit dem Ende des Krieges in Ostslawonien, der Zerstörung von Vukovar, seit dem Ausbruch des Krieges in Bosnien-Herzegowina, hatte ich vorgehabt, nach Serbien zu fahren.“⁶⁸ (Handke 1996: 11)

⁶⁸ „Веќе долго, речиси четири години, по крајот на војната во источна Славонија, уништувањето на Вуковар, по избивањето на војната во Босна и Херцеговина, имав намера да отпатувам за Србија.“

Со ова патување авторот сакал со свои очи да создаде слика за земјата, пејзажот и луѓето во Србија, но согледува дека оваа замисла воопшто не е толку едноставна бидејќи репортажите во западните медиуми веќе креирале одредена слика за тамошната реалност. Следствено на тоа, Петер Хандке на работите ќе им се доближи на својот препознатлив и специфичен начин, како писател. Со својот патопис, тој на своите читатели сакал да им овозможи една поинаква слика за српската популација и нивниот живот, да им ги прикажете сликите на тивкиот, бел зимски пејзаж, да им дозволи да ги откријат реките, природата и неговата архаична визија за земјата. Тој ги опишува пределите низ кои патува преку емоционалниот дискурс (можеби и затоа што од страната на мајка му имал словенско потекло бидејќи таа била Словенка од Корушка), како рефлексција на доброто во човечкиот род, преку приказ на помалку развиените региони како контраст на модерните индустриски земји.

Хандке воедно ја критикува едностраноста на прикажувањето на овој регион во западните медиуми и, според него, тоа претставува „фабрикување на докази кои ѝ биле потребни на западноевропската јавност за да ги оправда нападите на (тогашната) Југославија“. Моралистот Хандке ги осудува сите сверства извршени од страна на српските воени и паравоени единици за време на војната, но според западноевропската критичка јавност тоа било недоволно јасно и претставува своевидно релативирање на нивните воени злодела. Наспроти тоа, според ставот на Хандке, ова значи еднострано шематизирање на перцепцијата пласирана преку мас-медиумите, кои ги претставуваат босанските муслимани исклучиво како жртви, а Србите како злосторници, па затоа тој се залага за своевидна поетска субверзија. Според Хандке, писателот би можел да ја доживее вистината „поправедно“ отколку новинарот. Поради ваквите свои ставови писателот Хандке до денешен ден е соочен со жестоки осуди.

Интересно е што својот патопис Хандке го завршува со проштално писмо на еден човек во Босна, поранешен партизан, кој исто како и неговата сопруга, по избивањето на војната си го одзел животот:

„Der Verrat, der Zerfall und das Chaos unseres Landes, die schwere Situation, in die unser Volk geworfen ist, der Krieg (serbokroatisch „rat“) in Bosnien-Herzegowina,

das Ausrotten des serbischen Volkes und meine eigene Krankheit haben mein weiteres Leben sinnlos gemacht, und deswegen habe ich beschlossen, mich zu befreien von der Krankheit, und insbesondere von den Leiden wegen des Untergangs des Landes, um meinen erschöpften Organismus, der das alles nicht mehr aushielt, sich erholen zu lassen.“⁶⁹ (Handke 1996: 135)

Преку ова проштално писмо Хандке го пренесува и својот личен емоционален став во однос на распадот на Југославија, обидувајќи се да создаде сочувство кај (западноевропскиот) читател и укажувајќи на фактот дека жртви на војната биле сите инволвирани страни.

Изворот на длабоката тага за распадот на Југославија во книжевното писмо на Хандке, која резултира со силен емотивен набој кој авторот го пренесува во своите дела, може да се објасни со околноста дека ја загубил својата првична татковина – Словенија. Во делото „Сонувачот“ се појавува „Деветтата земја“ како упориште на вистинското детство. засолниште „во реалноста“ (Abschied des Träumers vom Neunten Land: Eine Wirklichkeit, die vergangen ist: Erinnerung an Slowenien, 1991), Хандке ќе изјави:

„Slowenien gehörte für mich seit je zu dem großen Jugoslawien, das südlich der Karawanken begann und weit unten, zum Beispiel am Ohridsee bei den byzantinischen Kirchen und islamischen Moscheen vor Albanien oder in den makedonischen Ebenen vor Griechenland, endete.“⁷⁰ (Handke, 1991: 12)

За нашето истражување особено интересни се неговите претстави за Македонија каде со доза на емоционалност и нескриени симпатии ги опишува

⁶⁹ „Предавството, распадот и хаосот на нашата земја, тешката ситуација во која е фрлен нашиот народ, војната (српско-хрватски „рат“) во Босна и Херцеговина, истребувањето на српскиот народ и мојата сопствена болест го направија мојот живот бесмислен и затоа одлучив да се ослободам од болеста, а особено од страдањата поради пропаста на земјата, за да му овозможам починка на мојот истоштен организам, кој сево ова не може повеќе да го издржи.“

⁷⁰ „Словенија за мене отсекогаш ѝ припаѓаше на големата Југославија, која почнуваше јужно од Караванките и завршуваше далеку подолу, на пример на Охридското Езеро кај византиските цркви и исламските цамии пред Албанија или во македонските рамнини пред Грција.“

пределите низ кои поминува преку своите емоции, како рефлексija на доброто во човечкиот род, преку приказ на помалку развиените региони како контраст на модерните индустриски земји. Ваквите описи ги среќаваме во неговото дело од 2005 година „Патувајќи вчера“ (Gestern unterwegs, Aufzeichnungen November 1987-Juli 1990), во кое Хандке претставува своевидна топографија на доживувањето: „Beteiligt denken ist Poesie“⁷¹ (Handke, 2005: 27). Прекрасните описи на природата го прават овој патеписен дневник единствено читачко доживување. Хандке пишува за снегулките кои се виорат над пустиот предел пред Тетово, во самрак, и потоа за брановите на Охридското езеро кои во ноќта заплискуваат на копното како да се морски. Ќе ги спомене „моќната Горица“, лебедите и сребрените рипки, момчињата во Струга кои пијат во „Бистро“ преку зимата, без заби и со привлечен изглед, со студени раце, но еден со очи како на иконите во црквата Свети Климент и многу топли дланки. Натаму ги опишува ноќниот автобус до Охрид и убавата строга жена, правците на течение на македонските реки, кои во Битола, како и Вардар во Скопје, се сосема различни од нашите, сосема *свои, речно свои...* (Handke 2005: 31)

Во својата книга „Уште еднаш за Тукидид“ (во проширеното издание од 1995 година), Хандке ќе раскаже една „Приказна за покривките за глава во Скопје“ (Geschichte der Kopfbedeckungen von Skopje, in „Noch einmal für Thukydides“, Erweiterte Ausgabe 1995). Авторот својата посета на Скопје од 10 декември 1987 година ја раскажува како патописна приказна за мултикултурното општество во Македонија. Тој, дури и во центарот на метрополата, ќе забележи: „Passe-Montagne“ или планинарска капа, надолу преку носот и нагоре преку челото, оставајќи ги само очите слободни; возачи на градежни колички со црни муслимански капи, цврсто прилепени за черепот; бела плетена капа со ориентален дезен, дебела скијачка капа, беретка... *И-така-натаму. Сето тоа прекрасно и-така-натаму.* (Handke, 1995: 35-40)

⁷¹ „Да се размислува инволвирано е поезија.“

Публикацијата на „Зимското патување“ на Хандке ги провоцирала медиумите на ретко остар начин. Но не само медиумите, туку и бројни критичари и колегите книжевници му префрлиле дека наместо книжевни дела пишува просрпски манифести. Хандке пак, во чие недоцнежно творештво уште понагласено преовладува емоционалниот дискурс, нуди своевидна книжевна парадигма како стратегија за поттикнување емпатија кај читателот со цел да создаде, како што смета самиот тој, една друга, поинаква слика во врска со сите инволвирани страни во војните на Балканот во контекст на распадот на Југославија. Меѓутоа, освен острите критики од страна на светската јавност поради ваквите ставови, тој добил и одредено признание за неговиот обид во своите современи патописи да прикаже начин на восприемање надвор од границите на мејнстримот. Нобеловата награда за литература која му била доделена во 2019 година претставува истовремено потврда за тоа, но и жариште за нова жестока критичка осуда на овој писател.

Прашањето за објективноста на патописецот Хандке останува отворено и дискутабилно. Можеби, во патописот „Патувајќи вчера“, со една своја мисла тој ќе ги постави темелите на неговото понатамошно политичко-книжевно творештво, а општо и на книжевниот патопис кога констатира: „Eines weiß ich: Die Welt im Gehen, Schauen, Bedenken, Betrachten, Weitergehen stellt sich anders dar als die Welt in den Zeitungen.“⁷² (Handke 2005: 470)

⁷² „Едно знам: при одење, разгледување, размислување, набљудување, одење понатаму, светот се чини поинаков отколку светот во весниците.“

6.2. Волф Ошлис и воениот дневник од една мирна земја

За Волф Ошлис погоре во повеќе наврати веќе стана збор, што секако не зачудува, земајќи предвид дека станува збор за еден од најпродуктивните современи германски македонисти и афирматори на македонската кауза во светот за што, покрај бројните други признанија, во 2012 година ќе биде одликуван со наградата „Пријател на Република Македонија“ на Министерството за култура, за неговата поддршка за промоција и афирмација на македонскиот јазик, литература и култура во светот. Освен тоа што е македонист, Ошлис е и славист, политички научник, новинар и експерт за Источна Европа.

Роден е во 1941 година во Конигсберг, студирал славистика на универзитетот во Хамбург. Од 1973 година бил вработен во Центарот за аналитика во германската сојузна влада. Исто така работел и во Институтот за источнонаучни и меѓународни студии во Келн. Од 1977 до 2006 година работел и предавал како професор на Универзитетот во Гисен. Денес е публицист за Источна Европа и пишува редовно за мрежниот весник „Евроазиски магазин“ и за „Прускиот алгемајне цајтунг“. Континуирано објавува статии посветени на Македонија. Тој е коавтор на првиот Учебник по македонски јазик (со Вера Боиќ) објавен надвор од границите на поранешната Југославија (од 1984 година, а преобјавен во 1996 година), кој Ошлис целосно го преработил, дополнил, го збогатил со обемен вовед и го објавил во 2007 година.

Автор е на неколку книги објавени во Германија, меѓу кои „Македонија 2001 – 2004: Воен дневник од една мирна земја“ (2004), на студијата „Македонија“ во серијата „Студии за земји“ (2004), како и книга за Мајка Тереза (2009). Ошлис, меѓу другото, досега превел и повеќе дела од македонската литература на германски јазик. Тој е редовен учесник на Летната школа и на научниот собир на Семинарот за македонски јазик, литература и култура во Охрид, на научни собири организирани од МАНУ и од други научни институции во Република Македонија, но учествувал и на славистички собири во светот, каде што настапувал со реферати на македонистички теми. Ошлис е и почесен доктор на науки на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје и

добитник е на наградата *Духовен воин* за 2012 година, што ја доделува меѓународната манифестација Македонски духовни конаци, на наградата Пријател на Македонија, доделена од Министерството за култура на РМ за 2012 година, а за преводот на „За македонските работи“ ја доби наградата Златно перо на Сојузот на литературните преведувачи на Македонија.

Во контекст на темата која е предмет на нашата елаборација во продолжение подетално ќе се осврнеме на неговото дело „Воениот дневник од една мирна земја“ (Makedonien 2001-2004. Kriegstagebuch aus einem friedlichen Land, 2004) кое е засновано на анализите што Ошлис ги напишал помеѓу јануари и декември 2003 година за *Фондацијата наука и политика од Берлин*, а кои авторот потоа ги ревидирал, ажурирал и тематски преуредил, задржувајќи го оригиналното датирање и – во голем дел – стилот на презентирање на настаните во сегашно време, со што се исполнети условите книгата да го исполни обликот на „дневник“. Во секој случај, овде не станува збор за патописен, туку за „воен“ дневник, но сепак е значајно да биде вклучен во оваа дисертација, бидејќи станува збор за патувачки извештај на германски автор од една (за Ошлис и не толку) туѓинска земја, со што секако се доближува до границите на патописниот жанр.

„Воениот дневник“ на Ошлис, како што укажува самиот наслов, го опфаќа периодот од 2001-2004 година во Македонија, кај авторот окарактеризирана како „мирната земја“ (das friedliche Land) поради начинот на кој свесно и многу вешто останала надвор од граѓанската војна во поранешна Југославија. На некои соседи со тоа им оставила впечаток дека е слаба и беспомошна земја, што по осамостојувањето резултирало со плејада тајни или отворени напади врз нејзината безбедност, територијален интегритет и културен идентитет. Авторот овие состојби ги прикажува и анализира во девет тематски поделени поглавја, почнувајќи со трагичната несреќа на претседателот Борис Трајковски, продолжувајќи со етнографската и демографската положба на Македонија, нејзиниот мултиетнички карактер, македонската безбедносна и одбранбена политика, односот на Македонија и меѓународната заедница, промените

во власта, меѓуетничките конфликти, црковниот спор со Србија и, на крајот, реперкусиите врз Македонија поради војната во Косово. Ошлис во книгата вклучува биографии на челните македонски политичари, интервјуа, фотографии, карти, статистички податоци и договори (Охридскиот рамковен договор од 2001 година (Oschlies 2004: 117-134)).

Уште во воведот на книгата Ошлис го елаборира прашањето на *објективноста* на авторот при создавањето на ваквите и слични публикации. За неговиот приказ за Македонија, тој образложува дека е „*zwar faktenreich, umfassend, gelegentlich kritisch und stets wohl fundiert ist – aber nur bedingt „objektiv“*“. Weil der Autor schlichtweg nicht weiß, was „*wissenschaftliche Objektivität*“ sein und bedeuten soll“⁷³ (Oschlies, 2004: 9). Тој смета дека секој што пишува тој дава и оценка на состојбите, особено доколку се занимава со хуманистичките и општествените науки. А секој што оценува, според Ошлис треба да си ги признае своите оценки. Авторот не крие дека Македонија му значи многу, дека ја смета за бескрајно подобра и поразумна од сите други држави наследнички на поранешна Југославија, дека никогаш не би сакал да ја види предадена на политички криминалци и терористи и дека секако не ги разбира нелогичните политичари (авторот го користи терминот *Wirrköpfe*) во Атина или Софија кои сакаат да го оспорат државното име на Македонија или нејзиниот етно-културен идентитет. Тој е дециден во своите ставови, дека Македонија не е ниту дел од „историското Косово“ ниту „западнобугарски регион“ и, најмногу во историска ретроспектива, „Поранешна Југословенска Република“: Македонија е суверена држава, населена со автентична јужнословенска нација Македонци и припадници на 23 етнички малцинства, признати од меѓународната заедница. И покрај тоа, Ошлис потенцира дека Македонија ретко се третира праведно и со должно внимание.

За перцепцијата на Македонија и, пред сè македонскиот јазик кај германскојазичните автори, Ошлис критикува свои бројни „колеги“ кои го негираат постоењето на македонскиот јазик: „*Deutsche Autoren wie Wolfgang Liebahl bzw.*

⁷³ „фактички, сеопфатен, повремено критички и секогаш основан - но само условно „објективен“. Бидејќи авторот едноставно не знае што всушност треба да биде и да значи „научната објективност“.

österreichische wie Otto Kronsteiner erklären (...) gönnerhaft, dass es diese Sprache entweder gar nicht gäbe, weil sie natürlich ein „Dialekt des Bulgarischen“ sei, oder dass sie nur als „Potpourriartig zubereitete Neusprache“ existiere, die „Belgrad“ als „antibulgarisch konzipierte Abtrennungssprache“ erfunden habe und die es „gar nicht mehr geben sollte“⁷⁴, како и историчарот Штефан Требст, кој сака себеси и другите да ги убеди, „dass es „Makedonier“ bis 1944 überhaupt nicht gab, danach nur als Konstrukte ideologischer „Meistererzählungen“⁷⁵, успевајќи да ги игнорираат, или пак да не се запознаени, со сите безбројни студии и експертизи од повеќе од половина век, во земјата и во странство, за македонскиот јазик. (Oschlies 2004: 11)

Од многуте заклучоци кои Ошлис ги изведува врз основа на неговите детални проучувања, како особено интересен би сакале да го издвоиме фацитот во второто поглавје „Makedonien ethnisch und demographisch“⁷⁶, кој се однесува на односот на меѓународната заедница кон Македонија, а е поврзан со фрагилната состојба во која земјата се наоѓа во периодот кој авторот го анализира, вклучувајќи ги и проблемите со спорот за (тогаш) уставното име Република Македонија со Република Грција, констатирајќи го следново:

„Makedonien ist mit seinem Territorium von knapp 26.000 km² nur wenig größer als Hessen, aber als zentralbalkanisches Land und als „Herzstück“ balkanischer Verkehrsplanungen ein wichtiges Land. Es ist ein friedliches Land, dessen 23 ethnische Minderheiten auch schon vor dem Ohrider Abkommen Möglichkeiten und Rechte besaßen, wie sie in anderen Balkanstaaten kaum gewährt werden. Makedonien bemüht sich seit dem Frühjahr 2002, eben dieses Abkommen als Beispiel interethnischer Befriedung in ganz Südost-Europa zu propagieren. Makedonien ist ein immer noch gefährdetes und nach wie vor armes Land, und beide

⁷⁴ „Германски автори како Волфганг Либал, како и австриски автори како Ото Кронштајнер покровителски објаснуваат (...) дека овој јазик или воопшто не постои затоа што секако е „дијалект на бугарскиот“ или дека постои само како „некаква си новогворна манца“, која ја измислил „Белград“ како „антибугарски јазик, конструиран за одвојување од бугарскиот“ и кој „веќе воопшто не би требало да постои.““

⁷⁵ „дека „Македонци“ воопшто не постоеле до 1944, а потоа само како идеолошки конструкти на „метанаративи““.

⁷⁶ „Македонија етнички и демографски“

Bürden will die internationale Gemeinschaft durch Sicherheitspräsenz und Wirtschaftshilfe erleichtern. Und schließlich ist Makedonien (momentan) ein sehr nervöses Land, dessen mühsam restabilisierte Ruhe beinahe täglich durch neue Zwischenfälle gestört wird. Es wäre ihm eine psychische Hilfestellung, wenn die internationale Gemeinschaft und ihre Medien in der alltäglichen Kommunikation auf künstliche und verwirrende Begriffe wie „Slavo-Makedonen“ verzichteten. Damit wäre viel gewonnen, nicht zuletzt für einen korrekten Sprachgebrauch und eine kommunikative Fairneß.“⁷⁷ (Oschlies 2004: 38)

Доколку во овој цитат терминот „Славомакедонци“ („Slavo-Makedonen“) го замениме со „Северномакедонци“ („Nordmazedonier“), нема да бидеме далеку од приказот на актуелната состојба во земјата.

Ошлис во својата публикација дава извонредно детален приказ за Македонија за наведениот период. Станува збор за научна студија во која се опфатени сите општествени аспекти за еден исклучително турбулентен период од македонската историја. Сепак мораме да заклучиме дека во претставата на Ошлис, освен научно ориентираниот, голема улога игра и емоционалниот дискурс кој се назира низ текстот, но ќе потенцираме дека е застапен во помал обем во споредба со современото творештво на Петер Хандке и нема да влијае врз фактичката слика за Македонија прикажана во ова дело.

⁷⁷ „Со својата територија од речиси 26.000 км², Македонија е само малку поголема од Хесен, но како централнобалканска земја и како „срце“ на балканското транспортно планирање, таа е е важна земја. Станува збор за мирољубива земја, чии 23 етнички малцинства веќе ги поседуваа можностите и правата, уште пред Охридскиот договор, кои ретко се доделуваат во другите балкански држави. Од пролетта 2002 година, Македонија се обидува да го пропагира овој договор како пример за меѓуетнички мир низ Југоисточна Европа. Македонија е сè уште ранлива и, како и претходно, сè уште сиромашна земја, и овие товари меѓународната заедница сака да ѝ ги олесни преку безбедносно присуство и економска помош. И, најпосле, Македонија е (во моментот) многу нервозна земја, чија смиреност, макотрпно стабилизирана, речиси секојдневно ја нарушуваат нови инциденти. За неа би претставувало психолошка помош, доколку меѓународната заедница и нејзините медиуми би се откажале од вештачките и збунувачки термини како „Славомакедонци“ во секојдневната комуникација. Со тоа би се добило многу, и тоа не само во поглед на правилната употреба на јазикот и комуникациската правичност.“

6.3. Туристичкиот водич како своевидна современа форма на патопис

Не постои обемна секундарна литература за туристичките водичи, и покрај нивната популарност меѓу читателите и нивниот статус како еден од најпродаваните жанрови во книжарниците. Медиумот бил потемелно истражуван во дисциплините географија, туризам и фолклор, особено во доцните 1980-ти и 1990-ти години, иако различните аспекти и појдовни точки биле продлабочени во зависност од дисциплината и така не можело да се развие „компактно поле на веродостојни знаења и теории“ (Wicke 2011: 22). Бул доаѓа до заклучок дека истражувањето на туристичките водичи првенствено се занимава со историската промена во жанрот од неговото појавување до дваесеттиот век или обидите да се создаде типологија на овој широк, разновиден жанр. (Buhl 2020: 39)

6.3.1. Жанровска определба на туристичкиот водич

Проблематично е туристичкиот водич да се означи како книжевен жанр, бидејќи тој останал во голема мера неистражен во книжевните студии до денес и затоа недостигаат јасни дефиниции и разграничувања. Германскиот лексикон на книжевни изрази на Мецлер (Metzlers Literaturlexikon, 2007) ја нуди следнава дефиниција:

Itinerarium, n. [lat. = Reiseführer], Pl. Itineraria, Wegbeschreibung, Marschkarte. Die Itineraria informieren Reisende, bes. Militärs, Kaufleute oder Pilger, über Routen, Entfernungen und Raststätten, z. T. auch Sehenswürdigkeiten⁷⁸ (Anziger 2007: 361).

Причините поради кои не се обрнува внимание на овој жанр се, од една страна, екстремно хетерогената природа на текстот (на пр. информативен текст, анегдоти,

⁷⁸ Итинерариј, м.р. [лат. = туристички водич], мн. итинерарии, опис на пат, карта на рута. Итинерариите ги информираат патниците, особено војската, трговците или ациите, за маршрутите, растојанијата и местата за одмор, исто така и (делумно) за знаменитостите.

насоки, списоци со адреси итн.), што може многу да се разликува од еден до друг туристички водич. Од друга страна, за разлика од другите форми на патописна литература, медиумот не изгледа доволно научно достоин, како што критикува Ванг (Wang 2003: 581). Во изолирани дела, сепак, бил направен обид поблиску да се дефинира жанрот на туристички водичи (Gorsemann 1995; Wicke 2011).

Во секој случај, туристичкиот водич како жанр има долга историја богата со традиција и е тесно поврзан со голем број други видови текстови, односно понекогаш потекнува од некои од нив. Во ниту еден момент не може јасно да се разграничи од сродните текстови, поради што се јавува проблем при обидот да се воспостави една општа и валидна диференцијација, што пак доведува до тешкотија да се најде прецизна дефиниција. Туристичкиот водич низ вековите комбинира различни видови текст (Gorsemann 1995: 69). Според Горземан туристички водич претставува:

„Die zweckgerichtete, auf praktische Nachahmung zielende Darstellung einer Reise ist dabei die verbindende Klammer, ihre konkreten Ausprägungen hingegen unmittelbar abhängig von den jeweiligen Reisemotiven sowie den Möglichkeiten zum Reisen.“⁷⁹ (Gorsemann 1995: 79)

Самиот тип на текст оневозможува една општо важечка дефиниција, бидејќи речиси воопшто не е поврзан со конвенции или правила во однос на содржината и формата. Неговата сродност со патописот, од кој како посебен жанр се одвоил најдоцна во деветнаесеттиот век, сепак се задржала и натаму особено кога станува збор за прашањата поврзани за неговата дефиниција, бидејќи, како што укажува Бренер, ни патописот не создал хомогена или стандардизирана форма. Оттаму, делата се разликуваат во однос на содржината и формата и првично се дел од еден хибриден, мешан жанр. Некои текстуални пасуси како и вметнати цитати се книжевни односно поетски, други би можеле да припаѓаат на комерцијална, рекламна или стручна литература. Во тој контекст Гроземан коментира:

⁷⁹ „Целно ориентираното претставување на патувањето, насочено кон практична имитација, е притоа спојувалка, додека неговите специфични карактеристики директно зависат од актуелните мотиви за патувањето, како и можностите за патување.“

„Wenn Reiseführer üblicherweise als Sachbuch für die Reise bezeichnet werden, den sie damit einer Literaturart zuschlagen, über die wenig Klarheit herrscht. Mehr oder weniger bedeutungskongruent kursieren über die Begriffe wie Sachbuch, Gebrauchstext, literarische Zweckform, populärwissenschaftliche Schrifttum, nicht-fiktive oder nicht-poetische Literatur.“⁸⁰ (Gorsemann 1995: 80-81)

6.3.2. Модерниот туристички водич

До осумнаесеттиот век, патувањата главно се наоѓале под знакот на некакви освојувања, бегства или миграциски движења, но со почетокот на индустријализацијата и развојот на капитализмот се појавила нова форма на патување, која била наменета да служи за рекреација и/или образование. Патувањата сега морале да бидат планирани, да содржат сè што вреди да се види без да се потроши многу време на истражување. На овие потреби на патниците кон средината на деветнаесеттиот век им излегол во пресрет Бедекер (Beadecker) со првиот модерен германски туристички водич, кој, како што објаснува Wicke (2011:86), требал да доживее голем успех и да послужи како модел за понатамошниот развој на жанрот низ Европа. Со помош на доделување ѕвездички, туристичките водичи на Бедекер препорачувале знаменитости и го привлекувале и зголемувале напливот од туристи (Buhl 2020: 41). Со појавата на модерниот туризам во 1950-тите и 1960-тите години на минатиот век, настанале голем број на различни туристички водичи за различни потреби и целни групи. Едностраното канализирање на знаменитостите во конвенционалните туристички водичи како што е оној на Бедекер, било силно критикувано и довело до појава на таканаречени „алтернативни туристички водичи“ во 1970-тите и 1980-тите години, кои освен на знаменитостите се фокусирале и на земјата и на неговото население. (Wang 2003: 584).

⁸⁰ „Кога туристичките водичи, како и обично, се нарекуваат стручна литература за патување, тие на тој начин се класифицираат како тип на литература, која е прилично неразјаснета. Термините како стручна литература, функционален текст, наменска книжевна форма, популарно-научна литература, нефикционална или непоетска книжевност, циркулираат повеќе или помалку со исто значење.“

Денес, опсегот на туристички водичи, особено за комерцијалните туристички центри, станал извонредно голем и се карактеризира со високо ниво на хетерогеност. Поради постојаното појавување на нови издавачи и брзата промена на деталните податоци (цени за сместување, сообраќајни линии, адреси, дигитализација и сл.), постои огромна конкуренција и голем е притисокот да се продолжи со производството на нови изданија за да се остане актуелен на овој читателски пазар.

6.3.3. Функцијата на туристичките водичи

Туристичките водичи му служат на патникот првенствено да му понудат што е можно поажурирани и актуелни информации за целта на патувањето, според кои тој ќе може да се ориентира. Тие обезбедуваат упатства за практични прашања како што се маршрутите, сместувањето, работното време и рестораните, но обезбедуваат и информации за историјата, религиите, природата и културата. Од една страна, тие ги едуцираат своите читатели, од друга страна, туѓата земја во која се патува е подготвена за „консумирање“ од страна на туристите. Горземан (Gorsemann 1995) затоа ги карактеризира туристичките водичи како „образовни добра и туристички упатства за употреба“, а во меѓувреме издавачот „Пипер ферлаг“ (Piper Verlag) објавил цела серија туристички водичи наречени „Инструкции за употреба“. (Buhl 2020: 41)

Според Вике, оваа подготовка на дестинациите за патување е предмет на четири основни стратегии. Најпрво, туристичкиот водич ја подготвува целта на патувањето на начин што е погоден за туристите и соодветно се создаваат *доступни простори* (Wicke 2011: 118). Туристичкиот водич донесува одлука за тоа кои места се привлечни за туристите, т.е. достоини да бидат вклучени во текст содржан во туристичкиот водич, или пак треба да се сметаат за занемарливи. Почетната точка за оваа селекција се потребите и очекувањата на патникот, а не самата дестинација. Она што за туристот би делувало застрашувачки, грдо или непривлекчно, или не се споменува, или пак патникот ќе биде предупреден за „проблематични“ или „опасни“ места, во кои

подобро да не влегува или да влегува само со голема претпазливост (Wicke 2011: 119). Ова создава потенцијална поделба помеѓу туристичкиот и нетуристичкиот свет.

Втората стратегија што ја користат туристичките водичи за подготовка на туѓината е структурирањето на просторот и времето (Wicke 2011: 124). За една туристички атрактивна област, туристичкиот водич им презентира на своите корисници различни алатки како што се мапи, планинарски рути, разгледни во градот и предлози за еднодневни патувања со минутни информации за времето за да им помогнат да дизајнираат и да го пронајдат својот пат во непознатото опкружување. И овде, на пример, со избирање на одреден дел од картите на градот, новата средина се дели на „центар што вреди да се види“ и „периферија што треба да се занемари“: „Die Kartographie dient der Reiseführerliteratur also als weiteres Mittel zur Zähmung und Aneignung des unbekannten Raumes, dessen komplexe Hybridität [...] mittels starrer Linien und mit bekannten Maßstäben und Koordinaten versehen, in eine vorgegebene Ordnung gezwängt werden soll“⁸¹ (Wicke 2011: 126). Хронолошкото структурирање се одвива преку планирани дневни рутини или препораки за максимална или минимална должина на престој во одреден регион, град или место.

Третата стратегија е *конструкцијата на алтеритетот* (Wicke 2011: 128). Би нагласиле дека оваа стратегија особено го доближува туристичкиот водич со патописот. Туризмот произведува културна разлика, затоа што го користи туѓото како стока што треба да се пласира на пазарот. Тој буквално живее од оваа конструкција на алтеритетот, бидејќи само постојаната понуда на новото, непознатото и туѓото обезбедува одржлива туристичка побарувачка. И самите туристички водичи како инструмент на туризмот, исто така, живеат од конструирањето на туѓото преку создавање разлика. Таа генерира помалку разбирање за другата култура отколку, со поддршка на формирањето на сопствениот идентитет преку разграничување и на тој

⁸¹ „Така, картографијата им служи на туристичките водичи како дополнително средство за припитомување и присвојување на непознатиот простор, чија сложена хибридноста [...] треба насилно да се вгради во предиспониран поредок со помош на крути линии и со познати размери и координати“.

начин, како слика во огледало, да придонесе за самодефинирање на културата на потекло во справувањето со другите култури. Ако странецот навистина би бил разбран, тој веќе не би бил туѓ и потребата за патување во странство би исчезнала (Buhl 2020: 43).

Според Wicke (2011: 129), разликата лежи во континуумот помеѓу фасцинацијата и заканата. Туристичкиот водич треба да го поттикне духот на авантурата и возбудата, но сепак, на еден урамнотежен начин, за прикажаното да не делува застрашувачки. Предупредувањата за опасност и кражби обично се наоѓаат на последните страници од туристичкиот водич и се сместени во позадина зад колоритниот, фасцинантен фолклор што се провлекува низ целата книга.

Четвртата стратегија за обработка на туѓоста е визуелниот водич. Туристичките водичи сакаат да ги информираат своите читатели и да им дадат можност да се подготват за дестинацијата. Притоа дејствуваат според паролата: „Man sieht nur, was man weiß!“⁸² (Wicke 2011: 131). Аргументот за интензивната подготовка според тоа гласи: само кога ги знаеме релевантните аспекти на една култура, едно место или зграда, тогаш можат свесно да се восприемат. Работите за кои туристот не знае ништо, нема да може да ги види - за она кратко време што му е на располагање во текот на одморот. Оваа *мудрост* имплицира и на фактот, дека стекнатото предзнаење го насочува вниманието кон она што е веќе познато и на тој начин го блокира погледот на новите сознанија. Патувањето подготвено од туристички водичи не мора да води до проширување на хоризонтите, туку напротив до потврда на сликите кои се веќе креирани во главата. Според Вике, туристичкиот водич ја контролира перцепцијата на патниците преку обезбедување на претходно знаење и го насочува погледот на туристот кон она што се смета дека вреди да се види. Многу туристички водичи го усвоиле системот на ѕвездички на Бедкер и на тој начин ги фалат „најважните моменти“. Притоа, тие се ориентираат кон очекувањата и мотивите за патување на туристите и го користат селективниот поглед што е веќе однапред достапен.

⁸² „Го гледаме само она што (веќе) го знаеме!“

Можеме да заклучиме, дека главната референтна точка на туристичкиот водич не е дестинацијата на патувањето, туку патникот и неговите потреби. Причините за ова се меѓу другото и од економска природа. Не е случајно што хетерогеноста на медиумот, покрај разновидноста на дестинациите за патување, особено се должи на различната читателска публика. Така може да се прави разлика помеѓу нискобуџетни патници со малку пари, многу време и повеќе или помалку изразен интерес за меѓусебно разбирање на културите, патници заинтересирани за популарна наука со многу време за подготовка и енциклопедиско знаење, како и оние кои бараат одмор и релаксација со желба за сонце и клима како за на одмор, без интерес за контакт со земјата и луѓето и многу други видови на патници (Buhl 2020: 45).

Поединечните стратегии се тесно поврзани и се условуваат една со друга. Кога туристичкиот водич создава простор каде што може да се патува, со промовирање на некое место како привлечно за туристите, тој истовремено привлекува внимание и поглед кон оваа дестинација и делува како визуелен водич кој секогаш го има предвид хоризонтот на очекување на читателите.

6.3.4. Туристичките водичи на Филин фон Опелн за Македонија

Туристичкиот водич „Северна Македонија“ (Nordmazedonien. Mit Skopje, Ohridsee und allen Nationalparks, 2020) на Филин фон Опелн (Philine von Oppeln) содржи сè што би требало да содржи еден актуелен туристички водич: упатства за употреба, најважното кое е накусо прикажано, најдоброто што би требало да се посети, совети за патување, карти и легенди, но и податоци за политиката, економијата, религиите, културата, како и детален осврт на историјата на Македонија. За љубителите на книжевноста, германската авторка вметнува и извадоци од македонска поезија.

Согласно стратегиите за подготовка на целта на патувањето, фон Опелн го започнува својот туристички водич со „Најдоброто од Северна Македонија“ (2020: 12): архитектурата во Скопје, Охрид и Охридското Езеро, кањонот Матка, Битола, националните паркови, планинските предели, македонските села, манастирите, џамиите и црквите. Изборот на она што вреди да се види се наметнува на самиот почеток. Во поглавјето „Животот на село“ (Dorfleben) се наведени селата Вевчани, Брајчино, Галичник, Лазарополе и Гари, села кои се веќе познати туристички дестинации поврзани со руралниот туризам во Македонија, со улици и куќи реновирали со помош на финансиски средства од меѓународни проекти како и селани кои поминале обука за англиски јазик и компјутери, финансирани од меѓународни непрофитни организации (што авторката го објаснува при претставувањето на еколошкиот туризам): нешто што би било привлечно за, на пример, западноевропскиот турист, но нема да има многу допирни точки со суштината на поимот *селски живот* (во описот на Галичник се наведува дека во селото цела година живее само едно семејство, стр. 218). Меѓутоа, во приказите често ќе бидат вклучени и остатоци од македонските селски традиции, како што е Галичката свадба (слика 22).

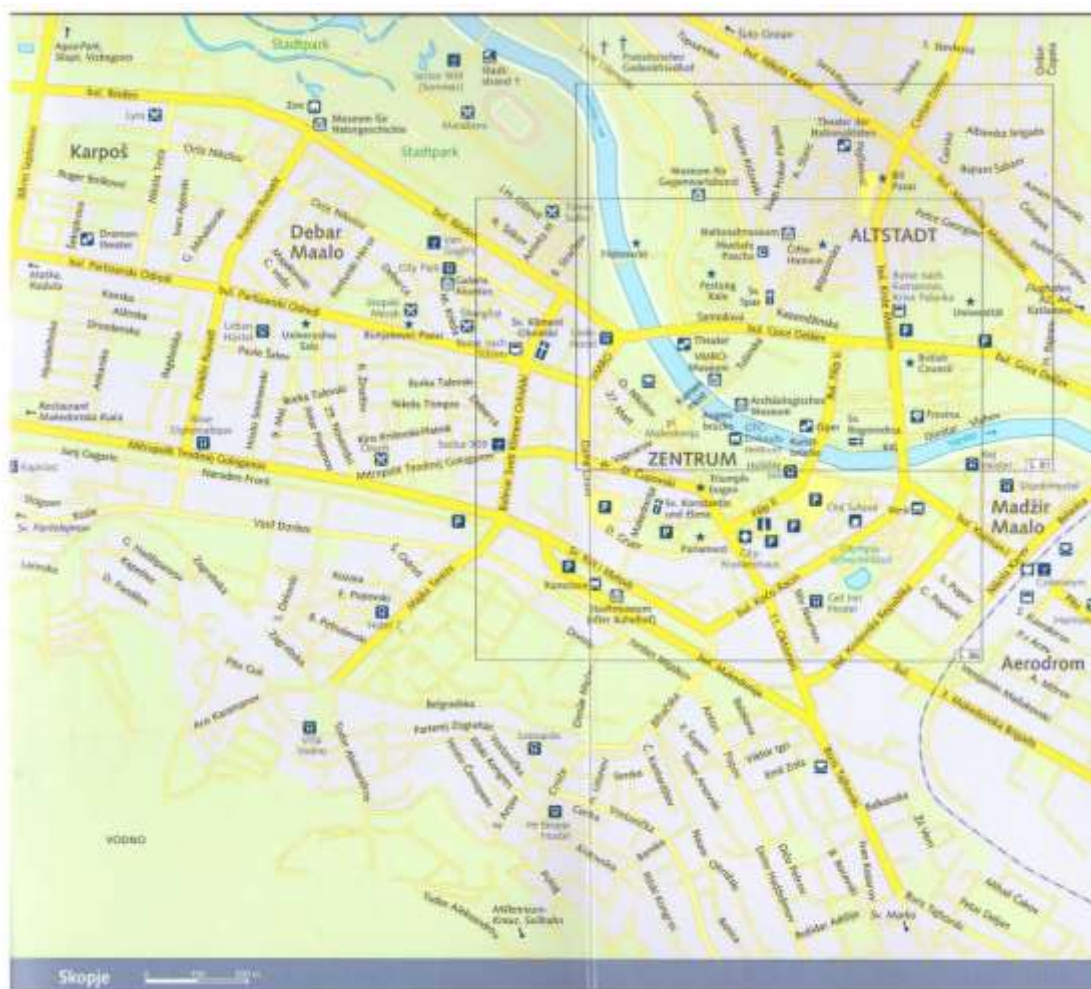

Слика 22: Невестата на пат кон родителите на младоженецот

Туристичкиот водич за Северна Македонија изобилува и со бројни помагала кои ќе го подготват туристот за навигација низ времето и просторот во Македонија: мапи на градовите и околината, пешачки патеки низ планинските региони, автобуски линии, такси услуги. Покрај тоа, секако и бројни фотографии од местата што вреди да

се посетат: туристот треба да биде подготвен, веќе запознаен со она што треба да го види. Целокупната структура на туристичкиот водич е усогласена со стратегиите за подготовка на Вике: туристот ќе биде и визуелно привлечен и заинтригиран, насочен кон препорачаните дестинации, но и дискретно предупреден за потенцијалните опасности (во второто поглавје „Најважните работи накусо“, под „Безбедност“ накратко се споменува дека Германското министерство за надворешни работи продолжува да предупредува на претпазливост во северните и северо-западните погранични области поради немирите во минатото, стр. 15).

На мапата на задната внатрешна корица на книгата е прикажан само мал дел од Скопје: центарот на градот, на исток до границата со општина Аеродром и на запад до Карпош 2, областа каде треба да престојува туристот и каде тој ќе најде сè што вреди да се види во главниот град (слика 23).

Слика 23: Карта од централното скопско подрачје, задна внатрешна корица

Би можеле да констатираме дека во ова дело всушност станува збор за туристички водич кој ги опфаќа сите аспекти на хетерогеноста на жанрот, со тоа покривајќи ги различните интереси на потенцијалните патници и хоризонтот на очекување кај разновидната читателска публика. Што се однесува до претставата за Македонија во оваа книга, добиваме мошне позитивна слика, и тоа не само во поглед на естетизирањето на туѓата средина, туку и во однос на историско-културолошкото отсликување на земјата – дестинација. Сè на сè, се добива еден детален општо прифатлив приказ како за германскојазичниот, така и за македонскиот читател.

Заклучок

Во овој докторски труд дојдовме најнапред до заклучокот, дека перцепциите за една поинаква културна средина се речиси секогаш обременети со товарот на сопствениот културен авторитет кој постои кај авторот на патописот. Процесот на восприемање, организацијата и обработката на восприемените информации не се случува на *tabula rasa*, напротив тој е многу повеќе под влијание на категоризацијата на информациите и стереотипизирањето, кои не се засегнати само од информациите од и за природниот животен свет, туку го опфаќаат и социјалното опкружување на авторот. Централен механизам при настанувањето на стереотипите постои во генералната подготвеност на субјектот за социјална категоризација, така на пример луѓето да се делат во припадници на свои или на туѓи групи. При контакт со туѓите култури, ова категоризирање и стереотипизирање во многу случаи во патописите игра одлучувачка улога.

Книжевното инсценирање на туѓоста мора да следи и одредена наративна драматургија, која ја избегнува илузијата за разбирање, за да може туѓото воопшто да биде евоцирано како туѓо. Но истовремено инсценирањето на туѓото мора да се надоврзе и на познатите шаблони, за да може туѓоста да ја прикаже како културолошки разбирлива. За оваа констелација на интеркултуролошко разбирање помеѓу туѓото и сопственото, парадигматично стои книжевното писмо, кое „од туѓината“ е адресирано кон „домашниот простор“ и со тоа го маркира интермедијарниот културолошки простор.

Патописецот го носи потенцијалот на некој кој се труди да ја инсценира туѓоста без нејзино стереотипизирање. За Франсис Бекон, патниците на ренесансата откриле пред сè „нов континент“ на вистината, кој се базирал врз искуството и набљудувањето, а не врз авторитетот на претходниците. Токму патописите биле тие кои го обезбедиле спроведувањето на новите информации (или новите вистини) кои ги поставиле основите за научните и филозофските револуции на седумнаесеттиот век. Како странец во туѓа земја, патописецот, бидејќи не е врзан преку корените за сингуларните составни делови или за едностраниите тенденции на локалната група, кон нив зазема

пообјективен став, којшто не означува едноставно дистанцирање и неинволвираност, туку посебна формација од далечина и близина, рамнодушност и ангажираност. Но за да биде објективен, тој не смее да биде врзан со никакви предефинирани детерминанти, кои би можеле да ги прејудиираат неговата пристрасност, неговото разбирање, неговата процена на даденостите.

Нашата научна дискусија покажа дека и за германскојазичните патописци кои го посетиле Балканот од крајот на осумнаесеттиот век, тоа било речиси невозможно. Некои го посетиле од љубопитност, како туристи, но повеќето дошле со одредена цел: да проучат одредена земја од политички, економски или воен агол. А извештаите од патувањата најчесто биле напишани и објавени за широката јавност, која обичните факти ги сметала за здодевни, па оттука сликата за Балканот честопати била зачинета со пристрасност и предрасуди, а перцепцијата исто така била обоена и од политичките симпатии на авторот.

Во теорискиот дел на оваа докторска дисертација натаму укажавме на тоа кои се многубројните предуслови кои ќе ја оневозможат објективната перцепција на патописецот. Формите, во кои патописот го опишува туѓото се одредени преку социјалниот статус на патописците и нивната инволвираност во менталитетот на општествените групи, а суштински зависат и од техничкиот и организацискиот стандард. Конечно се и под влијание на личните диспозиции на патописецот, кои се кристализирани во образованието, предзнаењата, интересите како и општите перцептивни способности на авторот. И секако, голема улога во инсценирањето на туѓата култура од страна на германскојазичните патописци е тенденцијата да се потврди сопствениот „просветителски напредок“ и со тоа сопствената супериорност во однос на неразвиениот Балкан. Потврда за оваа констатација наоѓаме кај повеќето анализирани патописи во овој труд, на пр. кај Мајр и фон Хан, кои не навлегуваат во причините за состојбите поврзани со нивните заклучоци и споредби во однос на населението во Македонија за време на нивните патувања. Честопати авторите посетените македонски места ги споредуваат со германските, како на пр. фон Хан кој патувајќи покрај Криволак и Пепелиште, ќе направи споредба помеѓу германскиот и, да го наречеме, христијанскиот менталитет на поднебјето. Одејќи токму под

пепелишките куќи, на крајот на улицата тој и неговите сопатници виделе многу насобрани луѓе што ги набљудувале молчешкум и индиферентно – однесување коешто Хан нагласува дека често го забележувал кај Бугарите. Она што тој го смета за особено необично биле самите селски деца, кои до некаде ги придружувале, но не прозбурувале ниту збор, ниту меѓу себе. Тука авторот споредбата ја прави со малите селски Германчиња, кои, кога вака би здогледале за прв пат тесен барјак на бротче со куќичка и полно со странски луѓе кои пловат по нивната река, би ги пресретнале со таква викотница, па можеби нивното чудење би одело и дотаму што би почнале да фрлаат со камења на една ваква појава. Во секој случај, патописецот фон Хан воопшто нема да посвети ниту една од своите мисли на толкување на таквото детско однесување или на апатијата на локалните жители, ниту пак ќе навлезе во паралелна анализа на едниот и другиот менталитет, условен од општествените околности во кои овие групи живеат. На истиот начин ќе го коментира и „ниското културно знаење“ и големото губење време и сила поради нискиот степен на образование коментирајќи ја неискористената сила на реката Вардар во селските воденици.

За разлика од Јохан Георг фон Хан, Херман Вендел во своите „Југоисточноевропски прашања“ суштински навлегува во состојбата на македонскиот селанец, објаснувајќи дека е експлоатиран од двајца господари, од спахијата и бегот, дека е згмечен од неописливиот притисок и товар, напуштен и оставен на милост и немилост од секаков вид насилство, тој под власта на големопоседникот водел живот што едвај заслужувал да се нарече живот. Без разлика дали тој копал во полињата и ливадите со своето семејство од утро до вечер или дали работел нешто друго, годишниот приход од напорите на целото семејство никогаш не обезбедувал доволно средства за еден човечки достоин живот.

Патописецот Хајнрих Барт е уште потемелен во своите опсервации, на пример, тој неговиот патопис „Патување низ внатрешноста на европска Турција“ од 1864 година при посетата на Радовиш ќе запише дека „овде личниот имот е исклучително ограничен преку најсрамниот и најнемилосрдниот деспотизам практикуван одозгора“, каде што ќе биде сведок на срамен начин на зголемување на данокот на грозје. Патувањето на Хуго Гроте од Битола до Охрид во 1902 година е од географска и

етнографска природа и изобилува со живописни впечатоци од природата исполнети со позитивни чувства, а содржи и бројни фотографии од прекрасните предели кои ги опишува, како и од градовите кои ќе ги посети. Сепак, фотографијата насловена како „Јужнословенка од Битолската област“ не е проследена со опис, и покрај нејзината живописна носија, а не е направен обид да се открие нејзината национална припадност. Затоа, пак, авторот се задржува на детален опис на неговото јавачко искуство – јавање на дрвено седло од локална изработка – укажувајќи на неудобноста, потенцирајќи ја разликата со „европското седло“ до кое, за жал, не успеал да дојде во Битола. И Лудвиг Лесен во својот патопис „Вдолж и попреку низ Балканот“ од 1914 година смета дека „на Ориентот треба да му се постават фини европски стандарди, за да може во целост да се ужива во него“. За населението во Скопје ќе процени дека се пред сè Турци и Албанци, додека албанските христијани и Бугарите се ретки. Ханс Фридрих Блунк во својот прирачник „Иднината на Македонија. Прирачник за трговци, новинари и патници“ од 1914 година, а кој го издава со цел не само да се запознае германската јавност со условите во Македонија, туку и да се насочи вниманието на германската дипломатија кон Македонија за да се спроведе економска доминација во Македонија, прави разлика помеѓу Бугарите и - како што ги нарекува - „луѓето кои денес ги нарекуваме Бугари“, но единствените позитивни карактеристики кои ги наведува за Македонците се добриот семеен живот и воинствениот дух.

За разлика од него, германските истражувачи за време на Првата светска војна даваат сосема поинаква слика: Франц Дофлајн и Леонард Шулце Јена во своите монографии за Македонија даваат извонредни описи на природните убавини, за животот на населението, и (и покрај влијанието на нивните бугарски колеги) ги препознаваат Македонците како народ со посебен идентитет. Авторот кој најдобро ги опишува околностите со кои македонскиот народ се соочувал со векови, кои ги поткрепува како историчар, а за кои пишува како писател, филозоф и социјалдемократ, е Херман Вендел. Во неговите дела, средбите со населението се „од прва рака“, заклучоците се јасни: „Македонецот останува Македонец, независно од промените во неговото презиме: од Јордан, до Јордановиќ, преку Јорданов до повторното Јордановиќ.“ И покрај емоционалноста во неговите истражувања како резултат на

субјективната приврзаност кон идејата за обединување на Јужнословените, неговите трудови се со висок степен на објективност и критичност. А личните емоционални интереси се најзастапени во современите патописи на Петер Хандке, со кои се вклучува во дебатата во врска со војните на Балканот во 90-тите години на минатиот век. Во „Патувајќи вчера“, Хандке не нуди само прекрасни описи на македонската природа на неговиот уникатен поетски начин, туку претставува голем дел од себеси, „размислувајќи инволвирано“. А неговото дело „Приказна за покривките за глава во Скопје“ наликува на еден вид постмодерна верзија на описот на народните носии, со кои Дофлајн во својата книга за Македонија се обидува да одгатне од кое село доаѓаат жените кои ќе ги сретне на пазарот во Скопје. Емоционалното влијание се забележува и во „Воениот дневник“ на Волф Ошлис, но во неговата книга забележуваме прецизен и детален опис на случувањата во Македонија во периодот помеѓу 2001 и 2004 година, а што се однесува до деталите и веродостојноста, истото би можеле да го заклучиме и за туристичкиот водич „Северна Македонија“ на Филин фон Опелн.

На крајот можеме да ги изведеме заклучокот дека согласно историскиот развој на патописниот жанр, политичките и воените околности и сојузничките релации и интереси на земјите од германскојазичното подрачје, но и личните афинитети на писателите, приказот на Македонија во патописите кои се предмет на анализа во овој труд варираат од критичка дистанцирана и напати стерописки исполнета претстава за Македонија до голема емпатија и симпатии на овој простор и неговите жители. Додека патописите до деветнаесеттиот век се воглавно емпириски, а потоа преминуваат повеќе во дескриптивни, за патописите пак од дваесеттиот век и за современиот патопис е карактеристична емоционалната инволвираност на авторот. Сепак, како заедничка нишка се провлекува, освен автобиографскиот елемент како општо својство на патописот како книжевен жанр, елементот на дистанца во однос на источноевропското, односно балканското тло. Без разлика дали авторот свесно сака да ги истакне општествените разлики и степенот на развој, и со која цел, останува фактот дека до ден денешен низ германскојазичната како и воопшто западноевропската претстава за источна Европа и Балканот сè уште се провлекува наследството од

првичната идеја за овие простори создадена пред повеќе стотици години во земјите на просветителството.

Справувањето со далечни и непознати простори, како и сопствениот предизвик за преземото патување, сè уште е еден од главните извори на инспирација за книжевните автори. Што се однесува пак до иднината на патописот во однос на веродостојноста, формите на восприемање повеќе не се потпираат на емпиријата, непосредното искуство може да се замени со помош на омилениот медиум. Првобитното прашање дали патникот лаже, во овие патописи повеќе и не се поставува: стандардизирањето на предметот на неговото искуство не му остава друг избор, освен да ја каже вистината – вистина која никој повеќе не сака да ја слушне, бидејќи сите веќе ја знаат.

Во истражувањето на патописната книжевност во која е претставена Македонија во последно време се прави многу, но сигурни сме дека сè уште за нас постојат непознати извори кои треба да се пронајдат и истражат. Ова посебно се однесува на периодот на турското ропство поради оскудноста на историските извори, бидејќи како што ќе сумира Матковски, немилосрдната судбина го лишувала нашиот народ од сопствени, домашни писмени извори. А работата на истражувачот е да ги анализира и толкува имаголошките слики кои ќе произлезат од овие извори. Со помош на таквата мултидисциплинарна анализа која се обидовме да ја примениме во приложената дисертација дојдовме до приказот за претставата за Македонија во патописите кои успеавме да ги пронајдеме: од стереотипски, преку индиферентен, па сè до објективен или пак емоционално обоен.

Се надеваме дека овој труд би можел да им биде од полза на идните истражувачи, кои би се занимавале со најсовремените форми на патописот: во денешното време на глобална дигитализација, можеби и можеме да се согласиме со Бренер, кога вели дека патописот како книжевен жанр во својата традиционална форма нема иднина. Во таа насока, приказите за „туѓите“ места сè повеќе ќе ги откриваме преку електронските и дигиталните медиуми, преку интернет-блоговите, па и со помош на виртуелната реалност. Сепак, би констатирале дека како предмет на научен

и историски интерес, жанрот „патописна книжевност“ е поактуелен од порано, бидејќи како ретко која друга книжевна форма дава и одредена дијагноза за тоа какви се перцепциите (во прв план) на западниот свет и како тој себеси се разбирал во различните фази од неговиот развој. Овој заклучок, се разбира, го изведовме преку анализата на текстовите кои ги обработивме во приложениот труд. Со цел да се извлечат релевантни заклучоци во врска со себеразбирањето и разбирањето на Другиот преку патописот, сметаме дека не е потребен само посеопфатен преглед на развојот на жанрот во неговите историски димензии, туку и објективна и критички настроена научна јавност која е способна да изработи современи методи за развој на жанрот преку постојано преиспитување на текстовите. Условно кажано велиме „книжевни (печатени) текстови“, бидејќи сметаме дека иднината на жанрот оди во насока на развојот на дигиталните мултимедиумски поддржани патописи и туристички водичи.

Користена литература

Користена литература на кирилица

Бауман, З. (2005). *Постмодерна етика*. Темплум.

Другиот покрај мене: Антологија на раскази и есеи на писатели од Југоисточна Европа. (2008). Темплум.

Јованова-Грујовска, Е. (издавач). (2020). *Погледи за македонскиот јазик*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Македонска академија на науките и уметностите, Совет за македонски јазик, Филолошки факултет „Блаже Конески“.

Кристева, Ј. (2005). *Токати и фуги за другоста. Зборник текстови*. Темплум.

Матковски, А. (1991). *Македонија во делата на странските патописци: 1371-1777*. Мисла.

Матковски, А. (2000). *Македонија во делата на странските патописци: 1864-1874*. Ѓурѓа.

Матковски, А. (2001). *Македонија во делата на странските патописци: 1875-1878*. Ѓурѓа.

Матковски, А. (2012). *Македонија во делата на странските патописци: 1894-1902*. МАНУ, Фондација Трифун Костовски.

Матковски, А. (2006). *Македонија во делата на странските патописци: 1905-1908*. МАНУ, Фондација Трифун Костовски.

Мол, Н. (2006). *Сликите за „другот“*. Имагологија и интеркултурни студии. Во: Њиши, А. (Прир.). *Компаративна книжевност*. ДККМ & Магор. (223-249).

Мор, Т. (2013). *Утопија*. Ѓурѓа.

Николовска, З. (1998). *Патеписната литература за Македонија на германски јазик од крајот на 19. Век и почетокот на 20. век*. Во: *Germano-Macedonica*, 1/1998/1. (61-70).

Николовска, З. (2018). *Рефлексии на другоста – Македонија во германскојазичната патописна литература*, XLIV Зборник на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура во Охрид 17.-18. Јуни 2018. (391-396).

Ошлис, В. (2012). *ГерМакедонија, Студии за македонско-германската заемност низ вековите*. Македоника литера.

Ошлис, В. (2008). *Моменти и аспекти на германско-македонската заемност низ вековите, во Предавања на XL меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*. Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура.

Рихлик, Ј. и Коуба М. (2009). *Историја на Македонија*. Македонска реч.

Шулце Јена, Ј. (2010). *Македонија. Предел и култура на живеење*. Македоника.

Користена литература на латиница

Abbott, G. F. (1903). *The Tale of a Tour in Macedonia*. Edvard Arnold.

Allen, J. (2014). *The Story of the Shipwrecked Sailor*. In *Middle Egyptian Literature: Eight Literary Works of the Middle Kingdom* (pp. 9-54). Cambridge University Press.
doi:10.1017/CBO9781316095881.002

Alighieri, D. (1892). *The Vision of Hell*, Cassel & Company, Limited. Canto XXVI.

Anziger, S. (2007). *Itinerarium*. In: Burdorf, D., Fasbender, C. und Moennighoff, B. (Hg.). *Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen* (3., völlig neu bearb. Aufl.). 361.

Aptiev, S. J. (1985). *Das deutsche Reich und die mazedonische Frage 1908-1918*. Hieronymus Buchproduktions GmbH.

Bacon, F. (1901). *Novum Organum*. P. F. Collier and Son.

Bart, H. (1864). *Reise durch das Innere der europäischen Türkei. Von Rustchük über Philippopel, Rilo (Monastir), Bitolia und den thessalischen Olymp nach Saloniki im Herbst 1862 von Heinrich Barth. Mit 2 Karten, 4 lithographirten Ansichten Und 8 Holzschnitten*. Verlag von Dietrich Reimer.

Blunck, H. F. (1912). *Die Zukunft Mazedoniens. Ein Handbuch für Kaufleute, Journalisten und Reisende*. Verlag von Richard Kermes.

Bourquin, C. (2006). *Schreiben über Reisen. Zur ars itineraria von Urs Widmer im Kontext der europäischen Reiseliteratur*. Verlag Königshausen & Neumann GmbH.

Brenner, P. (1989). *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Surkamp Verlag.

Brenner, P. (1990). *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*. Niemeyer.

- Breuer, U. und Sandberg, B. (Hg.). (2006). *Grenzen der Identität und der Fiktionalität. Band 1: Autobiographisches Schreiben in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*. Iudicium Verlag GmbH.
- Buhl, E. (2020). *Das Bild der Fremde in deutschsprachigen Reiseführern*. Frank und Timme Verlag für wissenschaftliche Literatur.
- Butor, M. (1974). *Travel and Writing*, in Butor M., Powers J. & Lisker K. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal* Vol. 8, No. 1, Literature and Ideas: The Creative Element in Literature and the Arts (Fall 1974), pp. 1-16
- Czelecz, S. (2002). *Fremde und eigene Werte: Die Bedeutung der Menschenrechte für die Begegnung der Kulturen*. Human- und Sozialwissenschaftliche Fakultät der Universität Wien.
- Deichmann, T. (Hg.). (1999). *Noch einmal für Jugoslawien: Peter Handke*. Suhrkamp Taschenbuch Verlag.
- Doflein, F. (1921). *Mazedonien. Erlebnisse und Beobachtungen eines Naturforschers im Gefolge des deutschen Heeres*. Verlag von Gustav Fischer.
- Fallmerayer, J. Ph. (1845). *Fragmente aus dem Orient von Dr. Jakob Ph.*. J. G. Cotta'scher Verlag.
- Fuchs, A. & Harden, T. (Hrsg.). (1995). *Reisen im Diskurs. Modelle der literarischen Fremderfahrung von den Pilgerberichten bis zur Postmoderne*. Universitätsverlag C. Winter.
- Golczewski, M. (1981). *Der Balkan in deutschen und österreichischen Reise- und Erlebnisberichten 1912-1918*. Franz Steiner Verlag GmbH.
- Gorsemann, S. (1995). *Bildungsgut und touristische Gebrauchsanweisung. Produktion, Aufbau und Funktion von Reiseführern*. Waxmann.
- Griesbach, A. (1841). *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*. bei Vandenhoeck und Ruprecht.
- Grothe, H. (1903). *Auf türkischer Erde: Reisebilder und Studien*. Allgemeiner Verein für Deutsche Literatur.
- Grothe, H. (1913). *Durch Albanien und Montenegro*. Martin Mörikes Verlag.
- Gutjahr, O. (Hg.). (2002). *Fremde. Freiburger literaturpsychologische Gespräche. Jahrbuch für Literatur und Psychoanalyse. Band 21*. Verlag Königshausen & Neumann GmbH.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns, Bd. 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Suhrkamp Verlag.

- Hahn, J. G. von. (1854). *Albanesische Studien*. Verlag von Friedrich Mauke.
- Hahn, J. G. von. (1867). *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im Auftrage der K.K. Akademie der Wissenschaften unternommen im Jahre 1863*. Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Hahn, J. G. von. (1868). *Reise von Belgrad nach Salonik. Nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*. Verlag von Tendler & Comp.
- Handke, P. (1991). *Abschied des Träumers vom Neunten Land: Eine Wirklichkeit, die vergangen ist: Erinnerung an Slowenien*. Suhrkamp Verlag.
- Handke, P. (1996). *Eine winterliche Reise zu den Flüssen Donau, Save, Morawa und Drina oder Gerechtigkeit für Serbien*. Suhrkamp Verlag.
- Handke, P. (2005). *Gestern unterwegs, Aufzeichnungen November 1987-Juli 1990*. Jung und Jung Suhrkamp Taschenbuch Verlag.
- Handke, P. (1995). *Noch einmal für Thukydides*. Residenz.
- Hallet, W. und Neumann, B. (Hg.). (2009). *Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. transcript Verlag.
- Hellwald, F. von und Beck, L. C. (1878). *Die Heutige Türkei. 1. Das Osmanische Reich in Europa. 2. Das Osmanische Reich in Asien. 3. Egypten und der Nordrand von Afrika. Mit zahlreichen Text-Abbildungen, Tonbildern, Karten, Portraite u.s.w.* Verlag von Otto Spamer.
- Hesse-Wartegg, E. von. (1917). *Die Balkanstaaten und Ihre Völker: Reisen, Beobachtungen und Erlebnisse*. Verlag von Friedrich Duffet.
- Hogan, P. H. (2011). *What Literature Teaches Us about Emotion*. Cambridge University Press.
- Holdenried M. (2006). *Reiseliteratur*. In: Brunner H., Rainer M. (Hg.). *Literaturwissenschaftliches Lexikon. Grundbegriffe der Germanistik* (2., überarb. und erw. Aufl.) 336-338
- Holdenried, M., Honold, A. und Hermes, S. (2017). *Reiseliteratur der Moderne und Postmoderne*. Berlin: Erich Schmidt Verlag GmbH & Co. KG.
- Hron, K. (1800). *Das Volksthum der Slaven Makedoniens. Ein Beitrag zur Klärung der Orientfrage*. Druck von Kreisel & Gröger.
- Huck, G. (1978). *Der Reisebericht als historische Quelle*, in Huck, G., Renlecke, J. (Hg.), *... und reges Leben ist überall sichtbar! Reisen im Bergischen Land um 1800*. Neustadt an der Aisch. 27-44.

- Hulme, P. & Youngs, T. (Eds.). (2002). *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge University Press.
- Iwasaki, Eijiro (Hrsg.). (1991). *Begegnungen mit dem 'Fremden': Grenzen – Traditionen – Vergleiche*. Band 2, Sektion 1, *Theorie der Alterität*, Hrsg. von Yoshinori Shichiji. Iudicium Verlag.
- Jäger, H. (1989). *Reisefacetten der Aufklärungszeit*. Im Brenner, P. (Hg). *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Surkamp Verlag. 261-283.
- Jezernik, B. (2004). *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. Saqi Books.
- Mayr, J. H. (1820). *Reise nach Konstantinopel, Aegypten, Jerusalem und auf dem Libanon*. bey Huber und Compagnie.
- Köster, A. (1916). *Mit den Bulgaren: Kriegsberichte aus Serbien und Mazedonien*. Albert Langen.
- Langer, B. (2019). *Fremde, ferne Welt. Mazedonienimaginationen in der deutschsprachigen Literatur seit dem 19. Jahrhundert*. transcript Verlag.
- Langer, D. (2013). *Autobiographie*, in Anz, T. *Handbuch Literaturwissenschaft*, Band 2, Metzler Verlag.
- Leben und Taten der türkischen Kaiser: die anonyme vulgargriechische Chronik Codex Barberinianus Graecus 111*. (1971). Verlag Styria.
- Lessen, L. (1914). *Kreuz und Quer durch den Balkan. Reisebilder von Ludwig Lessen*. Verlag Buchhandlung Vorwärts Paul Singer GmbH.
- Link, M. (1963). *Der Reisebericht als literarische Kunstform von Goethe bis Heine*. Universität Köln.
- Lisle, D. (2006). *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*. Cambridge University Press.
- Lüsebrink, H. (2004). *Konzepte der interkulturellen Kommunikation. Theorieansätze und Praxisbezüge in interdisziplinärer Perspektive*. Föhrig Universitätsverlag.
- Lux, A. E. (1887). *Die Balkanhalbinsel (mit Ausschluß von Griechenland). Physikalische und ethnographische Schilderungen und Städtebilder*. Herdersche Verlagshandlung.
- Mach, R. von. (1928). *Aus bewegter Balkanzeit, 1879-1918: Erinnerungen*. E. S. Mittler.
- Mach, R. von. (1913). *Briefe aus dem Balkankriege, 1912-1913: Kriegsberichte der Kölnischen Zeitung*. R. Eisenschmidt.

- Mach, R. von. (1895). *Die macedonische Frage. Mit einer Beilage „Statistik der bulgarischen Volksschulen in der europäischen Türkei“*. Verlagsanstalt „Reichswehr“.
- Meid, V. (1999). *Sachwörterbuch zur deutschen Literatur*. Reclam.
- Meyer-Gosau, F. (1999). *Kinderland ist abgebrannt: Vom Krieg der Bilder in Peter Handkes Schriften zum jugoslawischen Krieg*. Text+Kritik Zeitschrift für Literatur: Peter Handke 24.6 Juni: 3-20.
- Moltke, H. von. (1841). *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*. Druck und Verlag von Ernst Siegfried Mittler.
- Morrell, B. (2012). *Das Bild des Fremden in der Soziologie. Paralelität der gesellschaftlichen Entwicklung zur kognitiven Entwicklung des Individuums*. AVM.
- Müller, J. (1844). *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder, Statistischtopographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien, nach eigenen Beobachtung dargestellt von Dr. Joseph Müller*. Verlag der der J.G. Cotta'schen Buchhandlung.
- Neuber, W. (2007). *Reiseroman*. In: Burdorf, D., Fasbender, C. und Moennighoff, B. (Hg.). *Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen* (3., völlig neu bearb. Aufl.) 641-643.
- Neuber, W. (1989). *Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. Skizze einer historischen Grundlegung im Horizont von Rhetorik und Topik* in Peter J. Brenner, *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Suhrkamp Verlag.
- Oppeln, P. von (2020). *Nordmazedonien. Mit Skopje, Ohridsee und allen Nationalparks*. Trescher Verlag.
- Oschlies, W. (2004). *Makedonien 2001-2004. Kriegstagebuch aus einem friedlichen Land*. Xenomoi.
- Plessner, H. (1983). *Mensch und Tier*. Gesammelte Schriften BD. 8. Frankfurt am Main.
- Pratt, M. L. (1992). *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. Routledge.
- Prutz, R. E. (1847). *Über Reisen und Reiseliteratur der Deutschen*. In: *Kleine Schriften: Zur Politik und Literatur, Erster Band*. Louis Garcke. (232-257).
- Robinson, J. (2010). *Emotion and the Understanding of Narrative*. In Hagberg, G. L. and Walter J. (Ed.). *A Companion to the Philosophy of Literature*. Blackwell Publishing Ltd.

- Rossos, A. (2008). *Macedonia and the Macedonians. A History*. Hoover Institution Press.
- Roth, H. J. (2013). *Kultur, Raum und Zeit. Ansätze zu einer vergleichenden Kulturtheorie*. Nomos Verlagsgesellschaft.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. Pantheon.
- Schäffter, O. (Hrsg.). (1991). *Das Fremde. Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung*. Westdeutscher Verlag.
- Schikowski, M. (2017). *Sachprosa, Sachtexte, Sachbuch*. In Betten, A., Fix, U. und Wanning, B. (Hg.). *Handbuch Sprache in der Literatur*. Walter de Gruyter GmbH.
- Schlösser, H. (1987). *Reiseformen des Geschriebenen. Selbsterfahrung und Welt Darstellung in Reisebüchern Wolfgang Koeppens, Rolf Dieter Brinkmanns und Hubert Fichtes*. H. Böhlau.
- Schmitt-Egner, P. (2001). „Regionale“ und „Europäische Identität“. *Theoretische, metodische und normative Überlegungen zur Konstruktion einer Beziehung*. In: Wagner-Egelhaaf, M. (Hg.). *Region – Literatur – Kultur. Regionalliteraturforschung heute*. Aisthesis Verlag.
- Schuster, J. (2007). *Reisebericht*. In: Burdorf, D., Fasbender C. und Moennighoff, B. (Hg.). *Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen* (3., völlig neu bearb. Aufl.). 640f.
- Simmel, G. (1987). *Das individuelle Gesetz. Philosophische Exkurse*. Suhrkamp Verlag.
- Simmel, G. (1992). *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Suhrkamp.
- Talgeri, P. (1991). *Der Absetzungsprozeß des Bewußtseins in der Erfahrung der Alterität*. In: Iwasaki, E. (Hg.). *Theorie der Alterität. Begegnung mit dem „Fremden“*. *Grenzen – Traditionen – Vergleiche. Akten des VIII. Internationalen Germanisten-Kongresses Tokyo 1990, Band 2*. Iudicium Verlag.
- The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427. Translated from the Heidelberg Ms. edited in 1859 by Professor Karl Friedrich Neumann, by Commander J. Buchan Telfer, R.N., with Notes by Professor P. Bruun, of the Imperial University of South Russia, at Odessa; and a Preface, Introduction, and Notes by the Translator and Editor. With a Map.* (1829). The Hakluyt Society.
- Thierfelder, F. (1940). *Um die Seele des Balkans. Kulturpolitisches Reisetagebuch*. Volk und Reich Verlag.
- Thompson, C. (2011). *Travel Writing*. Routledge.

- Todorova, M. (2009). *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, Inc.
- Wagner-Egelhaaf, M. (Hg.). (2001). *Region-Literatur-Kultur. Regionalliteraturforschung heute*. Aisthesis-Verlag.
- Waldenfels, B. (1991). *Der Stachel des Fremden*. Suhrkamp.
- Waldenfels, B. (1999). *Vielstimmigkeit der Rede. Studien zur Phänomenologie des Fremden*. Suhrkamp.
- Wang, Z. (2003). *Reiseführer und Reiseführerforschung*. In *Handbuch interkulturelle Germanistik* (pp. 581-586). Verlag J. B. Metzler.
- Weidemann, A. (2007). *Tourismus*. In *Handbuch interkulturelle Kommunikation und Kompetenz* (pp. 613-627). Verlag J. B. Metzler.
- Wendel, H. (1918). *Südosteuropäische Fragen*. S. Fischer Verlag.
- Wendel, H. (1920). *Von Marburg bis Monastir. Eine südslawische Reise*. Druck und Verlag der Frankfurter Societäts-Druckerei GmbH.
- Wicke, G. (2011). *Unterwegs nach Sizilien? Inszenierungen der Fremde im zeitgenössischen Reiseführer*. Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung.
- Wierlacher, A. (Hg.). (1985). *Das Fremde und das Eigene. Prolegomena zu einer interkulturellen Germanistik*. Iudicium Verlag.

Литература од интернет:

- Anonym. (2019). *Die mazedonische Frage. Ethnische Minderheiten, Mehrsprachigkeit und Schriften in Süd-Ost-Europa*. GRIN Verlag. <https://www.grin.com/document/496598>
- Benicke, W. (1966). *Grothe, Hugo* in: *Neue Deutsche Biographie* 7. S. 168 f. [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116878231.html#ndbcontent>
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. (12 Feb. 2021). *Heinrich Barth*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Heinrich-Barth>. Accessed 12 August 2021.
- Curtius, Q. (2017). *Heinrich Barth: An Incredible Explorer and Ethnographer*, November 13, 2017. <https://qcurtius.com/2017/11/13/heinrich-barth-an-incredible-explorer-and-ethnographer/>
- Grimm, G. (1976). *Hahn, Johann Georg von*, in: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Bd. 2. Hgg. Mathias Bernath / Felix von Schroeder. S. 113-114

[Onlineausgabe]; URL: <http://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=925>

Trübswasser, G. *Das Eigene und das Fremde: Psychoanalytische Betrachtungen zum Umgang mit dem Fremden*, <http://www.truebswasser.com/de/downloads/>

Wichert, A. (1985). *Lessen, Ludwig* in: Neue Deutsche Biographie 14. S. 335 f. [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd137833326.html#ndbcontent>

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2012, May 13). *Sir John Mandeville*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/John-Mandeville>

Биографија

М-р Милица Денковска е родена на 28.08.1976 година. Високо образование завршила во Скопје, 1999 година на Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“ - Скопје, на Катедрата за германски јазик и книжевност, при што се стекнала со звање *дипломиран професор по германски јазик и книжевност*. Своето образование го продолжува на Универзитет „Св. Климент Охридски“, Факултет за класични и нови филологии, Софија, Република Бугарија, и во 2008 година се стекнува со звање *магистер на филолошки науки*. Во моментот е докторанд на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ во Скопје, студиска програма: наука за книжевност, докторски студии по германска книжевност.

Има богато работно искуство во областа на германскиот јазик како предавач: како наставник по германски јазик започнува да работи веднаш по дипломирањето, а активна е и како преведувач. Редовно е вработена како лектор по германски јазик на МИТ Универзитетот од 2008 година., а како надворешен соработник е ангажирана и на Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип, Филолошки факултет, Катедра за германски јазик и книжевност и на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје и на Филолошки факултет „Блаже Конески“, Катедра за преведување и толкување.

Учествувала на бројни меѓународни научно-стручни конференции. Била ангажирана и како резензент на Списанието за јазик, книжевност и култура „Речи“ во издание на Факултетот за странски јазици на Алфа Универзитет, Белград, како и на Годишниот зборник на Филолошкиот факултет при Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип.

Ги има објавено следните научни трудови (во последните пет години):

- Dimitrijovska-Jankulovska, A. & Denkovska, M. (2023). *Postcolonial “Otherness”*. SCIENCE International Journal, 2(1), doi: 10.35120/sciencej020147d. UDK: 316.734:325(4:5-11). (47-50).
- Denkova, M. & Dimitrijovska-Jankulovska, A. (2023). *The medium travel guide: some aspects of it's strategies and goals*. SCIENCE International Journal, 2(1). doi: 10.35120/sciencej020141d. UDK: 338.483:087.6(497.7). (41-45).
- Денковска, М. (2021). *Македонската сфинга на Херман Вендел*. KNOWLEDGE International Journal V-46.6. ISSN: 2545-4439 (printed). ISSN: 1857-923X (e-version). (997-1004).
- Денковска, М. (2018). *Патувањето како истражувачки концепт во книжевните студии*. ФИЛКО 3: Филологија, култура и образование, Зборник на трудови. ISBN 978-608-244-593-9. (139-148).
- Денковска, М. (2018). *Лудвиг Лесен: вдолж и попреку*. Центар за меѓународни и развојни студии – Скопје: Нови балкански предизвици, Современи научни текстови, година 1, број 1. ISSN 2545-4862. (28-33).

Biography

Milica Denkovska, M.A., was born on 28th of August, 1976. She finished her higher education in Skopje in 1999 at the University of "Ss. Cyril and Methodius", Faculty of Philology "Blaze Koneski" - Skopje, at the Department of German Language and Literature, where she obtained the title of Graduate Professor of German Language and Literature. She continues her education at the University of "St. Kliment Ohridski", Faculty of Classical and New Philologies, Sofia, Republic of Bulgaria, and in 2008 she obtained the title of Master of Philological Sciences. Currently, she is a Ph.D. candidate at the Faculty of Philology "Blaze Koneski" in Skopje, study program: Science of Literature, doctoral studies in German literature.

She has a rich work experience in the field of the German language as a lecturer: she started working as a German language teacher immediately after graduation, and she is active as a translator. She has been regularly employed as a German language lecturer at MIT University since 2008, and as an external collaborator she has also been hired at the University of "Goce Delchev" - Shtip, Faculty of Philology, Department of German Language and Literature and at the University of "Ss. Cyril and Methodius" - Skopje, Faculty of Philology "Blaze Koneski", Department of Translation and Interpretation.

She has participated in numerous international scientific and professional conferences. She was also engaged as a reviewer in the Language, Literature and Culture Magazine "Reči", published by the Faculty of Foreign Languages of Alfa University, Belgrade, and in the Annual Proceedings of the Faculty of Philology at the University of "Goce Delchev" - Shtip.

She has published the following scientific papers (in the last five years):

- Dimitrijevskaja-Jankulovskaja, A. & Denkovskaja, M. (2023). *Postcolonial "Otherness"*. SCIENCE International Journal, 2(1), doi: 10.35120/sciencej020147d. UDK: 316.734:325(4:5-11). (47-50).
- Denkovskaja, M. & Dimitrijevskaja-Jankulovskaja, A. (2023). *The medium travel guide: some aspects of its strategies and goals*. SCIENCE International Journal, 2(1). doi: 10.35120/sciencej020141d. UDK: 338.483:087.6(497.7). (41-45).
- Денковска, М. (2021). *Македонската сфинга на Херман Вендел*. KNOWLEDGE International Journal V-46.6. ISSN: 2545-4439 (printed). ISSN: 1857-923X (e-version). (997-1004).
- Денковска, М. (2018). *Патувањето како истражувачки концепт во книжевните студии*. ФИЛКО 3: Филологија, култура и образование, Зборник на трудови. ISBN 978-608-244-593-9. (139-148).
- Денковска, М. (2018). *Лудвиг Лесен: вдоль и поперек*. Центар за меѓународни и развојни студии – Скопје: Нови балкански предизвици, Современи научни текстови, година 1, број 1. ISSN 2545-4862. (28-33).